
PSİXOLOGİYA

JURNALI

E l m i - p r a k t i k j u r n a l

1999-cu ildən nəşr olunur

2013 №1

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

Алиев В.Г.

Начало новой эпохи: феномен политического лидера 3

ÜMUMİ PSİXOLOGİYA

Велиева В.И.

Молодое и старшее поколение 26

Гарагезов Р.Р., Кадырова Р.Г.

Зависимость имплицитных измерений установки от нарративного
вмешательства в ситуации Карабахского конфликта 35

Cabbarov R.V., Kazimzadə L.A.

Şəxsiyyətin formallaşmasında özününgerçəkləşdirməyə
hazırlığın rolu 49

Меджидова С.

Отношение студенческой молодежи к проблемам брака и семьи
(на основе исследования 2012 г.) 62

Vəliyev M.V., Bayramov İ.M., Mustafayev A.M.

Qloballaşma dövründə mədəni identikliyin formallaşmasına dair
yanaşmalar 84

Sədirova N.C.

Kompüter oyunlarına meyilli insanların təsnifatı və motivasiyası 95

Bayramova F.Ə.

Zorakılığa məruz qalmış qadınlarla bağlı zorakılıq
hadisələrinin statistikası 102

TİBBİ PSİKOLOGİYA

Quliyev E.R.

- Göz xəstəliklərinin müalicəsində psixoloji yaşanma.....110

SOSİAL PSİKOLOGİYA

Mirzəyeva S.S.

- Müasir psixologiyada siyasi lider modelinə müxtəlif yanaşmalar.....115

Əlizadə S.H.

- Qarşılıqlı münasibətlərin inkişafında müəllimin
rəhbərlik üslubunun rolu.....124

Orucova T.O.

- Beşfaktorlu şəxsiyyət sorğusunun tətbiqi haqqında135

PEDAQOJİ PSİKOLOGİYA

Kazımova G.S.

- Müasir dərs prosesində təlim fəaliyyətinin səmərəli təşkilinin
müəllim-şagird münasibətlərinin inkişafına təsiri142

PSİKOLOGİYA TARİXİ

Əskərova Y.B.

- Ə.Ə.Əlizadə yaradıcılığında etnik psixologiya məsələləri.....152

НАЧАЛО НОВОЙ ЭПОХИ: ФЕНОМЕН ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРА

Бахтияр АЛИЕВ

член-корр. НАНА, д.психол.н., профессор

E-mail: aliyevba@yahoo.com

Açar sözlər: ütummilli lider, siyasi lider, epoxa, globallaşma və integrasiya, mühasibətlər sistemi, demokratik model, siyasi sabitlik, xarizmatik lider.

Ключевое слово: общенациональный лидер, политический лидер, эпоха, глобализация и интеграция, система отношений, демократическая модель, политическая стабильность, харизматичный лидер.

Key words: national leader, political leader, epoch, globalization and integration, system of the relations, the democratic model of political stability, the charismatic leader

Психологическое осмысление политических, социальных, экономических и культурных явлений, происходящих в условиях глобализации, приводит к мысли, что существующие модели демократического общества дают серьезные трещины.

Теория демократического элитизма и плюралистические теории могут объяснить функционирование политической системы лишь при стабильном состоянии экономической и социальной жизни. В условиях стабильного экономического развития элиты принимают решения, которые не вызывают со стороны массы протеста или они пассивно поддерживают соответствующие элиты. Это мы наблюдали при вторжении США в Ирак,

когда американское общество пассивно поддержало решение политической элиты. Однако, когда началась компания против Ирана, общество начало активно протестовать против войны Ирана. Потому, что всемирный кризис пришел в каждый дом в американском обществе и экономическая нестабильность оказала значительное влияние на устаявшую систему отношений в обществе. Это показало неизбежность кризиса вышеуказанных теорий в условиях, когда общество вступает в полосу длительного кризиса, когда бюрократический способ принятия решений оказывается невозможным и начинаются массовые движения протеста против существующей системы. В условиях глобализа-

ции и переживаемой глубокой депрессии и рецессии дальнейшее развитие и функционирование существующей политической системы так называемой стран старой демократии приходит в явное противоречие с принципом демократии. Бюрократизация и корпоратизм, вынесение процесса принятия важнейших решений без участия институтов гражданского общества, не соответствует принципам демократизации общества и в какой-то степени соответствуют только теориям демократического элитизма. Всемирный кризис экономического развития породил новые реалии и еще раз показал, что в этих условиях элиты не в состоянии принимать самостоятельные и верные решения. Вся надежда возлагается на государство в лице политического лидера. И все ждут, что избирания такого лидера может обеспечить успех.

В такие критические периоды жизни общества необходимо, чтобы политический лидер вместо того, чтобы получать советы от административной демократии, прямо обращался народу и только в этом случае он может проводить дальновидную и смелую политику. Условие успешности деятельности такого лидера – не слепое повиновение ему со стороны на-

рода, а полная сознательная поддержка. Подобный лидер, с независимой от парламента базой власти может преодолеть раздробленность классовых интересов, представленных в парламенте, и быть объединяющим началом нации. Во времена кризисов у людей ярко проявляются склонности идти за тем, кто знает что делать и как делать, особенно в переломные времена. Такому человеку наряду с большими знаниями, необходимо завоевать положение, позволяющее сохранять контроль над властью независимо от того, согласны будут с этим другие или нет. По мнению Сократа, решительный момент привлекает больше симпатий к энергичному лидеру, чем период мира и процветания, поскольку требует активных действий.

В концепции М.Вебера демократия выступает как способ и средство, а не цель в себе. Это способ избрания лидеров, это средство как для придания их правлению законности, так и для привлечения значительной массы населения к политическим делам нации. Тем не менее, демократия, по мнению М.Вебера, не является подходящим средством для решения обычных политических вопросов, в подобных случаях необходимы скорее компромиссы че-

рез переговоры, чем голосование. Поэтому он считал утопичными теории «народного суверенитета», такие понятия, как «воля народа», «мудрость народа» и т.д., цель которых исключить господство одного человека над другим. По мнению Вебера, этого нельзя достичь в современных условиях, поскольку прямая демократия и правительство непрофессиональных политиков принципиально невозможно вне пределов мелких государств-городов, ограниченных своими размерами и населением. Согласно Веберу, любая рационализация или же формализация взаимоотношений между людьми в современных больших обществах и государствах неизбежно ведет к авторитаризму. Анализ английской парламентской демократии, которая подавляющим большинством исследователей рассматривалась как модель наиболее успешной демократии, дал повод Веберу усомниться в демократическом характере функционирования этого института власти.

Макс Вебер в своей теории главный акцент делает на харизматического лидера, *избранного прямым голосованием народа*, перед которым он несет ответственность. Подобный лидер стоит

над бюрократической администрацией, избираемой, в свою очередь, формально легальным образом. Степень легитимности харизматического лидера определяется масштабами его успехов. Так как, по Веберу, роль масс в политическом процессе ограничивается лишь участием в избрании харизматического лидера, им, по существу, отказывается в праве осуществлять контроль над бюрократией снизу. Эти функции граждане делегируют харизматическому лидеру, который осуществляет контроль за деятельность бюрократии сверху; одна из главных его задач - борьба с бюрократией, необходимая для преодоления олигархического принципа правления.

В американской политической системе должность президента обладает харизмой независимо от личности президента. Многие американские политологи отмечают, что народ смотрит на президентскую власть с надеждой на твердое руководство. В личности президента американский народ видит свое символическое единство, обретенное в процессе избрания его на должность. Формально, будучи избранником всего народа, он тем самым как бы примиряет все партийные, социальные, классовые и групповые интересы.

Особенно возрастает роль президента как символа единства нации в кризисное время, когда нация ждет от него решительных действий. Отношения между массами и президентом идеально соответствуют отношениям между плебисцитарным харизматическим Лидером и массами в веберовской теории. Народ возлагает большие надежды на харизматического лидера лично в деле достижения благополучия и процветания. Народ ждет успехов от президента, и власть и возможность дальнейшей деятельности президента зависят от того, насколько эффективно ему удастся справиться с теми или иными острыми проблемами внутренней и внешней политики.

Для одних политиков власть – самоцель, для других – средство и выступает в качестве предмета инструментальной потребности. Но и в том и в другом случае политик может вовлечься в борьбу за власть, и чем острее и напряженнее эта борьба, тем больше шансов, что данный вид вовлеченности и стимулирующая его цель – одержание победы, накладываясь на все другие мотивы, в конце концов перекроет их и станет доминирующим мотивом в деятельности политика. Наиболее глубокой

психологической мотивацией являются потребности в самореализации личности, в проявлении ее индивидуальности, в самостоятельно конструируемых, разнообразных, эмоционально насыщенных социальных связях, общении.

Действительно, общественная активность – эта та сфера приложения личностных сил и способностей, которая радикально обогащает содержание жизни, наполняет ее новым смыслом. Личность имеет огромную возможность для актуализации своего потенциала и самореализации. Самореализация позволяет более адекватному познанию своего Я образа и усиливает самоутверждение личности.

Теория великих людей (great person theory) утверждает, что человек, который обладает определенным набором личностных черт, будет хорошим лидером независимо от характера ситуации, в которой он находится. Абсолютным воплощением теории великих людей является понятие харизматического лидера, перед которым преклоняются окружающие (от греч. *charizma* – дар, благодать божья, милость богов).

Если эта теория верна, то должны существовать какие-то ключевые черты личности, делающие человека великим лидером и

выдающимся руководителем. Проведенные исследования выявили очень слабую зависимость между чертами личности и эффективностью лидерства.

Американский психолог Симонтон (Simonton) собрал информацию, касающуюся 100 личностных свойств всех президентов США. Сюда входили характеристики семей, в которых они росли, образование, прежние занятия и собственно черты личности. Только три из этих переменных: рост, размер семьи и количество книг, опубликованных президентом до того, как он вступил на эту должность, – коррелируют с эффективностью деятельности президента на своем посту (определенной по оценкам историков). Симонтон установил, что президенты США, выросшие в небольших семьях, чаще оставались в истории как великие политические деятели. Например, Франклин Рузвельт, которого считают одним из самых выдающихся американских президентов, был единственным ребенком. Остальные 97 характеристик, включая и черты личности, согласно результатам данного исследования вообще никак не связаны с эффективностью человека в качестве лидера.

Анализ этих исследований показывает, что изучение лишь од-

них черт личности явно недостаточно для понимания природы лидерства. Немаловажным фактором является социальная ситуация, в которой эти черты проявляются. Это не значит, что свойства личности вообще не влияют на шансы стать лидером. Согласно этой точке зрения, для того, чтобы стать эффективным лидером, не нужно быть «великим человеком». Достаточно, в нужное время оказаться в нужном месте и сделать то, что было нужно делать. Оказывается все очень просто. Таким образом, личность может проявить свои лидерские качества только в подходящей ситуации.

Большой популярностью пользуется ситуационная теория лидерства, которая рассматривает и объясняет действия лидера во взаимосвязи его личных свойств и ситуации. Это ситуационная теория лидерства Фреда Фидлера. Основная идея этой теории заключается в том, что эффективность лидера зависит, с одной стороны, от ориентированности лидера на задачу или на отношения, с другой стороны, от степени влияния лидера на группу и умения контролировать эту группу. Поэтому можно выделить два основных типа лидера. Первый тип обычно ориентирован на задачу, второй же

тип лидера ориентирован на взаимоотношения. Первый тип лидера стремится, чтобы работа была сделана как следует, но при этом взаимоотношения и чувства членов группы переходят на задний план. Такой лидер способен быстро, оперативно принимать решения и жестко контролировать действия членов группы. Для лидера второго типа важным является эмоциональный фон, положительные чувства и взаимоотношения в группе. Таким образом, эффективность совместной деятельности обеспечивается путем улучшения взаимоотношений между членами группы.

Стиль руководителя может быть ориентирован одновременно и на работу, и на человека. Фидлер утверждал, что ни один из этих двух типов лидера не является более эффективным, чем другой. Основная идея этой теории заключается в том, что все зависит от обстоятельств и от характера ситуации, а именно от того, какова степень контроля лидера и его влияния среди членов группы. В ситуации «высокого контроля» у лидера прекрасные межличностные отношения с подчиненными, его положение в группе беспрекословно признается как влиятельное и главенствующее, а работа,

которую выполняет группа, хорошо структурирована и четко определена. В ситуации «низкого контроля» имеет место обратное - у лидера плохие взаимоотношения с подчиненными, и работа, которую должна выполнить группа, определена неясно. В ситуациях средней степени контроля самыми эффективными являются лидеры, ориентированные на взаимоотношения.

Каждый лидер обладает специфическими чертами характера, методами руководства, воздействия на массы, способами достижения поставленных целей и т.д. Исходя из различных критериев, можно выделить разные типы лидеров. По масштабности различают **лидеров общегрупповых**, определенного класса, тех или иных социальных слоев.

У общегруппового лидера имеется свой взгляд, своя концепция на то, каким должно быть общество в конечном итоге и действуют в соответствии со своей концепцией общественного развития. Общегрупповой лидер отличается своей глубокой харизматичностью. Взаимоотношения между ним и массой носят эмоционально-мистический характер. От масс требуется полная личная преданность вождю, который вы-

полняет «историческую миссию». Смена у власти такого лидера связана с большими трудностями, ибо она не может осуществляться в соответствии с укоренившимися традициями, или действующими юридическими нормами. Обычно начинается ожесточенная борьба за власть, что ведет к неустойчивости политической системы.

Харизма – один из значимых аспектов политического руководства, характеризующийся активным проявлением и демонстрацией энергии, «пробуждающей» архетип. Это могут быть физические проявления, погружение в массовые эмоции и действия. По Юнгу, фактически каждый, кто получит возможность сознательного контакта со своим бессознательным и постигнет его природу, невольно оказывает влияние на свое окружение. Он зачаровывает и подавляет одновременно. Роль харизматичных лидеров особенно возрастает в периоды социальной нестабильности на переломных этапах истории.

В период глубоких структурных трансформаций харизматический лидер иногда самим фактом своего существования способен сплотить нацию, вселить веру в успех преобразований. Вместе с тем у масс нередко формируется

патерналистское сознание, и они, перекладывают заботу о своем существовании, разрешении всех возникающих проблем на плечи руководителей. С этим явлением мы столкнулись в начале 90-х годов XX столетия, когда на грани гибели народ определил своего лидера-спасителя и все тяготы возложил на его плечи. И по настоячивому требованию Азербайджанского народа его великий сын Гейдар Алиев в условиях отсутствия финансовых ресурсов, «замороженных и разложенных» государственных структур, агрессии Армении против Азербайджана и оккупации его территории и гражданской войны, снова вернулся к политической власти в Азербайджане и не только оправдал все ожидания народа, но и сделал невозможное.

Говоря о феномене общенационального лидера, Посол доброй воли ЮНЕСКО, президент фонда Гейдара Алиева, депутат Милли Меджлиса Мехрибан Алиева отмечает: «И по существу, феномен Гейдара Алиева до сих пор не раскрыт. Много пишут об Алиеве в советский период истории, пытаются понять, каким образом ему удалось в корне преобразить ситуацию в Азербайджане, казалось бы, самую безысходную, или же

пытаются понять, каким образом Алиеву удалось стать «мастером власти». Но все это об одном и том же человеке. Здесь не хватает философского осмысления того, каким образом этот лидер умел быть и прагматиком, и стратегом».

Лейла Алиева в своей «Элегии», посвященной великому Гейдару Алиеву, очень точно выразила не только свое отношение, но всех азербайджанцев:

*Ты был лучшим из лучших
на свете.
Мне тебя никогда не забыть.*

Действительно таких великих людей народ никогда не забывает и в трудные минуты они являются источником веры, надежды и той силы, которая ведет к свершению великих дел.

В истории таких примеров не мало, когда в переломный, критический период дальнейшей судьбы народов и стран поворот судьбы определяли общенациональные лидеры. Они определяли и аккумулировали неуклонное развитие страны еще в далекой перспективе. Вот именно и этим качеством общенациональный лидер отличается от тех политических лидеров, которые обеспечивая широкое стремительное развитие страны и политической системы, в то же

время обрекали свою страну и народ на гибель в обозримом будущем.

Здесь нам хотелось бы отметить, что сегодня у Азербайджанского народа есть великий политический лидер, который уверенно ведет широкие массы за собой. Народ полностью доверяет своему скромному, чуткому, обаятельно-му, решительному, волевому президенту – Ильхаму Алиеву. Он гениальный политик современности, который принимает самые смелые и единственно верные решения в условия глобализации и новой перестановки политических сил в мире. Многие его решения в первое время многими не понимаются и считают, что это большой риск. Они не могут из-за ограниченности времени увидеть те цели, на которые ориентированы эти решения. Великий политический лидер тем и отличается, что в критический момент, когда нет времени для размышления и замедление равно смерти, необходимо принимать единственно верное решение, взять на себя ответственность и притворить их в жизнь. Этими качествами и отличается один из выдающихся политических лидеров мира президент Ильхам Алиев.

Достаточно вспомнить августинские события 2008 года в Грузии,

чтобы понять в какой тяжелой ситуации оказалась не только сама Грузия, но и в целом и региону грозила серьезная опасность. Мудрая, взвешенная политика, проводимая Ильхамом Алиевым, остановила угрозу широкомасштабной трагической войны на Южном Кавказе. Он был инициатором и координатором политических консультаций по мирному решению этой проблемы и благодаря его усилиям очаг распространения был локализован. Помнится, что в те тяжелые дни лидеры оппозиционных партий критиковали власти за то, что она ограничилась лишь заявлением об уважении суверенитета Грузии. Требовали, чтобы наша страна включилась в этот военный конфликт. Конечно, только мудрый лидер может в такие критические моменты принимать единственно верное решение. Своей позицией Азербайджан изменил политические реалии в регионе в корне и даже в свою пользу. Азербайджан вновь показал, что является единственным гарантом мира, стабильности и экономического процветания в регионе.

По отношению к власти можно выделить оппозиционного и властивующего лидера. Оппозиционный тип в свою очередь подразделяет-

ся на два подтипа конфронтационно-оппозиционный подтип, непримиримый противник данной власти, стремящийся свергнуть ее, во что бы то ни стало, и конструктивно-оппозиционный подтип, критикующий данную власть, но не ориентированный на ее немедленное свержение. Действуя в легальных условиях, такой тип лидера обладает большими возможностями воздействия на массы, как через средства массовой коммуникации, так и путем прямых контактов с ними, прямого апеллирования к ним. Критикуя существующую власть, ее ошибки и просчеты, набирая тем самым очки для будущей победы, оппозиционный лидер, как правило, пользуется большими симпатиями масс и с этой точки зрения находится в более выгодном положении, чем властивующий лидер. Ему не приходится отчитываться перед избирателями, он не несет ответственности за те или иные провалы, дистанцируется от непопулярных мер и т. д. Приход его к власти часто приводит к смене политического курса страны, глубоким трансформациям. К сожалению, эти изменения приводят к очень большим потрясениям в обществе, деморализацию общества, снижению эффективности управ-

ления и наконец, все это сопровождается развалом экономики и обострением политического кризиса.

В Азербайджане в начале 1990-х годов общество переживало это явление. Некоторые оппозиционные силы, которые сегодня стараются критиковать проводимую в жизнь политику политического лидера, которому избиратели доверяют и поддерживают, хотят стать заметной политической фигурой. Их узкоэгоистичные потребности никак не могут быть удовлетворены в условиях стабильности политической системы и развитии экономики, которые гарантируют гражданам обеспечение реализации основных прав и свободу личности.

В транзитарных обществах на определенном этапе развития общественных отношений непременно приходит новая оппозиционная сила. Это необратимый общественный процесс, потому что дальнейшее развитие общества и функционирование общественных демократических институтов, формирование гражданского общества не возможно без плюрализма, противоречий, решения которых приводят общество качественно в новое состояние. Быстрые темпы развития экономики,

углубление и расширение демократических преобразований привели к возникновению новых реалий политической жизни Азербайджана. Сегодня новообразования политических процессов и гражданского общества привели к необходимости потребности в новой оппозиционной политической силе и, выдвигая новые требования к этому институту гражданского общества, и определили основные критерии. Сильная политическая власть в стране не может в условиях модернизации общества замедлить темпы развития и «подтягивать» оппозиционные силы, чтобы они шли в ногу времени. Это время уже вышло. К сожалению, некоторые руководители политических партий, которые потерпели краха и не пользуются авторитетом не только в обществе, но и среди рядовых членов своей партии, не готовы сделать правильный шаг, уходя от руководства партии, чтобы пришли новые демократические силы, желающие оказать содействие дальнешему процветанию общества. Они находятся в глубокой депрессии и потеряли реальность. Наверное, потому и вызывает недоумение у людей их высказывание, которые касаются не сегодняшних реалий, а адекватны периоду их

«возрождения». Они так и не поняли, что же произошло за это время.

В Азербайджане стабильная политическая ситуация, экономическое развитие набирает новые темпы, правовые и демократические принципы лежат в основе всех сфер жизнедеятельности общества. Поэтому в таком стабильном, хорошо развитом обществе с демократическими традициями и здоровой экономикой должен преобладать конструктивно-оппозиционный тип лидера, который от властующего отличается весьма условно. Они касаются путей, сроков, методов достижения общих целей. Поэтому превращение конструктивно-оппозиционного лидера во властующего происходит с помощью легитимных средств и не ведет к кардинальным изменениям в общественной жизни страны. Более того, президент от одной партии может править в условиях парламентского большинства другой партии. Уход от власти, как правило, добровольный, в оппозицию или с политической арены не означает политической смерти лидера. Во всяком случае, такой деятель продолжает играть весьма заметную роль в политике. Конечно, данное положение вовсе не исключает функционирования в

демократических политических системах конфронтационно-оппозиционных лидеров, но они не оказывают существенного влияния на политическую стабильность страны. К сожалению, в Азербайджане политическая оппозиция, хотя ее существование иногда вызывает сомнение, носит конфронтационно-оппозиционный характер. Потому и их так называемы лидеры могут быть охарактеризованы тем же типом. Вот почему они не имеют возможности принимать активное участие в общественно-политической жизни общества легитимными, демократическими средствами. Для таких политиков власть имеет совершенно иные ценности. В данном случае она может рассматриваться как инструмент компенсации неполноценности, изначальных физических или психических недостатков личности, которые мобилизовали ее на большие достижения. Известно, что некоторые люди с детства страдали от различных видов травмы, физического недостатка, комплексом неполноценности.

Власть может рассматриваться также и как средство получения материальных и нематериальных благ или как способ господства над другими, получения удоволь-

ствия от чьей-то зависимости по отношению к себе. Их даже можно отнести к такому типу лидера как фанатик. Такой тип лидера, как правило, руководствуется своими идеологическими устремлениями, навязывая их обществу, совершенно не считаясь с реальностью, у него гипертрофированная потребность во власти, достижении своих целей любой ценой. В силу этого нетерпимость к инакомыслию, любым выражениям, представлениям, отличным от его понимания способов и методов осуществления власти, решения тех или иных проблем, патологическая подозрительность, настороженность ко всему, что противоречит созданному им образцу, мнению.

На изломах общественной жизни, крутых, переломных этапах истории активизируется популистский тип лидера. Он очень противоречивый тип, однако, умеет вызывать восторг толпы и добиться ее слепой поддержки. Он выражает реальные нужды широких народных масс, активно втягивающихся в политическую жизнь, стремящихся непосредственно воздействовать на официальные институты власти, на принятие важных политических решений. Однако политический эффект достигается нередко с помощью

использования сиюминутных средств, достижения частного или ближайшего результата при игнорировании общих или долговременных последствий принимаемых решений. Опираясь на недовольство масс реальным состоянием дел, теми или иными руководителями, озлобление, эмоциональные порывы, этот тип лидера эксплуатирует какую-либо идею, нередко упрощая и примитивируя сложные проблемы и поддерживая тем самым недовольство масс, их страстное желание чуда, скончавшего достижения целей по возможности самым наимпростейшим и кратчайшим путем. Мы видели таких типов в 1988–1991-е годы на площади «Азадлыг», где толпа слепо повиновалась жестикуляциям своего «лидера».

Одна из важнейших причин широкого распространения популизма заключается в том, что граждане наши, в подавляющем большинстве отчужденные от власти и собственности, склонны к разного рода словесным обещаниям, фантастическим проектам, грандиозным планам. Например, один из популистов говорил, что если его изберут Президентом, то он создаст бомбу и бросит эту бомбу в Нагорный Карабах. В результате все армянские силы

заснут, и их всех арестуют и отправят в Армению. И действительно, многие люди верили в это и думали, что такое возможно.

Как и в других цивилизованных странах, в Азербайджане большинство населения составляет средний класс, имеющий довольно высокий жизненный стандарт, и это способствует тому, чтобы сегодня наше граждане весьма настороженно относятся к демагогии, абстрактным лозунгам и обещаниям, безответственным призывам не подчиняться властям, не желая рисковать устойчивостью своего положения.

Как пишет известный политический деятель академик Рамиз Мехтиев, в своей истории наша страна неоднократно оставалась лицом к лицу с такими трагическими событиями. Среди факторов, обусловливающих неудачи и поражения в исторические поворотные периоды в судьбе нашей страны и государства, самым важным был отсутствие великого политического лидера, руководителя. Он справедливо отмечает, что *избирание Ильхама Алиева – великого политического лидера, который опирается на волю народа, строит политику на основе национальных интересов, обладает реальной силой и влия-*

нием, положило начало новой эпохи в нашей истории.

Особо следует остановиться на теме неосознаваемых мотивов политической активности человека. Нельзя не учитывать того факта, что сегодня многие политики – невротики. Для невротика характерна тревожность - субъективно неприятное состояние, от которого он сознательно и бессознательно пытается избавиться. Невротик испытывает сильное отвращение к любому упоминанию о его слабости или беспомощности. Чем сильнее он подавлен внутренними запретами, тем меньше способен к самоутверждению. Чем слабее он становится, тем с большей тревожностью избегает всего, что хоть в малейшей степени обнаруживает его слабость. Он защищается от опасности чувствовать себя или выглядеть ничтожным. С этой целью он конструирует жесткий и иррациональный идеал силы, который заставляет его верить, что он способен справиться с любой ситуацией немедленно. Люди этого типа склонны всегда быть первыми и раздражаются, если им доказывают их неправоту. И эта потребность нередко направляет людей в политику.

Политический деятель с сильной волей отличается определен-

ностью намерений и поступков, большой самостоятельностью и независимостью в выборе средств политической борьбы. Он решителен и настойчив в достижении поставленных целей. Напротив, даже широко эрудированный и обладающий разносторонними способностями, но безвольный политик практически малоэффективен на своем поле деятельности.

Человек может обладать сильной индивидуальной волей и проводить в политике значимые для себя решения, руководствуясь частными, в том числе сугубо корыстными побуждениями. Однако, как свидетельствует исторический опыт, наибольшей действенностью в политике всегда обладали люди, чья политическая воля проистекала из идейных убеждений, фанатично преданные своей общественной, политической, религиозной или какой-либо иной миссии. При этом главным фактором воздействия таких лидеров на население выступала их непоколебимая уверенность в своей правоте, заставляющая их окружение считать, что за провозглашенными ими словами скрывается нечто важное, сакральное.

Структура качеств личности политического лидера должна находиться в соответствии с мно-

жеством факторов, в том числе с характером осуществляемых политических задач.

При составлении политического портрета следует отличать исходные черты личности политика. Чрезмерное развитие той или иной черты характера приводит к его акцентуации. Наличие таких черт в характере политика определяет своеобразие его личности, то, что позволяет ей выделяться на общем фоне.

Когнитивный стиль политиков исследуется в политической психологии по критерию простоты и сложности восприятия ими явлений и процессов, образующих объекты их профессиональной деятельности. Противоположными типами по этому критерию являются, с одной стороны, политик, мыслящий на основе примитивных жестких стереотипов и нетерпимый к сколько-нибудь многозначным суждениям, с другой стороны, деятель, способный к представлениям и оценкам, отражающим различные аспекты явлений, и к формированию целостного образа объекта во всей его реальной сложности.

Как установил П. Тетлок, интегративная сложность политика связана не столько с идеологическим содержанием его политических

позиций, выражающихся в партийных этикетках, сколько с интерпретацией этого содержания - жестко догматической, замкнутой и конфронтационной либо динамичной, гибкой, открытой к восприятию новых идей и компромиссу с другими течениями.

Политический лидер отличается эмоциональной зрелостью и это является важной характеристикой его личности. В модели личности Гордона Олпорта эмоционально зрелый человек характеризуется шестью чертами:

Имеет широкие границы “Я”, способен посмотреть на себя со стороны.

Способен к теплым, сердечным социальным отношениям.

Не проявляет эмоциональной озабоченности, приемлет себя как есть.

Демонстрирует реалистичное восприятие, опыт и притязания.

Проявляет способность к самопознанию и чувство юмора.

Обладает цельной жизненной философией.

В исследовании эмоциональной зрелости политика необходимо выявлять и анализировать его повторяющиеся несоразмерные реакции на те, или иные события или людей. Диспропорциональные реакции определенно и точно указывают на болезненные, уязви-

мые места в личности политического лидера, зоны эмоциональной недостаточности. К числу постоянных несоразмерных реакций политика относятся неутоленные в прошлом потребности, такие как:

потребность в многочисленных советчиках и их научении (потребность во “взрослом человеке рядом”);

потребность в одобрении своих поступков со стороны определенного круга людей (“родительском одобрении”);

потребность быть всеми любимым и принимаемым (потребность в эмоциональной поддержке и принятии);

потребность в повышенном внимании к своей персоне и другие детские потребности, оживающие у некоторых политиков в определенных условиях (как правило, при встрече с опекой и лестью заинтересованного окружения) и способные стать объектом психологической манипуляции со стороны искушенных политических противников.

Информативным объектом исследования могут стать психологические защиты – системы стабилизации личности, проявляющиеся в устраниении или сведении к минимуму отрицательных эмоций, возникающих в стрессовых

условиях при рассогласовании внутренних психических структур и создающие препятствия эффективной деятельности политика. К числу наиболее характерных для политиков психологических защит относятся: проекция – склонность приписывать другим людям (чаще всего своим политическим противникам) собственные мысли, желания, побуждения; рационализация - якобы разумное объяснение собственных неудачных политических шагов, оправдание собственного неадекватного поведения; вымещение своих психологических проблем на политических оппонентах и др.

Политики с заниженной самооценкой ставят перед собой примитивные цели, преувеличивают значение неудач, остро нуждаются в посторонней поддержке своих решений. Им свойственны нерешительность, боязливость, излишняя застенчивость, действия по принципу “как бы чего не вышло”. Человек с завышенной самооценкой часто становится в политике жестким, инертным, агрессивным, неуживчивым и, не смотря на свои способности, как правило, обречен на политический и жизненный крах.

Адекватная самооценка личностью своих способностей и воз-

можностей обычно обеспечивает соответствующий уровень притязаний, гибкость по отношению к поставленным целям, трезвое отношение к успехам и неудачам, одобрению и неодобрению. Такому политику легче предвидеть и достигать своих целей, он более энергичен, активен и оптимистичен, что предопределяет успешный ход и исход его деятельности.

Соотнося основные черты личности исследуемого политика с важнейшими судьбоносными решениями, которые он принимал на протяжении своей жизни самостоятельно, а также анализируя его деятельность по претворению в жизнь этих решений, можно установить иерархию ценостной ориентации политического лидера. Г. Олпорта рассматривает систему ценостной ориентации человека как черты его личности более глубокого уровня.

Призвание к политической деятельности во многом определяется тем, в какой степени ценостная ориентация и другие определяющие характеристики личности политика совпадают с содержанием его политической деятельности. Иными словами - на своем ли он месте. Иногда люди наделяют личность качествами харизмати-

ческого политического лидера, хотя те не обладают этими качествами. Конечно же, люди исходя из ими созданного образа нового лидера «ожидают» героические поступки, решения очень неординарных жизненно важных задач. Думают, что такой харизматический лидер, способен решить все проблемы, построить сильное национальное государство. Это неоправданное ожидание создают определенные трудности, в зависимости от сложившейся ситуации это может привести к катастрофическим последствиям. Поэтому личность лидера необходимо рассматривать в тесной взаимосвязи его личностных черт с той ситуацией, в которой политический лидер должен действовать. С этой точки зрения, большой интерес представляет анализ личности политических лидеров в связи с политической ситуацией, которая сложилась в начале 1990-х годов.

Так, бесславные периоды власти в 1988-1989 годы А.Везирова, в 1990/92 годы А.Муталибова, а в 1992/3 годы Абульфаза Алиева, включения в политические структуры большого числа людей, не имевших ни опыта практической политической работы, а самое главное, призвание к ней ярко засвидетельствовало явление глу-

бинного неприятия политики. Напротив, человек, реализующий в политике свое жизненное предназначение подобен локомотиву, способному “вывезти на себе” масштабные исторические преобразования, достичь на своем пути значительных конструктивных результатов, достойных памяти потомков.

Политики, действующие по призванию, как правило, не нуждаются в одобрении и многочисленных советчиках. В их деятельности есть своя внутренняя логика, вокруг которой разворачиваются все начинания. У таких людей имеет место внутреннее побуждение, внутренняя тяга к действию. Такие люди смотрят далеко вперед, имеют разумное чутье, своего рода “инстинкт” политика, который позволяет им безошибочно ориентироваться в политическом пространстве, определяя верные пути осуществления своей политики и, принимая порой единственно правильные решения. С этим чутьем тесно связана непреклонность, бескомпромиссность во всем, что касается существенных сторон своей политической линии. В остальном их политика представляет собой умелое сочетание гибкости и независимости. Как правило, политики по призыва-

нию отдают себя своему жизненному предназначению без остатка. Они отождествляют себя со своей политической деятельностью, постепенно отказываясь от тех видов деятельности, которые к ней не относятся. Деятельность по призванию связана с множеством конкретных начинаний, направленных на развитие общества. И только таким политикам по плечу воплощение этих начинаний в жизнь.

На выборах президента Азербайджана в октябре 2003 года народ выделил своего лидера – Ильхама Алиева, который является сильной харизматической личностью. С его приходом к власти экономика Азербайджана стала развиваться с огромными темпами, по производству ВВП Азербайджан стал лидером в мире. Были достигнуты большие успехи во всех сферах жизни общества, что усиливало его позиции как безальтернативного политического лидера. Он стал спасителем своего народа в критические период жизни страны, когда в обществе доминировало мнение о том, что же будет после ухода общенационального лидера. Однако, как Гейдар Алиев, так и Азербайджанский народ верили в него, ему предъявляли более строгие требования и исходя из этого «ожида-

ния» были очень жесткими. Оправдать их в тех критических условиях мог только сильный политический волей мудрый, решительный лидер. Таким политическим лидером мирового масштаба является Президент Ильхам Алиев, которому народ оказал внушительное политическое доверие, вновь избирая его своим президентом на выборах 2008 и 2013 годах. Такой харизматический политический лидер вызывает доверие, обладает экстраординарной способностями к проведению радикальных трансформаций.

Анализ личности харизматического лидера, принимаемого как «Спаситель», который благодаря своим экстраординарным личным качествам способен вывести группу из той или иной кризисной ситуации, позволяет выделить две основные версии «мессианского» подхода. Если харизму связывают исключительно с интенсивными социальными изменениями и кризисами, то возможным становится применение логики развития героического мифа. Появлению харизматика предшествует экстраординарная ситуация, невозможность восстановления баланса между обычной ситуацией и ожиданиями посредством имеющихся культурных средств. Если в такой

ситуации на политической сцене появляется «Герой», способный дать надежду членам группы удовлетворить остро ощущаемые потребности, указать причину кризиса и способ его преодоления, то весьма вероятно зарождение харизматического лидерства. Сверхчеловеческая «задача» преодоления кризиса возлагается как миссия на лидера, обладающего такими же исключительными качествами, которые позволяют ему осуществить «революционный прорыв».

Харизматичный лидер является создателем новой системы отношений. Из мифа заимствуется и ряд иных элементов чувство ответственности, которое отличает харизматического вождя, надежда населения на «избавление от страданий». Мессианская окрашенность феномена политической харизмы обусловливает особую эмоциональную напряженность харизматической реакции, потребность последователей в периодической демонстрации харизматиком доказательств своих экстра-

ординарных способностей, добровольное следование масс за своим вождем, пренебрежение материальным вознаграждением, склонность окружать лидера культом личности и пр. В рамках второй разновидности «мессианского» подхода данный феномен помещается в русло проблематики трансформационного (трансакционного) стилей лидерства. Предполагается, что трансакционный тип достаточно эффективен для стабильных периодов, когда отношения между лидером и его последователями основаны на рациональных мотивах на серии обменов и неявных сделок. В кризисной же ситуации договорные отношения становятся недостаточными, возникает потребность в трансформационном (харизматическом) типе лидерства, когда выстраиваются эмоциональные взаимоотношения лидера и последователей, задействуется более высокий уровень мотивации последователей.

Литература:

1. Mehdiyev R. İlham Əliyevin uğurlu prezidentlik fəaliyyəti Heydər Əliyev siyasi kursunun uzun-ömürlülüyünü təmin edir // Ramiz Mehdiyev Yeni siyaset: inkişafa doğru. Baki, 2008, səh.69-70.
2. Siqanov O. İlham Əliyevin zamanı// “Dirçəliş – XXI əsr”, N 11 (93), 2005.
3. Адрианов В., Мираламов Г. Ильхам Алиев (ЖЗЛ). М., 2007, 396 с.
4. Антонио Менегетти. Психология лидера. М., 2007, 436 с.
5. Блондель Ж. Политическое лидерство. М., 1992, 135с.
6. Даймонд Л. Прошла ли третья волна демократизации? // Полис, 1, 1999, с.18.
7. Мехтиев Р. На пути к демократии: размышляя о наследии. Баку, 2007, 751с.
8. Мехтиев Р. Определяя стратегию будущего: курс на модернизацию / Day_Az – Все новости Азербайджана. Mht
9. Итвел Р. Возрождение харизмы? Теория и проблемы операционализации понятий // Социол. исслед. 2003. № 3, с.37-43.
10. Олдхэм Дж. М., Моррис Л. Б. Автопортрет вашей личности. М., 1996, 544с.
11. Фреик Н. Политическая харизма: обзор зарубежных концепций // Социол. обозр. 2001. Т. I. № 1. (<http://www.sociologica.ru>).
12. Тоффлер Э. Третья волна. М.: ООО "Фирма "Издательство ACT", 1999, 261 с.
13. Хейзинга Й. В тени завтрашнего дня: Пер.с нидерл.: М.: "Прогресс", 1992, 464 с.
14. Юнг К. Психологические типы. – СПб.: изд-во «Азбука», 1996. – 736 с.
15. Bensman J., Givant M. Charisma and modernity: the use and abuse of a concept // Social research. 1975. Vol. 42. №4, pp.570-614.
16. Friedland W. For a sociological concept of charisma // Social forces. 1964. Vol. 43. № 112, pp. 18-26.
17. Glassman R. Legitimacy and manufactured charisma // Social research. 1975. Vol. 42. № 4.
18. Hermann M. G. Ingredients of Leadership // Political Psychology. Contemporary Problems and Issues. San Francisco, L., 1986. P. 168-185.
19. Huntington S. The Third Wave. Demokratization in the Late Twentieth Century. Norman, 1991.

20. Lane R. E. Political life. Glen-coe, IL: Free Press. ... Political participation. How and why do people get involved in politics? Science Review, October 1, 2000; 21(4): 425 - 439
21. Lasswell H. D. Psychopathology and Politics. N. Y., 1930. Idem. Power and Personality. N. Y., 1948, pp365-375.
22. Leader motives, charismatic leadership, and subordinates' work attitude in the profit and voluntary sector // The Leadership Quarterly, Volume 16, Issue 1, February 2005, Pages 17-38
23. Weber M. On charisma //Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology, Guenther Roth and Claus Wittich, eds. (Berkeley: University of California Press, 1978), vol. I, pp. 241–249.
24. Maslow A. H. A theory of human motivation / Human Psychological Review, 50, pp.370-396.
25. Parsons T. The structure of social action / <http://evans-experientialism.freewebspace.com/> parsons.htm
26. Simonton D. K. Personality and Politics // Handbook of Personality Theory and Research / Ed/ L.A. Pervin. N. Y., 1990. P. 681-684.
27. Tetlock P. E. Cognitive style and political ideology // Journal of Social Psychology. 1983. Vol. 45, pp.118-126.
28. Winter D. G. The power motive / Dimensions of personality, N. Y., 1978, pp.391-492.
29. Willner A. The spellbinders: charismatic political leadership. L., 1984, 212 p.

YENİ DÖVRÜN BAŞLANGICI: SİYASİ LİDER FENOMENİ

ABSTRAKT

Məqalədə tariximizin yeni epoxasının başlanğıcı təhlil olunur, bu kontekstdə siyasi liderin siyasi, psixoloji keyfiyyətləri göstərilir, ölkəmizin yeni dövrdə nail olduğu yüksəlmiş siyasi-psixoloji məqamları diqqət mərkəzinə gətirilir. Məqalədə siyasi lider haqqında olan psixoloji və siyasi nəzəriyyələr müasir dövrün baxış bucağı kontekstindən təhlil edilir, ölkəmizin düşdürüyü çətin vəziyyətlərdə, taleyülü problemlərin həllində siyasi və ümummilli liderin siyasi iradəsi, idarəetmə keyfiyyətləri, psixoloji xüsusiyətləri ön plana çəkilir. Müəllif dünyada baş verən hadisələri tarixi-retrospektiv planda təhlil edərək göstərir ki, qloballaşma və integrasiya şəraitində demokratik idarəetmə modelinin özündə bir sıra çatışmazlıqlar özünü göstərir. Qeyd olunur ki, yalnız siyasi sabitlik və dinamik inkişaf fonunda demokratik modelin cəmiyyətin idarə olunmasında əsas meyar kimi qəbulu mümkündür.

Məqalədə siyasi liderə həsr olunmuş xarizmatik, situasiya nəzəriyyələri təhlil olunur, onların pozitiv və neqativ cəhətləri metodoloji aspektdən aydınlaşdırılır.

Müəllif sonda belə qənaətə gəlir ki, xarizmatik lider yeni münasibətlər sisteminin yaradıcısıdır. Eyni zamanda qeyd olunur ki, traksiyon lider tipi sabit ölkələr üçün effektlidir. Bu zaman lider və onun tərəfdarları arasındaki münasibətlər rasional(dərk olunmuş) motivlər üzərində qurulur. Lakin böhran situasiyalarında rasional münasibətlər üzərində qurulmuş motivlər kifayət etmir, burada siyasi liderin uzaqgörənliliyi və siyasi səriştəsi də özünü təzahür etdirməlidir.

BEGINNING OF A NEW EPOCH: PHENOMENON OF A POLITICAL LEADER

ABSTRACT

The beginning of a new epoch of our history is analyzed in the article, in this context, the political, psychological qualities are indicated, political and psychological aspects of the progress of our country that succeed in the new era are brought to the center of attention. Psychological and political theories about the political leader are analyzed in the article, in the context of the point of view of the modern times, political will of the political and national leader in the solution of vital problems, his managerial qualities, and psychological characteristics are emphasized. By analyzing of world events in the historical retrospective background, the author shows that, there are several insufficiencies in the model of democratic governance under the conditions of globalization and integration. It is noted that, the adoption of the democratic model, as the main criterion in the management of society is possible only in the background of political stability and dynamic development.

Charismatic, situational theories that dedicated to a political leader are analyzed in the article, their positive and negative specifications are clarified in the methodological aspect.

The author finally concludes that, a charismatic leader is the founder of a new system of relations. At the same time, it is noted that, leader type of traction is effective for stable countries. At this time, the relationship between the leader and his supporters are made on rational (perceived) motives. But in the crisis situations, the relationships that built on rational motives are not being enough, in this case, the foresight and political experience of political leader ought to show itself.

МОЛОДОЕ И СТАРШЕЕ ПОКОЛЕНИЕ

Валида Велиева
преподаватель кафедры психологии БГУ
E-mail: valvel71@gmail.com

Açar sözlər: gənc nəsil, yaşlı nəsil, nəsillərarası davamlılıq, "atalar və oğullar" problemi, mədəni və tarixi dəyərlər, nəsillərarası münaqışə və tələbələr, adat-ənənələr, dəyərlər, normalar, ictimailəşmə

Ключевые слова: молодое поколение, старшее поколение, межпоколенная преемственность, проблема «отцов и детей», культурно-исторические ценности, межпоколенный конфликт, студенческая молодежь, традиции, ценностные нормы, социализация

Key words: the younger generation, the older generation, intergenerational continuity, the problem of "Fathers and Sons", cultural and historical values, intergenerational conflict, and students, traditions, values, norms, socialization

Проблема взаимоотношений между молодым и старшим поколением, была всегда. Однако в каждый конкретный период времени содержание данной проблемы имело конкретно-исторический характер и формировало свои социальные нормы отношений между поколениями.

Настоящее время требует от молодого поколения формирования нового типа личности, соответствующего условиям современного мира и переходным состоянием основных социальных институтов (формирование рыночных стандартов поведения: экономическая свобода действий, предприимчивость, гибкость, способность к риску).

Проблема взаимопонимания молодого и старшего поколения никогда себя не изживет, поскольку та культура, на которой воспитано одно поколение, покажется иной и отчасти непонятной другому поколению. Новые поколения действуют, исходя из ре зультатов, доставшихся в наследство от всех предшествующих поколений, однако отношение к этому наследству весьма избирательно. Они принимают и развивают в нем только то, без чего невозможны дальнейшее их собственное существование и развитие, и отрицают то, что, с их точки зрения, уже устарело и утратило всякий смысл. Поэтому следует говорить не

только о конфликте, но и о преемственности поколений.

Межпоколенная преемственность культурно - исторических ценностей на современном этапе развития общества включает в себя информационный поток не только от родителей к детям, но и обратно: молодежная интерпретация современной ситуации и культурно-исторического наследства оказывает влияние на старшее поколение [1, с. 254].

Сегодня, с развитием электронной коммуникативной сети, у молодого поколения появился опыт, которого никогда не было, и не будет у старших. Молодое поколение вырастает в мире, которого не знали старшие.

Однако какие бы новшества не предлагала молодежь, они всегда основаны на опыте прошлых поколений и, следовательно, на базовых ценностях народа.

Посредством базовых ценностей осуществляется закрепление и воспроизведение сложившихся форм, приемов, способов жизнедеятельности и общественных отношений. Они являются механизмами закрепления, воспроизведения, обогащения и передачи культурно-исторических ценностей.

Механизм культурно-исторической преемственности работает

через базовые ценности, которые преемник узнает, усваивает и развивает в своей жизни. Этот процесс осуществляется не только в ситуации непосредственного общения со старшим поколением, но и в интуитивной ситуации, т.е. ситуации опосредованного общения и влияния — через искусство, литературу, СМИ, образование, традиции, религию и т.д.

Трансляция культурно-исторических ценностей из поколения в поколение и от одного индивида к другому осуществляется при помощи специфических механизмов социальной памяти [2, с.96-98].

Рассмотрим причины конфликта между молодым и старшим поколением. Таких причин несколько, они могут накапливаться годами, зависеть от особенностей личности членов семьи или от специфики семьи и даже ситуации в обществе. Например, это могут быть несовместимость интересов сторон, материальные проблемы, аморальное поведение членов семьи, жилищно-бытовые неурядицы, разница в социальном положении поколений, удаленность проживания «отцов» и «детей», особенности культуры поведения, взросление детей, разные ценности молодого и старшего поколе-

ний, борьба за власть и влияние в семье и т.д.

Очень часто конфликты происходят из-за того, что родители не хотят признать, что их ребенок повзрослел. Представители старшего поколения полагают, что возраст и опыт позволяют им диктовать более молодому поколению манеру поведения, делать замечания, требовать следовать их советам. По их мнению, среди молодежи наблюдается падение нравов (например, неуважение к возрасту). Молодые в свою очередь считают, что они обладают достаточным багажом знаний, и возраст в данном случае не играет особой роли. Из-за подобного разногласия между поколениями возникает напряжение, и они не могут добраться до самой сути проблемы, возникшей в их отношениях. Вместо этого список взаимных претензий и разногласий пополняется, а пути их разрешения не находятся. Для того чтобы свести конфликты к минимуму, необходимо учесть личные психологические особенности каждого из участников конфликта.

Есть несколько факторов, из-за которых порой молодежь не желает перенимать опыт старшего поколения [4, с.12]. Во-первых, положение старшего поколение

усугубляется наличием прошлого опыта и моделированием жизни по советскому образцу, тогда как молодежь отдает предпочтение навязанному западному образу жизни, обществу массового потребления. Во-вторых, критериями социального становления молодежи все более являются обретение и повышение собственного социального статуса, достижение социальной зрелости.

В индивидуально-психологическом плане для молодого поколения характерно не всегда осознанное желание избавиться от внешнего контроля, увеличенная эмоциональность, возбудимость, идеализация отдельных жизненных представлений, максимализм, а также зыбкость нравственных позиций, которая нередко сформирована на восприятии негативных явлений общества. Социализация происходит под воздействием разнообразных условий и обстоятельств, которые складываются не только из деятельности общественных институтов и целенаправленного воспитательного процесса, но и под влиянием таких, как правило, неконтролируемых факторов, какими являются неформальная среда общения со сверстниками, взгляды и настроения, бытующие в обществе.

Нельзя сказать, что молодое поколение отказывается от опыта предыдущего, скорее напротив, оно зависит от влияния семейных традиций, преемственности, фамильных ценностей. Также прослеживается зависимость от родителей в процессе построения карьеры, создания семьи и т.п. Жизненные цели молодежи и планируемые средства их осуществления, проявляемая при этом общественная активность стали важными факторами ее социализации. Интерес к данной проблеме связан с отечественной историей последних лет: с оценкой роли прежних поколений, проложивших путь к современным трансформациям, но, как это чаще всего бывает, не нашедших в них своего места. Отличие вхождения нынешней молодежи в общественную жизнь заключается в том, что ей необходимо не только адаптироваться к существующей действительности, но и принципиально изменять эту действительность. Это и порождает конфликтные ситуации между поколениями, но стоит отметить, что молодое поколение не торопится полностью отказаться от традиций, норм и ценностей своих родителей. Межпоколенный конфликт - часть человеческих конфликтов, зарождающихся в про-

цессе развития и упадка института семьи, а также функционирования семьи как малой группы. Проблему взаимопонимания «отцов» и «детей» можно смело отнести к вечным проблемам, поэтому до тех пока будет существовать общество, будет существовать и данная проблема.

За последние 15 лет произошли глубокие ценностные изменения. Можно сказать, что произошла ломка многовековой традиции общества, которая столь болезненна не только для пожилых людей, но и для всех остальных членов общества.

Практически каждая семья имеет «белое пятно» в памяти о своих предках. Этому способствовали войны, голод, государственный террор. А потому молодое поколение все больше ставилось в ситуацию неопределенности как своего места в роду, так и в обществе. Оно было вынуждено или вырабатывать свои представления о мире и протестовать или приспосабливаться к сильным мира сего. Молодежь не имеет ясного представления о жизни старшего поколения и часто драматизирует их социальное положение. В массовом сознании, как в скрытой, так и в явной форме фиксируется отношение к пожилым людям как

к бесполезной категории населения. По факту государство реализует стратегию вытеснения людей преклонного возраста из сферы доступа к престижным ценностям, власти, и другим ресурсам, а также периферийным положением их проблем. Внимание общества в большей степени акцентируется на проблемах молодежи, чем на проблемах лиц пенсионного возраста. Происходит трансформация отношения молодежи к старшему поколению в направлении от традиционно почтительного к нетрадиционному, не характерному для нашего менталитета, осуждающему, порицающему, отвергающему. Пожилые люди оказались брошенным поколением, лишились сочувствия, сопереживания и помощи со стороны родных детей и внуков.

Специфика конфликта поколений на уровне социальных институтов проявляется в следующих фактах [5, с.12]:

обесценивание старости в глазах молодого поколения;

поиск семейных ценностей, как духовных, так и материальных;

передача собственности по наследству;

вытеснение людей пожилого возраста на периферию социальной жизни;

дети не приемлют ценности и образ жизни своих родителей.

увеличение социокультурной дистанции между молодым и пожилым возрастом.

Пожилые люди всю свою жизнь отдавали обществу, и оно их оставило на пороге старости один на один со своими проблемами. Старики стали обузой для общества, тогда как общество обязано им своим сегодняшним днем, ибо они еще вчера не щадили ни сил, ни труда, чтобы умножить материальные и духовные богатства народа и обеспечить его неустанное развитие. Именно деятельность людей, которые на сегодняшний момент переступили порог старости, дала возможность молодежи получить образование и профессиональную подготовку, то есть самые главные основы существования общества. Старики передают молодым не только созданные ими блага, но и опыт и знания. Наследуя эти блага, молодые не должны забывать, что рано или поздно они тоже состарятся. В Азербайджане произошли серьезные изменения. Резкий культурный скачок, произшедший в результате развития рыночных отношений привел к определенной социальной изоляции старых людей, к потере постоянно уста-

новленного статуса и уважения. Старый человек приобрел неправомерно низкий статус, а уважение к старости опустилось почти до нулевой отметки. Старики оказались в положении высмеиваемых, третируемых, преследуемых. Появились такие феномены как «старческая преступность», проявляющаяся в антисоциальном поведении, толчок, которому дает общество, которое отвергает стариков, дает им почувствовать и осознать свою ненужность, что приводит к распространению суицида среди них. В последние годы развития российского общества мы имеем дело с трансформацией отношений молодого поколения к старшему: из традиционно почтительного в нетрадиционное осуждающее, порицающее, отвергающее, в лучшем случае, абсолютно безразличное.

Именно в конфликте между молодежью и старшим поколением выявляются новые ниши, где необходимо специализированное воспитательное воздействие, которое сможет предупредить разрушительные конфликты, которые порождены новыми ценностно-смысловыми и деятельностными нишами взаимодействия поколений.

Механизм преемственности ценностных ориентаций не может

быть сведен лишь к пассивному принятию ценностных норм предшествующих поколений. Ценности, принимаемые в процессе интериоризации, преломляются сквозь призму социально-экономической ситуации, группового сознания ближайшего социально-го окружения человека [3, с.217]. В результате происходит переосмысление и трансформация ценностного поля. Поэтому степень значимости одной и той же ценности может быть не одинакова для представителей различных поколенных групп.

Студенческая молодежь является выразителем ценностей современного типа культуры. Поведенческие установки студенческой молодежи связаны со стремлением к новому, к переменам в жизни, поиску новых впечатлений, ориентированы на достижения хорошего материального достатка. Для молодого поколения важны семейные ценности, потребность в общении и дружбе. Они склонны к проявлению добра и милосердия по отношению к другим людям, их признанию и уважению, способны нести ответственность, но при этом молодежь ярко выражает гедонистические устремления. Они стремятся к приятному времяпрепровожде-

нию, известности, популярности. Молодое поколение выражает недоверие к правосудию и проявляет так называемый «двойной стандарт» поведения, при котором расходятся представления о нормах поведения и само поведение. Молодежь дистанцирована от власти. Для ценностного поля молодого поколения характерна слабо выраженная ценность традиций.

Старшая поколенная группа является также носителем современной культуры. Наиболее значимой жизненной сферой для людей старшего поколения является сфера профессиональной жизни. В свою очередь уровень материального благополучия оказывается основанием для развития чувства собственной значимости. Для людей старшего поколения важен благоприятный социально-психологический климат коллектива, атмосфера доверия и взаимопомощи среди коллег. Старшее поколение оптимистично, оно определилось в жизни, в основном достигло своих жизненных целей, готово преодолевать трудности, проявляет стремление к новому, к переменам в жизни, а также поиску новых впечатлений. Люди старшего поколения нацелены на счастливую семейную жизнь без трудностей, наполненную радостью и душевным

комфортом. Они склонны оказывать помощь и проявлять милосердие к другим людям, проявлять понимание, терпимость, теплые и заботливые отношения с людьми. Для старшего поколения важно признание и уважение людей, следование нравственным принципам. Любовь играет значимую роль в их жизни. Представители старшей поколенной группы не склонны проявлять гедонистические мотивации.

Таким образом, несмотря на ряд различий, выявлено значительное сходство в структуре ценностей этих поколенных групп. Обращаясь к механизму межпоколенной преемственности, можно утверждать, что здесь наблюдается передача старшими поколениями культурных ориентиров и усвоение младшим поколением норм и предписаний старшего поколения. Важное значение в процессе преемственности имеет не только процесс усвоения ценностей предшествующих поколений, но и факт отбора. Молодое поколение осуществляет пересмотр ценностей старшего поколения. В данном случае старшее поколение демонстрируют младшему свои ценности, которые являются для них ценностями среды. При этом транслируемые ценностные нормы, как правило,

интерпретируются при их усвоении молодым поколением, а затем становятся ценностными убеждениями этого поколения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Вишневский Ю.Р., Шапко В.Т. Социология молодежи. Н. Тагил, 1995, 254с.
2. Гаврилюк В.В. Трикоз Н.А. Динамика ценностных ориентаций в период социальной трансформации (поколенный подход). // Социологические исследования. 2000, № 12, с. 96-98
3. Лапин Н.И. Ценности в кризисном социуме // Ценности социальных групп и кризис общества. М.: ИФАН, 1991, 217 с.
4. Коренева Г. Кто они - наше будущее? // Аргументы и факты. - 2003. - №29, с.12.
5. Вдовина М. Специфика межпоколенных конфликтов. // «Демографические исследования». - 2010. №4, с.12.

GƏNC VƏ YAŞLI NƏSİL

ABSTRACT

Hər bir insan fərdi sərvət dəyərlərinə əsaslanaraq davranışının məqsədini, gələcək strategiyasını seçə bilər. Fərdi səviyyədə-konkret valideynlər öz övladlarına təsir edillər, nəsillərarası səviyyədə isə –cavan nəsil yaşlı nəslin dəyərlərini şərti olaraq qavrayır. Yaşlı nəsil köhnə dəyərlər sistemini qoruyub saxlamaqla müasir şəraitə çətinliklə uyğunlaşırlar; cavan nəsil üçün daha da çətindir, cünkü onların dəyərlər sistemi şərti xarakter daşıyır. Müasir gənclərin dəyərlər sistemindən onların və bütövlükdə cəmiyyətin gələcəyi aslidir.

THE YOUNGER AND THE OLDER GENERATION

ABSTRAKT

The person can choose the purpose; generate strategy of the future behaviour, proceeding from individual system of values. At individual level - concrete parents influence the children. It is difficult to senior generation to adapt in present conditions, keeping former system of values; to young generation it is even more difficult in this plan since at it the system of values still is not present and if and is the conditional. From what values of today's youth, its future and the society future as a whole depends.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edirək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 4)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 02 aprel 2012-ci ildə daxil olmuşdur

ЗАВИСИМОСТЬ ИМПЛИЦИТНЫХ ИЗМЕРЕНИЙ УСТАНОВКИ ОТ НARRATIVНОГО ВМЕШАТЕЛЬСТВА В СИТУАЦИИ КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА

Р.Р. Гарагезов

*старший научный сотрудник
Центра стратегических исследований*

Р.Г.Кадырова

*профессор Бакинского Госуниверситета
E-mail: rena_kadirova@yahoo.com*

Açar sözlər: implisit üsullar, yonəliş, konflikt, narrativ

Ключевые слова: имплицитные методы, установки, конфликт, нарративы

Key words: implicit measurement, attitude, conflict, narrative

Роль различных типов нарративов в примирении конфликтующих сторон редко становится объектом изучения в социально-психологических исследованиях межгрупповых конфликтов. Лишь сравнительно недавно исследователи в области конфликтологии обратились к изучению роли нарративов в разрешении конфликтов, став засинателями нарративного подхода к межэтническим конфликтам [1]. В рамках нарративного подхода конфликты рассматриваются как соперничающие друг с другом истории [2]. Как правило, конфликтующие стороны в целях обоснования собственных притязаний, стремятся соз-

давать и распространять свои истории, часто противоречащие историям противоположной стороны. В этой связи, как полагают сторонники нарративного подхода, эффективное разрешение конфликта нуждается в определенной трансформации соперничающих историй в сторону их сближения и создания некоего общего нарратива [3]. При этом предполагается, что общий нарратив может помочь в сторонам конфликта в создании общего, устойчивого и согласованного взгляда на прошлое, настоящее и будущее, что считается важной предпосылкой для гражданского мира в обществе [4].

Разновидности «общего» нарратива

К сожалению, нам мало известно о том, как следует структурировать нарративы, которые могли бы способствовать примирению сторон в этнополитическом конфликте.

Тем не менее, мы выделили следующие виды нарративов, условно названные нами как: «общие страдания», «общие культурные черты», «виновата третья сторона» и «извинение», в качестве разновидности некоего гипотетического «общего» нарратива,

«Общие страдания» (нарратив №1): При выборе данного нарратива мы исходили из высказанного в литературе предположения о том, что восприятие «общего страдания», или признание страдания другой стороны может вызывать сочувствие и тем самым способствовать снижению негативного отношения к противной стороне [5], [6], [7].

Другим возможным вариантом «общего» нарратива служил нарратив «Общие черты в культуре» (нарратив №2).

В свою очередь, исходя из ряда исследований, свидетельствующих о том, что важным аспектом текстов, направленных на смягчение враждебных установок являются тексты, где вина за произошедшее насилие и конфликт приписывается

третьей стороне [8], мы выбрали нарратив «Виновата третья сторона» (нарратив № 3).

Наконец, при выборе нарратива «извинение» (нарратив №4) мы руководствовались соображениями, взятыми из психологии межличностных отношений.

Из психологии межличностных отношений известно, что извинения могут вести к прощению, восстановлению прежних взаимоотношений или, хотя бы, к формальному примирению между конфликтующими индивидами. В этой связи, некоторые исследователи полагают, что извинения, приносимые одной группой другой, могут иметь тот же эффект. Есть основания полагать, что извинения, при определенных условиях, могут способствовать снижению негативных установок, негативных эмоций и налаживанию отношений между ранее конфликтовавшими группами [9]. При этом предполагается, что извинения или просьбы о прощении повышают у потерпевшей стороны уверенность в том, что подобные действия в дальнейшем не повторятся. Положительный эффект от извинения во многом зависит от конкретных факторов, например, от степени имеющегося доверия между группами [10] или от того, насколько

искренними воспринимается потерпевшей группой слова прощения, высказанные группой-обидчиком [11].

Исторические нарративы и межгрупповые установки в ситуации армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта.

Применительно к данному конфликту были сконструированы следующие виды нарративов._

«Общие страдания» (нarrатив №1):

Армяно-азербайджанский конфликт из-за Нагорного Карабаха принес множество страданий обоим народам. И с той и с другой стороны погибли тысячи людей, многие остались калеками, инвалидами, сиротами, многие лишились крова и оказались беженцами. Об этом свидетельствуют нижеследующие фотографии пожилой армянки, потерявшей своих близких и дом и азербайджанской женщины - беженки с ребенком, потерявшей своих близких и все свое имущество.

«Общие черты в культуре» (нarrатив №2):

Несмотря на Армяно-Азербайджанский Нагорно-Карабахский конфликт, между армянами и азербайджанцами существует много общего в культурных традициях, в том числе: музыке, национальной кухне, отношениях в семье, в быту и т.д. Оба народа имеют много общих черт, отличающих их, как кавказцев, от других народов. Поэтому азербайджанцы и армяне часто вступали в брак и создавали смешанные семьи. И сейчас, за пределами Азербайджана и Армении, есть немало случаев, когда в других странах армяне и азербайджанцы успешно сотрудничают в бизнесе. Пожалуйста, подумайте о положительных аспектах отношений между армянами и азербайджанцами, которые существовали до начала конфликта, исходя из Вашего собственного личного опыта или того, что Вы услышали или прочитали об этом.

«Виновата третья сторона (русские)» (нarrатив № 3)

Многие люди считают, что Россия играла основную роль в провоцировании и разжигании Армяно-Азербайджанского, Нагорно-Карабахского конфликта с целью достичь собственные интересы и цели. Поскольку Россия является супердержавой, она может использовать маленькие страны, как те, например, которые находятся на Кавказе, для своей собственной выгоды и корыстных целей. Пожалуйста, подумайте о негативной, деструктивной роли России в Нагорно-Карабахском конфликте.

«Извинение» (нarrатив № 4)

Из выступления армянского правозащитника Георгия Ваняна [12]:

«Я испытываю чувство стыда за страдания, причиненные десяткам тысяч людей, жертвам Карабахской войны, их родственникам и близким, всем, кто испытал лишения и потери. Я чувствую себя виноватым в том, что не смог предотвратить разгорание этого конфликта, принесшего смерть и страдания десяткам тысяч мирных жителей Азербайджана. Я чувствую себя виноватым в том,

что не смог ничего сделать для предотвращения этого конфликта. Я должен признать, что с момента зарождения конфликта Азербайджанский народ испытал множество трудностей и несправедливостей. От имени своего народа прошу прощения».

Проведенное нами в 2010 году исследование, показало, что такие виды нарративов как, «Общие страдания» (нarrатив№1), «Общие культурные черты» (нarrатив №2) и «виновата третья сторона (русские)» не вызвали сколько-нибудь существенного сдвига установки, выраженной в форме социального дистанцирования, которая сохраняла высокую степень дистанцированности азербайджанцев от армян. Вместе с тем, было показано, что эти нарративы существенно влияли на эмоциональное состояние респондентов, принадлежащих категории вынужденных переселенцев и беженцев. В частности, вопреки ожиданиям, наблюдалось значительное повышение уровня негативного аффекта¹ среди беженцев и перемещенных лиц под воздействием нарратива «общие страдания»

¹ Негативный аффект, включающий в себя настроения и эмоции, определяется как, состояние субъективно переживаемого страдания, неприятной вовлеченности (различной по содержанию – это может быть гнев, отвращение, презрение, вина, страх, раздражительность) в противовес спокойствию и безмятежности. [13], [14].

[15]. Надо отметить, что влияние нарративов на установку (социальная дистанция) в данном исследовании изучалось посредством, так сказать, прямых измерений, то есть посредством прямых вопросов, задаваемых респондентам относительно объекта установки. В этой связи следует признать, что ситуация конфликта и, создавшийся за истекшие десятилетия с момента начала конфликта, социально-психологический климат нетерпимости², несомненно, могут влиять на ответы респондентов и затруднять высказывания, отличающиеся от общественно «одобряемых». По этой причине в данном исследовании мы решили использовать имплицитные средства измерения установки, предложенные рядом исследователей [17], [18], [19]. При этом мы исходили из того, что в тех случаях, когда в силу тех или иных причин, субъект затрудняется открыто выражать свое отношение, вместо прямого опроса респондентов, в качестве неосознаваемого аналога сознательно выражаемых в самоотчетах установок, следует про-

изводить измерение не поддающихся сознательному контролю «спонтанных реакций». Таким образом, в нашем исследовании мы решили проверить влияние тех же самых видов нарративов (№№1,2 и 3, к которым был добавлен также нарратив №4) на установки азербайджанских вынужденных переселенцев и непереселенцев посредством имплицитных средств измерения установки.

Гипотезы исследования

Основной вопрос для исследования: Как разные виды нарративов влияют на динамику межгрупповых установок в ситуации межэтнического конфликта? Как мы уже отмечали, ранее проведенное исследование показало сравнительно высокую степень социальной дистанции азербайджанцев от армян [15]. В этой связи мы предположили, что в ситуации сохранения межэтнического конфликта, измерения «спонтанных реакций» должны также показать в негативную установку по отношению к армянской стороне. Иными словами, мы ожидали,

² О степени нетерпимости друг к другу свидетельствуют, например, результаты национальных опросов, проведенных Кавказским Исследовательским и Ресурсным Центром в Армении и Азербайджане в 2012. Так, на вопрос – «какое государство в настоящее время является главным врагом вашего государства?» – 63% армян указали Азербайджан, а 32% – Турцию; соответственно – 91 % азербайджанцев указали Армению [16].

что паттерны неосознаваемых установок будут идентичными или, по крайней мере, сходными с паттернами установок, определявшимися на основе самоотчетов. В этом плане, данное исследование позволяло нам попутно проверить отношение между эксплицитными и имплицитными измерениями межгрупповых установок.

Методика

Выборки. В исследовании, проходившемся в апреле-июне 2013 года, в общей сложности принимали участие 265 испытуемых (127 мужчин и 138 женщин в возрасте от 18 до 75 лет), из которых 141 внутренне перемещенных лиц (ВП), в настоящее время обитающих в различных общежитиях города Баку и 124 неперемещенных лиц (НП), также проживающих в Баку. Описательная статистика приводится в таблице 1. Как видно из таблицы 1, НП отличались от ВП более высоким уровнем образования и указывали на более высокий уровень экономического благополучия. Участники экспериментов привлекались к участию на основе личных контактов и посредством метода «снежного кома».

Таблица 1. Демографические данные участников экспериментов (ВП и НП)

	ВП Среднее (SD)	НП Среднее (SD)	F-test
Возраст	34.5 (12.7)	34.3 (13.1)	незначимо
Пол*	1.49 (.50)	1.57 (.50)	незначимо
Образование**	3.6 (1.00)	4.20 (.90)	P<.0001
Экономическое положение***	3.40 (1.03)	3.99 (.75)	P<.0001

*Пол: Муж. =1; Жен.=2. ** Образование: Начальное=1; Незаконченное среднее, до 9-го класса=2; Полное среднее, среднее техническое=3; неполное высшее образование =4; Высшее=5; *** Экономическое положение (7 балльная шкала): от «очень бедный=1» до «очень богатый=7».

Процедура исследования

Исследование состоит из 2-х этапов. На первом этапе, респондентам из обеих выборок (ВП и НП) предъявлялись нарративы № 1 ($N = 65$), №2 ($N = 50$), №3 ($N = 50$) и №4 ($N = 50$), а затем их просили по 5ти бальной шкале (1=*совершенно согласен*; 5=*совершенно не согласен*) выразить степень своего согласия/несогласия с предъявленным текстом. После этого, испытуемые переходили ко второму этапу, на котором измерялась неосознаваемая установка по отношению к армянской стороне. Испытуемые из контрольной группы ($N = 50$) были подвергнуты только экспериментам второго этапа, минуя первый этап (без чтения нар-

ративов). Измерение неосознаваемой установки производилось посредством методики «прайминга»³, которая позволяла измерить автоматическую реакцию на образ противной стороны. А именно, респондентам на экране компьютера кратковременно, в полсекунды, одновременно предъявлялись фотография нынешнего президента Армении Саргсяна, чей образ у азербайджанцев ассоциируется с воинствующими армянами⁴, и положительное или отрицательное слово под фотографией. Респондентам говорилось, что они должны обращать внимание не на образ, появляющийся на экране, а на слова под ним и затем в следующий, также краткосрочный момент, им следует оценить положительный или отрицательный характер предъявленного слова путем нажатия одной из двух клавиш на клавиатуре, соответствующих «хорошему» или «плохому». Испытуемым предъявлялись поочередно 8 слов: 4 положительно «заряженных» слова («отзывчивый», «лю-

бовь», «доброжелатель», «дружба») и 4 отрицательных слова («распущенный», «страшный», «ненависть», «враг»). Так как временной интервал для ответа был очень маленьким (500 мс.), основной зависимой переменной в данном эксперименте было количество ошибочных ответов. Поскольку наш прайминг (образ Саргсяна), как мы предполагали, автоматически активизирует негативные ассоциации, то, это должно было вести к сравнительно малому числу ошибок в пробах с негативными словами. Одновременно, эта же тенденция, порожденная праймингом, должна вести к сравнительно большому числу ошибок в пробах с положительными словами. Таким образом, образ Саргсяна, вызывающий значительно большее количество ошибок с положительными словами по сравнению с ошибками на отрицательных словах, будет указывать на существование сильной негативной установки. Однако нас интересовало не только и даже не столько существова-

³ Прайминг (priming), ввиду отсутствия соответствующего термина в русском языке, можно определить, как маскируемое и/или неосознаваемое инструктирование. Прайминг вообще - это представление стимула таким образом, когда он не осознается при принятии решения, объяснения поведения или решения задачи [20].

⁴ Нынешний президент Армении С. Саргсян, выходец из Нагорного Карабаха и в свое время принимал активное участие в военных действиях против Азербайджана, в том числе руководил боевиками в атаке на поселок Ходжалы в Нагорном Карабахе в 1992 году, - самый кровавый эпизод в карабахской войне, повлекший за собой гибель сотен мирных жителей [21].

ние негативной установки по отношению к армянам, что вполне объяснимо и ожидаемо, принимая во внимание существующие реалии (оккупация земель, наличие огромного числа беженцев и перемещенных лиц, чуть ли не ежедневные перестрелки на линии соприкосновения двух армий и т.д.), сколько то, как данная автоматическая реакция может меняться под влиянием вышеописанных экспериментальных нарративов («Общие страдания», «Общие культурные черты», «Виноваты русские» и «Извинение»).

Оценка неосознаваемой установки (автоматической реакции). Возможные изменения автоматической реакции респондентов под влиянием разных видов нарративов измерялись посредством статистического анализа количества ошибок. Для этого был с конструирован показатель сравнительной позитивности, который подсчитывался путем вычета суммарного количества ошибок на положительные слова из суммарного количества ошибок на негативные слова.

Результаты. В таблице 2 представлены результаты корреляции опосредующими неосознаваемую автоматическую реакцию

Таблица 2. Корреляции между исследуемыми переменными

	2	3	4	5
1. Возраст	—	—	-.16**	—
2. ВП/НП	—	.30**	-.21 **	-.13*
3. Экономическое положение	—	—	-.25**	—
4. Согласие с нарративом	—	—	—	—
5. Установка к Саргсяну	—	—	—	—

Корреляция значима при уровне * $p < .05$; Корреляция значима при уровне ** $p < .01$

Как видно из таблицы 2, степень согласия/несогласия коррелирует с возрастом, экономическим положением и статусом респондента. Вынужденные переселенцы, а также более молодые и экономически более стесненные респонденты в меньшей степени склонны соглашаться с предъявленными нарративами. В свою очередь, экономическое положение коррелирует со статусом респондента. Вынужденные переселенцы также относят себя значительно к более низкому уровню экономического положения. Наконец, наблюдается корреляция между статусом респондента и установкой к Саргсяну. Вынужденные переселенцы в меньшей степени проявляют негативную неосознаваемую установку в отношении Саргсяна, нежели непереселенцы.

Далее, однофакторный дисперсионный анализ (ANOVA) показал,

что разные виды нарративов вызывают статистически значимые различия в степени согласия с этими нарративами ($F = 28.3, p < .0001$). Наибольшую степень согласия вызывал нарратив № 3 («виноваты Русские»), а наименьшую нарратив № 1 («Общие страдания»). Нарратив № 4 («Извинение») вызвал высокую степень неприятия среди вынужденных переселенцев. К тому же, статус респондента также играл значимую роль, в целом, вынужденные переселенцы в меньшей степени были согласны с текстами нарративов, чем непереселенцы ($F = 9.6, p < .002$). Результаты однофакторного дисперсионного анализа приведены на рисунке 1.

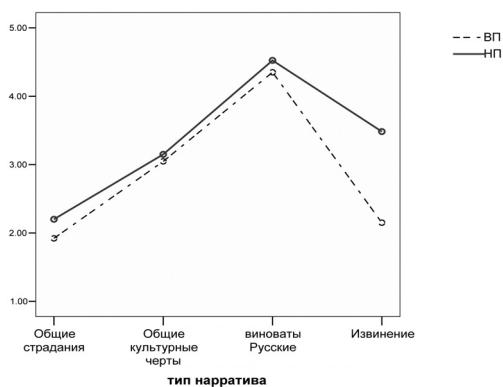

Рисунок 1. Степень согласия с разными типами нарративов респондентов из группы вынужденных переселенцев и непереселенцев⁵

В свою очередь, на рисунке 2 представлены результаты тестов с праймингом образа армянского президента Саргсяна. Как и следовало ожидать, в основном показатели индекса позитивности носят отрицательный характер почти при всех вариантах нарративного вмешательства. Лишь в варианте с нарративом «общие страдания», наблюдался, статистически не значимый, но все же положительный индекс позитивности среди вынужденных переселенцев. Также можно отметить, что по сравнению с контрольной группой нарратив «Извинение» несколько уменьшал (хотя статически не значимо) негативную автоматическую реакцию.

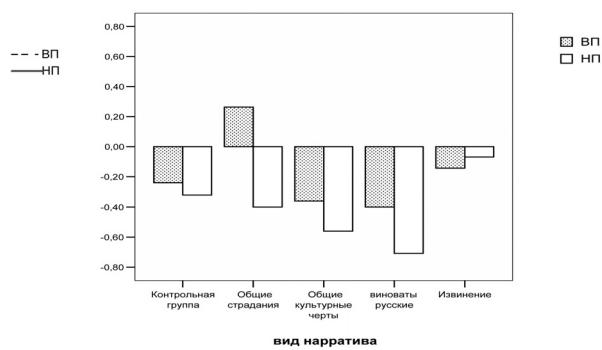

Рисунок 2. Результаты тестов с праймингом образа армянского президента Саргсяна (чем ниже число, тем негативнее отношение к Саргсяну).

⁵ График, представленный на данном рисунке, получен путем перевода 5ти бальной шкалы, измеряющей согласие (1=совершенно согласен; 5=совершенно не согласен), в противоположном направлении, когда 1=совершенно не согласен, а 5=совершенно согласен. На данном графике, чем выше бал, тем выше уровень принятия нарратива.

Обсуждение полученных результатов и выводы.

Анализ полученных данных позволяет расширить наше понимание в отношении трех взаимосвязанных вопросов. Во-первых, в отношении вопроса о воздействии разных видов нарратива на установки к врагу в ситуации конфликта. Как мы видим, нарративное вмешательство не очень сильно могло воздействовать на негативные установки наших респондентов. Иными словами, данные, полученные посредством имплицитных методов измерения установок, в общем, совпадали с данными, полученными посредством эксплицитных измерений. В этом плане, и это второй интересовавший нас вопрос, имплицитные методы измерения оказались, в целом, конгруэнтными традиционным эксплицитным методам. Вместе с тем, статистически незначимый, но все же сдвиг неосознаваемой установки в сторону уменьшения негативности, зафиксированный среди вынужденных переселенцев в варианте «Общие страдания», заслуживает внимания. Возникает вопрос, как можно объяснить данный сдвиг установки, если исходить из того, что образ Саргсяна, в силу вышеуказанных причин, неминуемо должен

порождать сильные негативные ассоциации. Одно из возможных объяснений может быть связано с ролью эмоций. Есть основания полагать, что эмоции могут играть существенную роль в сдвигах установки. Так, существуют экспериментальные исследования, указывающие на то, что гнев, например, может усиливать негативное отношение к объекту установки, в то время как, страх или тревожность, напротив, способствовать усилиению примиренческих установок [22]. Поскольку в данном исследовании мы не измеряли эмоциональное состояние наших респондентов, трудно сказать, какие эмоции превалировали среди наших респондентов - вынужденных переселенцев. Однако, данные, полученные в другом нашем исследовании [15], дают нам подсказку в этом вопросе. В том исследовании, как было уже отмечено ранее, нарратив «общие страдания» вызывал наибольшую степень негативного аффекта среди беженцев и вынужденных переселенцев[15]. Исходя из этого, можно с большой долей уверенности предположить, что наши респонденты также переживали негативный аффект, который так или иначе опосредовал сдвиг установки, зафиксированный имплицит-

ным измерением. Поскольку понятие негативного аффекта включает в себя негативное настроение и целый комплекс эмоций (гнев, вина, страх, раздражительность и т.д.), нам трудно идентифицировать более точно, какие именно эмоции могли опосредовать сдвиг установки. К тому же, если даже удастся более точно идентифицировать роль эмоций в сдвиге установки, необходимо будет объяснить данный эффект. На данный момент мы можем лишь сформулировать эти вопросы, как нуждающиеся в дальнейшем исследовании. Наряду с измерением установки в нашем распоряжении имеется еще один показатель, отражающий отношение респондентов к разным видам нарративов – степень их согласия/несогласия с предъявленным им нарративом. Надо отметить, что данный показатель в целом соответствует индикатору эмоций, который изменился в предыдущем исследовании. Также как наибольшую степень негативного аффекта, нарратив «общие страдания» вызывал наибольшую степень несогласия, а нарратив «виновата третья сторона – русские» вызывал наименьшую степень негативного аффекта как и наименьшую степень несогласия. К примеру, почти все рес-

понденты из числа вынужденных переселенцев выражали сильную степень несогласия с нарративами «Общие страдания» и «Извинение». Некоторые респонденты даже озвучивали свое несогласие с данными текстами, заявляя например: «как можно сравнивать наши их страдания, ведь мы гораздо больше пострадали- потеряли наши дома и земли....». Или например, «нельзя верить армянам...даже если один человек извиняется, это не значит, что все армяне так думают...». Эта же реакция неприятия нарратива «общие страдания», выраженная почти в тех же выражениях о несопоставимости «их страданий» со страданиями противоположной стороны, была зафиксирована в фокус-группах, проведенных в предыдущем исследовании, что дало нам основание говорить о феномене «сравнительной жертвенности» [15]. Наконец, любопытным фактом нашего исследования является то, что нарративы, которые в наибольшей степени отвергались нашими респондентами на сознательном уровне, а именно, «общие страдания» и «извинение», снижали уровень негативной установки на бессознательном уровне. Очевидно, что когнитивные процессы переработки информации на

сознательном и несознаваемом уровнях могут не всегда совпадать друг с другом. Это хорошо известно исследователям несознаваемых когнитивных процессов, которые, благодаря новым исследовательским методам, внедренным в последние 20 лет, сумели раздвинуть границы наших представле-

ний о несознаваемых закономерностях когнитивного познания. Однако, осознание эффектов нарративного вмешательства на человеческое поведение и суждение, происходящее вне сознательного контроля, открывает новые, внушающие надежды перспективы в разрешении неподатливых конфликтов.

Литература:

1. Winslade, J. Monk, G. (2000). *Narrative Mediation. A new approach to conflict resolution*. San Francisco: Jossey-Bass.
2. Cobb, S. (2004). *Fostering coexistence in identity-based conflicts: Towards a narrative approach*. In: A.Chayes, M.Minow (Eds.). *Imagine Coexistence*. San Francisco: Jossey-Bass, 294-310.
3. Cobb, S. (1993). Empowerment and mediation: A narrative perspective. *Negotiation Journal*, 9 (3), 245-259.
4. Steiner-Khamsi, G. (1994). *History, democratic values and tolerance in Europe: the experience of countries in democratic transition*. Council of Europe Symposium, Sofia.
5. Salomon, G. (2004). Does peace education make a difference in the context of an intractable conflict? *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 10, 257-274.
6. Staub, E. (2005). The roots of goodness: The fulfillment of basic human needs and the development of caring, helping and nonaggression, inclusive caring, moral courage, active bystandarship, and altruism born of suffering. In G. Carlo & C. Edvards (Eds.), *Nebraska Symposium on Motivation: Vol.51. Moral motivation through the life span: Theory, research, applications*. Lincoln: University of Nebraska Press.
7. Vollhardt, J. R. (2009). The Role of Victim Beliefs in the Israeli-Palestinian Conflict: Risk or Potential for Peace? *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 15, 135-159.
8. McGraw, K. (1991). "Managing Blame: An Experimental Test of the Effects of Political Accounts." *The American Political Science Review* 85 (December): 1133-1157.
9. Govier, T., & Verwoerd, W. (2002). The promise and pitfalls of apology. *Journal of social philosophy*, 33, pp.67-82;

10. Nadler, A., & Liviatan, I. (2006). Intergroup reconciliation: Effects of adversary's expressions of empathy responsibility and recipient's trust. *Personality & Social Psychology Bulletin*, 32, 459-470.
11. Risen, J.I., & Gilovich, T. (2007). Target and observer differences in the acceptance of questionable apologies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92, 418-433;
12. Vanyan, G (2011). Ya veryu chto Armyane preodoleyut svoy strakh (in Russian). URL: <http://www.novoteka.ru/r/World.CIS.Azerbaijan?lastdate=/2011-06-1> (последний доступ февраль, 2013).
13. Schwarz N., & Clore, G.L. Feelings and Phenomenal Experiences. In: A/ Kruglanski & E.T. Higgins (eds.), Social psychology. Handbook of basic principles. 2nd ed.: New York: Guilford, 2007 pp.385-407;
14. Осин Е.Н. Измерение позитивных и негативных эмоций: разработка русскоязычного аналога методики PANAS//Психология. Журнал Высшей школы экономики, 2012, т.9, №4, с.91-110. С.92
15. Garagozov, R. (2012). Do woes unite foes? Interplay of narratives, memory, emotions and attitudes in the Karabakh conflict. *Dynamics of Asymmetric Conflict*, v.5, (2), 116-135;
16. *Caucasus Barometer 2012* Caucasus Research Resource Cen-
- ters URL: <http://www.crrccenters.org/caucasusbarometer/overview/>: (последний доступ сентябрь, 2013).
17. Greenwald, A.G. & Banaji, M.R. (1995). Implicit social cognition: Attitudes, self-esteem, and stereotypes. *Psychological Review*, 102, 4-27.
18. Payne, B.K., Jacoby, L.L., and Lambert, A.J. (2005). *Attitudes as accessibility bias: Dissociating automatic and controlled processes*. In R R. Hassin, J.S. Uleman & J. A. Bargh (eds.), *The New Unconscious*. London: Oxford University Press.
19. DeSteno, D., Dasgupta, N., Bartlett, M.Y., & Cajdric, A. (2004). Prejudice From Thin Air: The Effect of Emotion on Automatic Intergroup Attitudes. *Psychological Science*, 15, 319-324
20. Fazio, R., Jackson, J., Dunton, B., & Williams, C. (1995). Variability in automatic activation as an unobtrusive measure of racial attitudes: A bona fide pipeline? *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 1013-1027.
21. De Vaal, T. (2003). *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War*. New-York: New-York University Press.
22. Lambert, A.J., Scherer, L.D., Schott, J.P., Olson, K, Andrews, R., Zisser, A., & O'Brien, T. C. (2010). Rally effects, threat, and attitude change: An integrative approach to understanding the role of emotion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 98, 886-903.

QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ ŞƏRAİTİNDƏ YÖNƏLİŞİN İMPLİSİT ÖLÇMƏLƏRİN NARRATİV MÜDAXİLƏDƏN ASILILIĞI

ABSTRACT

Münaqişələrin həllində narrativ yanaşmaya əsaslanaraq, müəlliflər yönəlişin dəyişməsinə müxtəlif növlü hekayələrin təsirini təhlil edirlər. Müxtəlif növlü hekayələrin yönəlişin dəyişməsinə təsiri xüsusi “prayminq” üsulu ilə ölçülüb. Bu ölçmələrdə Oarabağ münaqişəsi şəraitini nəzərə alaraq Ermənistana qarşı neqativ yönəlişin göstəricisi mənfi avtomatik reaksiya kimi gözlənilirdi. Gözlənilənin əksinə “birqə əzab” narrativi statistik ahəmuyyət daşimasada lakin yönəlişin müsbət istiqamətdə dəyişməsini təmin etdi. Tədqiqatın nəticəsi bu cür narrativlərin “sülməramlı” potensiala malik olmasının göstərir.

IMPLICIT MEASURES OF ATTITUDE CHANGE VIA NARRATIVE INTERVENTION IN THE KARABAKH CONFLICT

ABSTRACT

Based on the narrative approach to interethnic conflicts the article examines the role of different types of narratives on the attitude change. The impact of different types of narratives on the attitudes was measured through the indirect measures of attitude change so called sequential evaluative priming technique. Taking into account conflictual situation with Armenia over Nagorno Karabakh we expected negative automatic reactions as indicator of negative attitudes. Surprisingly, a narrative of common suffering elicited attitude shift towards positivity even if on a small scale that might indicate to reconciliatory potential of such type narrative.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 1)

Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 07 aprel 2012-ci ildə daxil olmuşdur

ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA ÖZÜNÜNGERÇƏKLƏŞDİRİMƏYƏ HAZIRLIĞIN ROLU

Rəşid Cabbarov

*Eksperimental psixologiya ETL-in böyük elmi işçisi,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

Lalə Kazımzadə

*BDU-nun psixologiya kafedrasının doktorantı
E-mail: rashidcabbar70@mail.ru*

Açar sözlər: şəxsiyyətin formalaşması, inkişaf amilləri, özününgerçəkləşdirmə, fərdiyət

Ключевые слова: формирование личности, факторы развития, самовыражение, индивидуализация

Key words: formation of personality, development factors, self-realization, individuality

Inşanın şəxsiyyət kimi forma-
laşması və özününgerçəkləş-
dirməsi problemləri həmişə müxtə-
lif elmlərin diqqət mərkəzində ol-
muşdur. Elməqədərki və daha son-
rakı fəlsəfi konsepsiyalar inkişaf və
özününgerçəkləşdirmə məsələlərinə
müxtəlif mövqelərdən yanaşmış,
bir sıra hallarda onları eyniləşdir-
məyə çalışmışlar. Bu məsələ inkişaf
probleminə yanaşma bucağından
asılı olaraq dəyişilmə dinamikası-
na malik olmuşdur.

Elməqədərki natural fəlsəfə
inkişafı anadangəlmə keyfiyyətlə-
rin və xüsusiyyətlərin açılması kimi
təqdim edirdi. C.Lokkdan başla-
yaraq «ağ löhvə» ideyası elmə yeni
tendensiyalar götirdi və inkişafın

bilavasitə sosial amillərin təsiri ilə
baş tutması tezisi möhkəmlənməyə
başlandı. Nəzərə almaq lazımdır
ki, hətta antik psixologiyada belə
şəxsiyyətin həyat situasiyasından
asılılığı ideyası irəli sürüldürdə də,
uzun müddət inkişaf canlama və
ya böyümə kimi başa düşüldürdü.
Şəxsiyyətin inkişafında müxtəlif
amillərin əsaslı rol oynaması psi-
xologiyada yaranan cərəyanlar
tərəfindən saf-çürük edilməyə baş-
landı.

Özününgerçəkləşdirmə konsepsi-
yasının yaradılmasına qədər (XIX əs-
rin sonu – XX əsrin əvvəlləri) şəx-
siyyətin inkişafı, təşəkkülü haqqın-
da təsəvvürlər psixologiyada psiko-
fizioloji nəzəriyyələrin o cümlədən,

funkşional sistemin fizioloji sistem üzərində qurulub başa çatmaması səbəbindən şəxsiyyətin şəxsi təcrübəsinin yaşantıları üzərində qurulmuşdur. Ortaya qoyulmuş praktik tövsiyələr təhsilin təkmilləşdirilməsi və tərbiyə texnologiyası çərçivəsindən kənara çıxmırıldı. Yəni metodoloji yanaşmanın əhatə dairəsi məhdud xarakter daşıyırırdı.

Bu dövrdə mövcud olan psixo-analitik məktəb şəxsiyyətin təşəkkülündə həyacanın, nevrozun, komplekslərin rolunu psixoloji baryer kimi qiymətləndirir, bu inkişafı onların aradan qaldırılması ilə bağlayırdı. Şəxsiyyətin təşkilində həyat instinktlərinin vacibliyinin başa düşülməsi şəxsiyyətinin inkişafı üçün ən əhəmiyyətli sayılan «libido» – cinsi enerjinin əsas götürülməsinə və eksklüziv olaraq psixi enerjinin bu instinktlərinin hakimiyyətinə tabe etdirilməsinə gətirib çıxarırdı. Verilmiş praktik tövsiyələr nevrozların müalicə metodlarının təkmilləşdirilməsindən və psixoprofilaktikadan uzağa getmirdi.

Analitik psixologiya ilə eyni zamanda ortaya çıxmış A. Adlerin fərdi psixologiyası da hər hansı məqsədə fikrin çıxış nöqtəsi və ya hərəkət kimi baxaraq, həmin məqsədi “özünün bioloji çatışmazlıqları”, “nata-mamlıq kompleksinin” aradan qaldırılması ilə əlaqələndirirdi. “Nata-

mamlıq” kompleksinin kompensasiyası yolu da öz-özlüyündə qeyri-düzgün addıma – “faciəvi” hiper-kompensasiyaya gətirib çıxara bilərdi. Belə olan şəkildə məqbul sayılan və insanın şəxsiyyət kimi inkişafının perspektivini təmin edən, normal insan üçün lazım olan elmi konsepsiaya ehtiyac duyulurdu. Bu nəzəriyyələrin əksəriyyəti inkişafı bioloji amillərin təsiri fonundan kənardə görmür və anadangəlmə meyillərə üstünlük verirdilər.

Şəxsiyyətin sosial mahiyyətini şərh etməyə çalışan çoxsaylı tədqiqatlar olsa da, onun sosial mahiyyətinə əsaslı şəkildə L.S. Vıqotskinin tarixi-mədəni nəzəriyyəsi aydınlıq gətirdi (6). L.S. Vıqotskiyə görə şəxsiyyət daxili imkanların canlanmasından əmələ gəlmir, insanın inkişaf etdiyi ictimai münasibətlər sisteminin bioloji əsasları üzərində qurulub başa çatır və formalaşır.

Ali psixi funksiyalar insana anadangəlmə hazır şəkildə verilmir, yalnız potensial imkanlar kimi mövcud olur. Potensial imkanlardan aktual imkanlara keçilməsi məhz bioloji və sosial amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində – sosializasiya prosesində, eləcə də şəxsiyyətin interiorizasiyası – insanların mədəni təcrübəsi əsasında baş verir.

Anadangələmə amillərin təsir dərəcəsini bütünlükə inkar edən

sosializasiya nəzəriyyələrindən fərqli olaraq tarixi-mədəni konsepsiya baxımından inkişaf dialektik inkar nəticəsində baş verir. Ontogenez prosesində insanın anadangəlmə qabiliyyətlərindən nisbi müstəqillik əldə olunur ki, bu da sonda ali psixi funksiyaların inkişafını müəyyən-leşdirmir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, anadangəlmə imkanlar və inkişaf edən qabiliyyətlər haqqında və onların qarşılıqlı əlaqəsi məsələləri birmənalı şəkildə hələ ki, müəyyən edilməyib.

Fəaliyyət yanaşmasının müəllifi A.N.Leontyevə görə (13) «təmiz insani» qabiliyyətlərin təbii imkanları anadangəlmə olmayıb, həyatı boyu formalaşır və onun təbiəti «funktional orqanlarla» əlaqədardır. Bu nöqtəyi-nəzər differensial psixologiyanın və psixofiziologiyanın faktları, o cümlədən V.M.Rusalovun anadangəlmə keyfiyyətlərlə aktual qabiliyyətlər arasında əlaqələndirici vəsilə olması ideyası ilə üst-üstə düşür.

Qeyd etmək lazımdır ki, bioloji amillər şəxsiyyətin inkişafında o zaman həlli dəci rol oynayır ki, o zaman orqanik qüsurlar mövcuddur (patologiya artıraqa, təsir də artır). Belə olan halda inkişaf böyümə, canlanma çərçivəsindən kənara çıxmır.

İnkişafın müəyyən mərhələsində anadangəlmə patologiyanın olmasına sosial şəraitin inkişafın həlli də-

ci amilinə çevrilməsinə zəmin yaradır. Məhz sonda insanın fərd səviyyəsində (cəmiyyətdən kənarda böyüyən uşaqlar) qalması və ya şəxsiyyətə çevrilməsi həmin sosial şəraitdən asılı olacaqdır.

Təbii ki, belə olan halda insanın bütün fərdi xarakteristikalarının təzahürünü sosial situasiya və ya şəraitlə izah etmək olmaz. Daha doğrusu onu fərdi keyfiyyətlərdən mərhum etmək doğru olmazdı. Yalnız fərd və şəxsiyyət səviyyəsində insanın yüksək qabiliyyətlərini, yaradıcılığının fövqəltəbbi təzahürünün mexanizmlərini müəyyən etmək oluqca çətindir və bir sıra hallarda isə qeyri-mümkündür. Bu qabiliyyətlərin təzahür mexanizminin açılmasını fərdiyyət anlayışı ilə, fəaliyyətin subyekti ilə izah etmək mümkündür.

Əgər şəxsiyyət sosial varlıqdırsa, deməli o özündə sosial münasibətlərin daşıyıcısıdır və onun məhsuludur. Bu baxımdan şəxsiyyət üçün əsas tələbat sosial borcun və ya tələbatların yerinə yetirilməsidir (sosial gözləmələr).

Məhz buna görə də keçmiş totalitar rejim şəxsiyyəti müəyyən dərəcədə ideoloji prinsiplər üçün saxlasada, onun fərdiyyətini amansız şəkildə darmadağın etmişdir. Çünkü fərdiyyət kollektivçiliyin nailiyyətlərini azaldır, «Biz»dən «Mən»ə gedən inkişafın perspektivlərini aşağı salır.

Bu nöqtəyi-nəzərdən fərdiyyətin öyrənilməsi insanın öyrənilməsidir. Fərdiyyət cəmiyyətin inkişafetdirici vasitəsi və hərəkətverici qüvvəsidir. Unutmaq olmaz ki, bu günkü cəmiyyət yalnız yaradıcı fərdiyyətlərin insanları sayəsində özünün yüksək səviyyəsinə çatmışdır. Fərdiyyət yalnız fəaliyyətin subyekti deyil, həm də insanın şəxsi təleyinin, özünü təsdiqinin subyektidir. Ancaq bununla belə bu tezis fərdə qayıtməq deyil, yeni dialektik mərhələyə keçiddir.

Psixoloji faktlar göstərir ki, fərdiyyətin inkişaf prosesini fərdiləşmə adlandırmaq olar. Bu prosesin əsasında eksteriorizasiya, yaradıcılıq, sosial dəyərlər dayanır. Ancaq fərdiyyətə çevrilmək üçün şəxsiyyət olmaq lazımdır, amma bu zaman sosial şərtlər yetərincə olmur. Burada fərdi, subyektiv və şəxsi amillər ön plana keçir. Görkəmli fərdiyyətlərə o zaman çevrilirlər ki, onlar cəmiyyətlə ziddiyətdə olurlar, onun dəyərlərinə və normalarına qarşı çıxırlar. Fərdiyyət sadəcə olaraq formalaşmir, özünügerçəkləşdirir, özünü inkişaf etdirir. Başqa sözlə desək dahiləri formalaşdırmaq olmaz. Onlar özləri – özlərini formalaşdırırlar. A.Q.Asmolovun sözləri ilə desək insanlar fərd kimi doğulur, şəxsiyyətə çevrilir, fərdiyyət kimi üzə çıxırlar.

Fərdiyyətin inkişafında daxili amillərin prioritəti yüksək qabiliyyətlərin talant və yaradıcılığın təzahürünün anadangəlmə olması haqqında tez-tez qeyri-korrekt nəticələr çıxarılmasına gətirib çıxarır. Bu cür yanaşma fərdiyyətin şəxsiyyətüstü formuləsinə imkan vermir, fərdiyyətin hərəkətverici qüvvəsinin anadangəlmə deyil, şəxsiyyət elementi kimi diktəsinə şərait yaradır. Həmçinin belə yanaşma kontekstində şəxsiyyətin subyektiv cəhətlərini onun özünügerçəkləşdirməsini, özünütəsdiqini müəyyən metodoloji çərçivədə şərh etmək çətinləşir. Çünkü özünügerçəkləşdirmə, başqa sözlə fərdiyyətin təzahürüdür. Özünügerçəkləşdirməsi demək olar ki, həmişə şəxsiyyətin özünün şəxsi inkişafının subyekti olduğu situasiya ilə səciyyələnir. Bu situsiyada alturizmə yer yoxdur. Amerika psixoloqu F.Baron-nun sözləri ilə desək şəxsiyyətin özünü yaradıcılıq vasitəsilə həyata keçirməsi özünün başlıca funksiyasının proyeksiya etməsi qabilliyyətidir(4). Ancaq bir məqamı unutmaq olmaz ki, şəxsiyyət özünün potensial imkanlarını yalnız yaradıcılıq vasitəsilə həyata keçirmir. Onun başqa formaları da var. Lakin bu məsələyə tam aydınlıq gətirmək üçün yenidən inkişaf və özünügerçəkləşdirmə proseslərinin

fərqli məqamlarına diqqət yetirmək lazımdır.

Psixoloji tədqiqatlarda inkişafın üç səviyyəsini fərqləndirirlər: böyümə (daxili proqrama uyğun açılma), formalaşma (xarici təsirlərin interiorizasiyası, assimiliyasiya, adaptasiya) və özünügerçəkləşdirmə (eksteriorizasiya, yaradıcı fəaliyyət, həyat yaradıcılığı). Bununla yanaşı inkişafın nəticələrini və amillərini ümumfəlsəfi metodologiyaya uyğun olaraq inkari inkar, əksikliklərin vəhdəti və kəmiyyətdən keyfiyyətə keçilməsi ilə şərh edirlər.

Böyümə-artıq mövcud olan hər hansı konkret funksiyanın və ya keyfiyyətin kəmiyyət dəyişilməsi və ya təkmilləşməsidir. Bu zaman uşağın çəkisi, boyu artır, predmetlərlə manipulyasiya zamanı zəruri olan hərəkətlərin sayı artır, daha çox söz öyrənir və s. bütün bunlar böyüməni göstərən hadisələr, kəmiyyət dəyişilmələridir. Əgər biz uşağa inkişaf etməmiş insan kimi yanaşsaq onun həyat yolu yalnız kəmiyyət dəyişilmələrindən ibarət olcaqdır. Başqa cür desək böyümə əvvəllər mövcud olanın şəklini dəyişməsi və ya güclənməsi prosesidir. Burda yeni heç nə yaranmır.

Böyümədən fərqli olaraq inkişaf keyfiyyət dəyişilmələri ilə səciyyəvidir və burda yeni psixi funksi-

yalar meydana çıxır. Məsələn, bir həftə əvvəl uşaq oyuncayaqlara tamamilə laqeyd münasibət göstərir-sə, bu gün o artıq yeni predmetlər tələb edir. Və yaxud əgər əvvəllər uşaq başqalarının verdiyi qiymətə fikir vermirdisə və ya onun üçün maraqlı deyildisə, artıq bu gün o qiymətləndirmə və ya mükafatlandırma tələb edir. Deməli onun psixi həyatında başqalarına və özünə münasibətdə yeni «nəsə» yarandı, hansısa keyfiyyət dəyişilmələri baş verdi. Köhnələr arxa plana keçdi və yenilər dominantlıq təşkil etməyə başladı. Bu o deməkdir ki, uşağın psixi həyatında, o cümlədən psixi proseslərin strukturunda keyfiyyət dəyişilmələri baş verdi. Bu inkişafdır. Bu səviyyələr arasındaki qarşılıqlı münasibətləri N.V. Vodyanova aşağıdakı kimi təsvir edir.

İnkişafın səviyyəsi	İnkişafın amilləri	İnkişafın nəticələri
Özünügerçəkləşdirmə	Subyektiv	Fərdiyyət
Formalaşma	Sosial	Şəxsiyyət
Böyümə	Bioloji	Fərd

Sxem 1. Şəxsiyyətin inkişafının səviyyələrinin dialektikası (N.V. Vodyanova görə)

İnkişafın səviyyəsi İnkişafın amilləri İnkişafın nəticələri Özün-

ügerçəkələşdirmə Subyektiv Fərdiyyət Formalaşma Sosial Şəxsiyyət Böyümə Bioloji Fərd Sxem 1. Şəxsiyyətin inkişafının səviyyələrinin dialektikası (N.V.Vodyanova görə)

Təbii ki, şəxsiyyətin inkişaf mərhələləri onun inkişaf amillərinə və mexanizmlərinə uyğundur. Şəxsiyyətin fəallığını aşağıdakı sxem-də göstərmək olar:

İnkişaf mərhələləri	Fərd-şəxsiyyət	Şəxsiyyət-fərdiyyət
İnkişafın prosesləri	Sosiallaşma	Fərdiləşmə
İnkişafın mexanizmi	İnteriorizasiya	Eksteriorizasiya
Fəallıq formaları	Öyrənmə	Yaradıcılıq

Sxem 2. Şəxsiyyətin inkişaf mərhələlərinin dialektikası (8)

Özünügerçəkləşdirmə konsepsiyası və ona yaxın olan özünüaktallaşdırma humanist psixologiyanın inkişafı ilə XX əsrin ikinci yarısında ortaya çıxmış və A.Maslonun əsərlərində öz geniş təhlilini tapmışıdır.

Ancaq aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, uyğun ideyalar XX əsrin 40-cı illərində Ukrayna psixoloqu Q.S.Kostyukun əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Anadangəlmə, mühit və tərbiyə amillərinin

şəxsiyyətin inkişafında mürəkkəb dialektikasını araşdırın müəllif göstərir ki, qazanılmış keyfiyyətlər o zaman inkişafın yeni daxili şərtinə çevrilir ki, o şəxsiyyətin özünü-ünkişafına istiqamətlənir. O yazır: «İnkişaf edən şəxsiyyətdə, onun şüurlu məqsədyönlüydə özünü təzahür etdirən, öz üzərində işləməyə, özündə bu və ya digər keyfiyyətləri formalaşdırmağa imkan verən özünühərəkətin yüksək forması yaranır. Belə məqsədyönlülük şəraitində şəxsiyyət bir neçə mərhələyə qədər özünün psixi inkişafına nəzarət edir. (11, s.37).

Son illərdə ölkəmizdə və xarici ölkələrdə özünügerçəkləşdirmə ilə bağlı humanistik istiqamətdə psixoterapevtik tədbirlər həyata keçirilir. Özünügerçəkləşdirmə probleminin müxtəlif aspektləri araşdırılsa da hələ onun vahid metodologiya əsasında inkişaf etdirilməsinin mexanizmləri tamamilə aydın deyildir.

İnsanın inkişaf səviyyəsini yalnız zamana bölünmüş yaş dövrü kimi səciyyələndirmək olmaz. İnkişaf səviyyəsi xronoloji mərhələ deyil. İnkişaf səviyyəsi hansısa keyfiyyətlərin inkişafının nəticəsidir. Bu isə həmişə ardıcıl baş vermir. Bu baxımdan özünügerçəkləşdirmədə də bu səviyyə hamı üçün birmənalı deyildir. Əgər özünügerçəkləşdirməni müəyyən inkişaf

səviyyəsi kim götürsək, o zaman bu prosesin daha erkən yaşlarda yaranması ehtimalı artar. Qeyd edilən fikrə əyanılık kimi istedadlı uşaqların davranışını göstərmək olar. Onlar sevdikləri fəaliyyətlə intensiv məşğul olmaqla özlərini gerçəkləşdirirlər. Bu da onların qabiliyyətlərinin inkişafı üçün şərt rolunu oynayır. Uşaqların istedadlığı onların fərdiyyətinin göstəricilərindən biri kimi özünü təzahür etdirir.

N.V. Vodyanova psixi inkişafın mexanizmlərini aşağıdakı kimi səciyyələndirir və onu inkişafın spontan situasiyası adlandırır.

Sxem 3. İnkişafın spontan situasiyası (N.V. Vodyanova görə).

Məlumdur ki, tələbatlar mürəkkəb ierarxiyaya malikdirlər və onların əsasında baza tələbatlar dayanır ki, bunu da anadangəlmə amillər müəyyənləşdirir. Hətta bu tələbatlar sosial inkişaf prorsesində sosializasiyaya məruz qalırlar. Təbii ki, qeyd olunmuş sxem ideal hesab oluna bilməz. Ona görə ki, hər bir tələbat ziddiyyətə doğru aparır, hər bir ziddiyyət isə fəallığa yol açır. İnkişafın baş tutması üçün tələbatların vasitəli şəkildə ödənməsi

imkanları həyata keçməməlidir. Sxem yalnız virtual məkanda özünün təsirini gerçəkləşdirə bilər. Həqiqətdə isə belə sxemlər inkişafın mümkün variantlarından yalnız biri hesab oluna bilər. Çünkü bunnardan birinin tədric edilməsi digərinin yol və vasitələrin aktuallaşmasına zəmin yaradır. Hələ inkişafın erkən yaş dövrlərində psixi inkişafda fərdiləşmə baş verir. Bu o zaman mümkün olur ki, müxtəlif mümkün variantlardan biri digərinə nisbətən daha inandırıcı və ya aktual olur. Lakin belə situasiyalarda inkişafda subyektin şüurlu seçimi deyil ətraf amillərin təsiri daha prioritet olur.

Təbii ki, inkişaf özündə yeni-ni tələbatların yaranmasını ehtiva edir. Məlumdur ki, tələbatlar dinamik xarakterlidir və periodik səciyyə daşıyır. Tələbatların bir-birini əvəz etməsi inkişafa doğru aparan dəyişilmələrin istiqamətini təşkil edir.

Ancaq inkişafın ilkin elementi olan tələbatlarla bu prosesi izah etmək çətindir. İnsanın yüksək inkişaf etmiş qabiliyyətlərini tələbatlarla izah etmək düzgün olmazdı və onları sosial amillərlə birbaşa bağlamaq təbii ki, çətindir. Hesab etmək olar ki, təməl tələbatlardan qaynaqlanan və konkret situasiyada adaptasiyaya yönələn fəallıq,

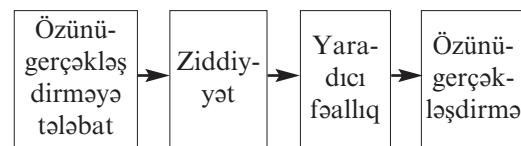
situasiya üstü olur və V.A.Petrovskinin sözləri ilə desək, şəxsiyyətin qeyri-adaptiv fəallığı adlanır. Bu məsələ adaptasiya nəzəriyyəsi baxımından adekvat izah oluna bilər, ancaq bunu şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi konsepsiyasına aid etsək daha müfəssəl məzmun kəsb edər.

Bildiyimiz kimi cəmiyyətin inkişafı və tərəqqisi üçün yaradıcı və dahi insanlara ehtiyac vardır. Onun sosial sifarişi cəmiyyət tərəfindən həyata keçirilir. Lakin həmin şəxslərin qabiliyyətlərinin inkişafı cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi ilə ölçülüdür, insan mədəniyyətindən su içən qabiliyyətlərin interiorizasiyası ilə müəyyən edilmir. Dahilər həmişə öz epoxasını inkişaf etdirir və ya yeni epoxa yaradırlar.

Yaradıcı adamların tələbatları, onları hərəkətə gətirən motivasiya imkanları o qədər özünəməxsus olur ki, o hər bir insanda olduğu kimi təbii tələbatların ödənməsinə yönəlmir. Həmin tələbatları ancaq şəxsiyyətin özünəməxsus istiqamətliliyi yarada bilər ki, belə hazırlıq vəziyyətini özünügerçəkləşdirməyə hazırlıq adlandırmaq olar. Bu tələbatlar müxtəlif fəallıq formalarını ilə təmin olunur ki, bunların içərisində dominantlığı təşkil edən fəaliyyət yaradıcılıqdır.

Yaradıcılığın əsas motivlərindən biri və demək olar ki, əsası şəx-

siyyətin özünügerçəkləşdirməsi arzusudur. Təbii ki, bu yeganə motivasiya deyil. Burada müxtəlif motivlər ola bilər. Lakin bu motiv aparıcıdır. Yaradıcılıq fəaliyyətdində insan yalnız yeni nə isə yaratmır, həm də özünü yaradır. Məhz buna görə də yaradıcılıq vəziyyəti özünügerçəkləşdirməyə hazırlıq vəziyyəti kimi təqdim edilə bilər. Ancaq burada da bəzi məqamları unutmaq gerçəklilikdən bizi uzaqlaşdırır. Çünkü insanların yüksək inkişaf səviyyəsini spontan situasiya ilə əlaqələndirmək yersiz görünür. Tam yəqinliklə demək olar ki, inkişafın mənbəyi, özünü inkişafdır. Burada birincili tələbatlar deyil, özünügerçəkləşdirmə tələbatı əsas rol oynayır. Belə olan halda biz spontan situasiyadan deyil, inkişafın subyektiv situasiyasından danışmalıyıq.

Sxem 4.İnkışafın subyektiv situasiyası

Nəzərə almaq lazımdır ki, özünügerçəkləşdirmə zənciri olduqca çoxvariantlıdır. Əgər birinci səviyyədə seçim imkanları mühit amillərinin təsiri ilə formalasırsa, növbəti

səviyyədə həllədici rol şəxsiyyət, onun subyektiv aləminə, şüurlu seçim imkanları ilə müəyyən edilir. Məhz bu seçim insanın özünü inkişaf etdirməsinin, özünü yaratmasının əsasında dayanır. Ancaq və ancaq yüksək səviyyədə insan özünün inkişaf subyektinə çevirilir.

Əvvəlki səviyyələrdə inkişafın gedişi xarici amillərlə şərtlənsə də, bioloji və irsi amillər burada daxili amillər kimi özünü göstərsə də, onlar subyektə münasibətdə xarici amillərdir.

Özünügerçəkləşdirməyə psixoloji hazırlıq- situativ və ya uzun-muddətli, sabit hazırlıq formasında təzahür edir və psixi proseslərin, vəziyyətlərin və xassələrin vahid integrativ elementi kimi çıxış edir. Hazırlıq özündə şəxsiyyət, funksional, qiymətləndirici və məzmun tərəfləri ehtiva edir.

Şəxsiyyət tərəfi	Funksional tərəf	
Özünə münasibət	Şəxsiyyətin istiqamətliliyi	Qiymətləndirici tərəf
Fərdiyət keyfiyyətləri	Şəxsiyyətin təcrübəsi	Məzmun tərəfi

Sxem 5. Özünügerçəkləşdirməyə hazırlıq səviyyəsi

Birinci blok – özünə münasibət bloku şəxsiyyətin mənlik şüurunun elementlərini özündə əks etdirir.

Buraya insanın özünü tanımاسında ifadə olunan və başqalarına müəssər olmayan öz imkanlarını qiyamətləndirməsidir. Özünəmünasibət həm dərk olunan, həm də intuisiyaya əsaslanan dərk olunmayan ola bilər. Özünəmünasibət bloku hər şeydən çox ideal «Mən» obrázını və ya şəxsiyyətin ideallarını özündə ehtiva edir.

İkinci blok istiqamətlilik yaradıcılığın motiv və tələbatlarını, həmçinin sərvət dəyərlərini əks etdirir. Tələbatlar iki yerə ayrılır: nə isə yaratmaq tələbatı və özünü yaratmaq tələbatı. Tələbatlar və sərvət dəyərləri maraqlarda, meyllərdə, yaratmaq arzusunda və s. təzahür edə bilər. Hazırlığın qiymətləndirici tərəfi onun münasibətlər sistemini özündə əks etdirir [16].

Üçüncü blok özünügerçəkləşdirmə üçün əhəmiyyətli və vacib olan şəxsiyyətin yaradıcı qabiliyyətlərini əks etdirir. Qabiliyyətlərin inkişaf dinamikası birmənalı şəkildə özünün və istiqamətliliyin inkişafı ilə vasitəli şəkildə bağlıdır.

Dördüncü blok – əməliyyat sistemidir. Bu elə sistemdir ki, tələbatların yaradıcılıqda və özünügerçəkləşdirmədə həyata keçirilməsinə bir vasitədir. Bu yalnız vasitəsiz təcrübə deyil, həm də fiksasiya olunmuş ustanovka, şəxsiyyətin dispozisiyasıdır. Ustanovka şəx-

siyyətin fəallığının istiqamətini müəyyən edir və müəyyən fəaliyyət hazırlıq haləti kimi formulə edilir.

Özünügerçəkləşdirməyə ustanovka və ya müvafiq şəraitdə özünügerçəkləşdirmə mexanizmlərinin işə düşməsinə imkan verən halət kimi göstərmək mümkündür. Eyni zamanda özünügerçəkləşdirmə və özünüinkışafi hər cür inkişaf deyil ancaq özündə subyektin yüksək fəallığını əks etdirən adlandırmaq olmaz. Hətta bir sıra əlverişli olmayan sosial situasiyalarda belə fəallıq özünügerçəkləşdirmənin vəsitəsi kimi çıxış edir. Əgər subyektin fəallığı lazımi qədər deyilsə və sosial gerçəkliyin təsiri yüksəkdirsə bu zaman özünügerçəkləşdirmə deyil, şəxsiyyətin formallaşması adaptasiya prinsipi üzrə baş verir.

Qeyd olunduğu kimi özünügerçəkləşdirməyə hazırlıq- subyektiv amillər insanın inkişafının erkən dövrlərində baş verir. Bu cəhət istedadlı uşaqların fəaliyyətində özünü qabarıq şəkildə göstərir, yaradıcı əməyə meyllikdə daha çox diqqəti çəkir.

N.S.Leytsin fikrincə spontan uşaq yaradıcılığı özündə, formallaşmanın deyil, məhz özünügerçəkləşdirməni illustrasiya edir (8).

İnsanın fəaliyyətin subyekti kimi başa düşülməsi ənənəvi psixologiya üçün o cümlədən keçmiş sovet

psixologiyası üçün əsas metodoloji prinsip hesab edilirdi. Psixologyanın şəxsiyyətdən kəndərə öyrənilməsi, o cümlədən bütün diqqətin idrak proseslərinə və fərdi keyfiyyətlərə yönəldilməsi psixologiyada zəruri problemlerin- özünüinkışaf, özügerçəkləşdirmə kimi fenomenlərin tədqiqinə əngəl törədirdi. Bu baxımdan da erkən yaş dövründə uşaqlarda yaradıcılığın və istedadının inkişaf etdirilməsinə ciddi diqqət yetirilmirdi. Bütünlükə demək olar ki, özünügerçəkləşdirməni şəxsiyyətin inkişafında subyektiv səviyyəsi kimi təqdim etmək şəxsiyyətin bütün həyat sferalarında, həyat və fəaliyyətində perspektivli şəxsiyyət modelinin qurulmasına imkan yaradır. Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməyə ictimai-psixoloji hazırlığı metoforik olaraq, «kollektiv fərdiyyətçilik» kimi təqdim etmək olar. Bu sistem ya fərdiyyətçiliyin integrasiyasını yaradır və yalnız şəxsiyyətin inkişafının sosial amillərin dominantlıq təşkil etdiyi sistemi yaradır. Belə intellektual-əxlaqi fond insanlıq səviyyəsində «noosfera» deyilən anlayışla ifadə olunur. Bütün bunlara əsasən demək olar ki, əgər biz cəmiyyətə yararlı şəxsiyyət hazırlamaq istəyiriksə, o zaman hələ erkən yaş dövrlərindən uşaqlarda özünügerçəkləş-

dirməyə hazırlıq formalasdırmaq etməsindən danışmaq və təlim-tər-lazımdır. Yalnız bu zaman təhsildə biyəni bu istiqamətdə qurmaq olar. şəxsiyyətin özünü bütünlük lə ifadə

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003, 540 s.
2. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.
3. Əliyeva K.R. Şəxsiyyətin yaradıcı potensialının formalasmasının psixoloji problemləri. Psixol. elm. dok. alimlik dərəcəsi almaq üçün dis. avtoref. Bakı: 2008, 66 s.
4. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 368 s.
5. Acmolov A. G. Психология личности: Учебник. М.: МГУ, 1990, 367 с.
6. Barron F. Личность как функция проектирования человеком самого себя // Вопросы психологии, 1990, № 2, с. 153-159.
7. Vygotsky L. S. Психология. M.: Эксмо-пресс, 2002, 1008 с.
8. Водянова Н. В.. Самореализация личности в пространстве интернета: философско-антропологический аспект. Челябинск, 2009, 167 с.
9. Гусинский Э.Н. Образование личности. М.: Интерпракс, 1994, 420 с.
10. Жизненный путь личности / Под ред. Л.В.Сохань. Киев: Науковая Думка, 1987, 280 с.
11. Идинов И.А. Самореализация личности в непроизводственной сфере общества (онтологический и гносеологический анализ): Автограф. канд. дис. Фрунзе: 1990, 25 с.
12. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М.: МГУ, 1981, 584 с.
13. Петровский, В.А.Личность в психологии: парадигма субъектности. Ростов-на-Дону: Феникс, 1996, 512 с.

РОЛЬ ПОДГОТОВКИ К САМОРЕАЛИЗАЦИИ В РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ

АБСТРАКТ

Статья посвящена изучению стадии подготовки личности к самовыражению. В статье отмечается, что, несмотря на существование многочисленных исследований по данной теме, ее социальная сущность была основательно определена только благодаря историко-культурной теории. Согласно указанной теории, личность развивается не благодаря

оживлению внутренних возможностей, а формируется на биологических основах системы общественных отношений, где он развивается. Следует учитывать тот факт, что высшие психические функции не даются человеку от рождения, в готовом виде, а существуют только как потенциальные возможности. Переход от потенциальных возможностей к актуальным возможностям происходит в процессе социализации – в результате взаимовлияния именно биологических и социальных факторов, а также интериоризации личности – на основании культурной практик человечества. В отличие от теорий по социализации, полностью отвергающих влияние прирожденных факторов, развитие с точки зрения историко-культурной концепции, происходит в результате диалектического отрицания.

В процессе онтогенетики человек получает относительную независимость от прирожденных умений, что в конечном итоге определяет и развитие высших психических функций. В статье указывается, что представление самовыражения как степень субъективного уровня в развитии личности, позволяет ему построить перспективные модели во всех сферах жизни и деятельности. Авторы приходят к такому мнению, что общественно-психологическую подготовку личности к самовыражению можно представить как «коллективный индивидуализм». Данная система создает интеграцию индивидуализма, где в развитии личности доминируют социальные факторы. На основании всего этого, можно утверждать, если мы хотим вырастить пригодных для общества личностей, то необходимо формировать у них подготовку к самовыражению уже с самых малых лет. Только в этом случае можно говорить о полном самовыражении личности в образовании и построить процесс обучения в этом направлении.

ROLE OF PREPARATION OF SELF-REALIZATION IN THE FORMATION OF PERSONALITY

ABSTRACT

The article is dedicated to the study of the role of preparation to self-realization in the formation of personality. It is noted that though there are a number of surveys that tried to interpret the social essence of personality, its

social essences was made clear by historical-cultural theory on grounded basis. According to this theory, personality doesn't depend on internal abilities, but it is established and completed and formed on biological basis of public relations system in which person develops. It should be taken into consideration that higher mental functions are not given to person from birth, but they exist only as potential abilities. Passing potential opportunities to actual opportunities Just occurs as a result of interaction of biological and social factors-socialization process, as well as, in the interiorisation of personality – on the basis of cultural upbringing of people. Unlike socialization theories that deny the circle of influence of congenital factors fully, development occurs as a result of dialectic denial in terms of historical-cultural conception.

During ontogenetic process relative independence is obtained from birth ability of person that this is not identified in the development of higher mental processes. Along with this it shown in the article that introduction of self-realization as a subjective level in the development of personality enables to the establishment of prospective model of activity of personality, in all spheres of its life conditions. The author has concluded in such a way that self-realization of personality may be introduced as “collective individuality” of social-mental preparation. This system establishes the integration of individuality and also creates the system in which social factors of personality has dominancy. It should be said based of all of these that if we want to prepare the useful personality for each society, in this case preparation to self-realization should be formed even in earliest ages in children. Only in this case we can speak about the expression of education as wholly the personality and education-upbringing may formed in this direction.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 1)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 18 yanvar aprel 2013-cü ildə daxil olmuşdur

ОТНОШЕНИЕ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ К ПРОБЛЕМАМ БРАКА И СЕМЬИ

Светлана Меджидова

Профессор кафедры «гендер и
прикладная психология» БГУ,
доктор психологических наук
e-mail:psy6957@mail.ru

*Açar sözlər: ailə qurmaq, ailə, ailə dəyərləri, xoşbəxt evlilik, həyat yol-
daşı ilə psixoloji uyğunluğ, evlilikin əsasları, evlilik yaşı, nikah, nikah mü-
qaviləsi, bakırəlik, ailə başçısı, tərəfdaşın seçimi, müxtəlif millət və dindən
olan insanların nigahı*

Ключевые слова: брак, семья, семейные ценности, счастливый брак, психологическая совместимость супругов, основы крепкого брачного союза, предпочтительный возраст замужества и женитьбы, брачный контракт, девственность, глава семьи, выбор партнера, межнациональный, межэтнические, межрасовые и межрелигиозные браки

Key words: marriage, family, family values, happy marriage, psychological compatibility of spouses, bases of the strong marriage, preferable age of the marriage, marriage contract, virginity, head of the family, choice of the partner, international, interethnic, interracial and interreligious marriages

В Азербайджане создание семьи, вступление в брак являются традиционно одними из основных ценностей. Основной целью данного исследования было определение отношения студенческой молодежи к этим ценностям на современном этапе нашей истории, в период глобализации и трансформации исконно традиционных наших ценностей.

Исследование проводилось на основе анонимного анкетирования, которое охватывало следую-

щие вопросы: отношение к институту брака; возраст замужества и женитьбы, оптимальный с точки зрения опрошенных; предпочтаемые пути поиска потенциального партнера; отношение к добрачным сексуальным отношениям и отношение к гражданскому браку; наличие веры в счастливый брак; определение факторов, определяющих крепкий брачный союз; приемлемый вариант отношений между мужем и женой; желание иметь детей и их количество; отношение

к измене; глава семьи; привлекательные качества партнера противоположного пола; отношение к модели семьи родителей; отношение к мнению родителей при выборе спутника жизни; отношение к межнациональным, межэтническим и межрасовым бракам; отношение к брачному контракту; отношение к проблеме девственности; отношение к научным методам и специалистам, определяющим совместимость будущих супругов; критерии совместимости на которые ориентируются опрошенные. Данные вопросы рассматривались как в целом, так и с точки зрения пола, возраста, основного языка общения, сектора обучения респондентов. Планируется также рассмотреть эти данные с точки зрения отношения к религии, региона проживания, семейного статуса, уровня образования родителей, значимых жизненных ценностей. Анкетные данные респондентов включали следующие показатели: пол, возраст, национальность, специальность, вуз, курс и сектор обучения, уровень материального достатка семьи, особенности семьи (полная, неполная), основной язык общения, отношение к религии и религиозная принадлежность, национальность родителей, уровень образования родителей, регион

проживания, семейный статус, значимые ценности и предпочтаемая сфера жизнедеятельности, в которой человек хотел бы реализоваться в первую очередь.

Характеристика выборки. Было опрошено 282 человек, из них мужчин – 83 человека, женщин – 199. Количество опрошенных респондентов мужского пола почти в 2,5 раза меньше, чем женщин. Это было обусловлено, во-первых, тем, что респондентов женского пола на опрашиваемых факультетах гораздо больше, чем мужчин, во-вторых, женщины с большей охотой шли на контакт и заполняли получасовую анкету. Возраст опрошенных колеблется в пределах от 17 до 26 лет, но основная масса опрошенных находится на возраст от 18 до 22 лет, что составляет почти 82%. Распределение выборки в зависимости от специальности: гуманитарии – около 60%, технари – около 40%. В опросе приняли участие студенты разных курсов и магистры. Более 61% опрошенных составили четверокурсники и магистры. Студенты русского сектора составили 209 человек (74%), азербайджанского – 73 (26%). В зависимости от материального достатка семьи респондентов, они распределились следующим образом: вполне обеспе-

ченные – 27%; со средним достатком - 69,5%; малоимущие – 2,5%; живущие за чертой бедности – 1,1%. В зависимости от отношения к религии: религиозные – 1,4%; верующие – 64,9%; религиозные и верующие – 23%; атеисты -2,5%, неопределившиеся – 8,2%. Основным языком общения у 82% опрошенных являлся азербайджанский, несмотря на доминирование респондентов русского сектора обучения. Национальный состав опрошенных – 93% – азербайджанцы. Были и те, у которых один из родителей (16% матерей и 13% отцов) имел другую национальность. Но, вне зависимости от данного фактора, эти респонденты считали себя азербайджанцами. 91% опрошенных до 18 лет жили в полной семье. Уровень образования родителей наших респондентов достаточно высок: более 72% отцов и 60% матерей имеют высшее образование. Возможно, этим фактором можно объяснить некоторые неожиданные с точки зрения нашей ментальности ответы наших респондентов. Были опрошены студенты, проживающие в различных регионах азербайджана: Баку, сумгайит – 23%; Губа, Гусар, Хачмаз – 11%; Гянджа, Газах, Товуз – 15%; Аран -13%; Карабах, переселенцы и беженцы – 12%;

Закатала, Гах, Щемаха, Габала – 11%; Нахичевань – 5%; Ленкорань, Масаллы, Астара – 4%; Абшеронские села – 2%; не указали – 4%. Учитывая возраст опрошенных и учебный статус, холостых в сравнении с семейными в нашей выборке оказалось подавляющее большинство – 96% против 4%.

Результаты исследования

Вопрос об оптимальном возрасте замужества выявил следующий разброс мнений, представленных ниже в таблице1.

Предпочитаемый возраст замужества

Таблица 1.

Возраст замужества	пол				всего	
	мужчины		женщины			
18-19	2	2,4%	0	0%	2	0,7
20-21	20	24%	21	10,6%	41	14,5
22-23	25	30%	87	43,7%	112	39,7
24-25	19	22,9%	66	33,2%	85	30,1
26-27	7	8,4%	8	4%	15	5,3
28-29	0	0%	2	1%	2	0,7
после 30	2	2,4%	2	1%	4	1,4
Не имеет значения возраста	7	8,4%	7	3,5%	14	5,0
Против замужества	1	1,2%	0	0%	1	0,4
Против традиционного замужества	0	0%	1	0,5%	1	0,4
другое	0	0%	5	2,5%	5	1,8
всего	83		199		282	

Почти 70% опрошенных считают наиболее оптимальным возрастом для замужества возрастной диапа-

зон от 22 до 25 лет. За более старший возраст – от 26 до 30 и старше – проголосовали чуть более 7%, за ранний возраст – от 18 до 21 проголосовали чуть более 15%. Но по данному вопросу выявились некоторые различия в зависимости от пола респондентов. Так, среди мужской части выборки относительно больше тех, кто выступает за ранний возраст замужества (18-21) – 26%. Тогда как среди женской части выборки этот процент равен 11%. Правда, среди мужчин в сравнении с женщинами чуть выше процент тех, кто ратует за позднее замужество (11% против 6%).

Ниже в таблице 2 представлены результаты предпочтительного возраста женитьбы.

Предпочтительный возраст женитьбы

Таблица 2.

Возраст замужества	пол		всего
	мужчины	женщины	
20-21	1	1,2%	1
22-23	2	2,4%	13
24-25	26	31,3%	55
26-27	30	36,1%	78
28-29	7	8,4%	33
после 30	8	9,6%	6
Возраст не имеет значения	7	8,4%	3
Против женитьбы	1	1,2%	0
Против традиционной семьи	0	0%	1
другое	1	1,2%	5
всего	83		199
			282
			100,0

Предпочитаемый возраст женитьбы у женской и мужской части выборок совпал, он колеблется в диапазоне 24-27 лет (67%), как видим, более поздний возраст, чем у женщин. За более ранний возраст от 20 до 23 - ратуют всего 6% опрошенных, из них 3,6% мужчин и 7% женщин. За более поздний возраст женитьбы, т.е. от 28 и более ратуют 19,2%, опрошенных. Корреляционный анализ выявил некоторые интересные закономерности, связанные с возрастом женитьбы и замужества. Респонденты, у которых отец или мать не являются азербайджанцами (русские, татары) предпочитают более поздний возраст замужества (0,13 на 5% уровне значимости), а также те, кто не является религиозными ($r=0,14$ на 5% уровне значимости). Возраст замужества положительно коррелирует с возрастом женитьбы (0,50 на 1% уровне значимости), т.е. это свидетельствует о том, что те респонденты, которые предпочитают ранний возраст замужества, предпочитают и ранний возраст женитьбы, а те, кто предпочитает более поздний возраст замужества, те предпочитает и более поздний возраст женитьбы. Эта же закономерность проявляется у мужчин.

Вопрос об предпочтаемых путях поиска потенциального партнера, при возможности выбрать до 3 вариантов ответов из предложенных 7-ми, выявил следующий разброс мнений:

Предпочитаемые пути поиска потенциального партнера

Варианты ответов	Всё выборка N=282		Всё выборка M N=83		Ж N=199		Ж
	частота	%	частота	%	частота	%	
Поиск в интернете	32	11,3	13	15,7	19	9,5	
Знакомят друзья	62	22,0	12	14,%	50	25,1	
Знакомят родители и родственники	53	18,8	5	6	48	24	
Поиск на свадьбах, вечеринках	34	12,1	11	13,25	23	11,6	
Поиск на факультете	67	23,8	33	40	34	17,1	
Не имеет значения где	82	29,1	39	47	43	21,6	
Поиск через агентства	1	0,4	1	1,2	1	0,5	

Как оказалось, юноши и девушки по данному вопросу существенно отличались друг от друга. Были получены статистически значимые различия, выявленные по Пирсона. Как видим, девушек больше знакомят друзья и родители, а юноши предпочитают активно искать сами. Место поиска для

них не имеет значения. Они не любят прибегать к помощи родителей и родственников и чаще, чем девушки используют интернет. Едины они в одном, что не любят прибегать к помощи каких-либо брачных агентств.

Подавляющее большинство наших респондентов оказались оптимистами в плане веры в счастливый брак (94% опрошенных). Различий между мужчинами и женщинами по данному вопросу нет. Здесь проявляются некоторые различия между холостыми и семейными. Последние более оптимистичны в плане настоящего и будущего их брака, чем холостые. Соотношение – 91% против 69%. Правда, мы должны учесть, что выборка семейных у нас очень малочисленная, всего 11 человек и, что стаж семейной жизни у них небольшой, всего 1-2 года. Но, несмотря на оптимистичный настрой по данному вопросу, они достаточно положительно относятся к брачному контракту (44% против 22%: а 34% показали нейтралитет).

На вопрос - что лежит в основе крепкого брачного союза, допускающий до трех выборов из перечня ответов, - были получены следующее ответы, представленные ниже в таблице 4.

Основа крепкого брачного союза

Таблица 4

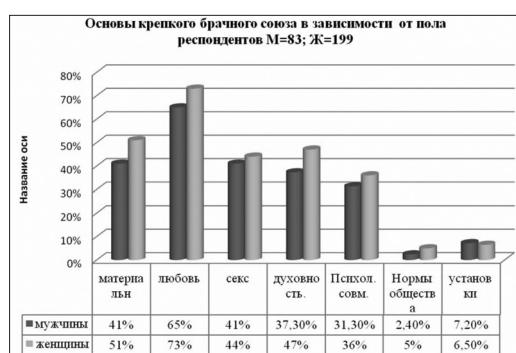
Варианты ответов	Вся выборка частота	Вся выборка %
Материальная составляющая	136	48,2
Любовь	199	70,6%
Чувственная составляющая (влечение друг к другу)	122	43,3%
Духовная составляющая (единство духовных ценностей)	124	44%
Психологическая составляющая (совместимость на психологическом уровне)	98	34,8%
Нормы общества	12	4,3%
Установки, связанные с институтом семьи	19	6,7%
Другое	25	8,9%

Как видно из таблицы, респонденты в большинстве своем (71%) считают основой крепкого брачного союза любовь. Следующими по значимости факторами, которые, можно сказать, не были ранжированы по значимости оказались – материальная составляющая, духовное единство и влечение друг к другу (от 43% до 48%). Несколько особняком стоит фактор психологической совместимости (35%). Исходя из ответов на вопрос о критериях супружеской психологической совместимости, который будет рассмотрен ниже, было видно, что для респондентов основным критерием совместимости является взаимная любовь,

поэтому большая часть респондентов не остановились на этом факторе, т.к. отметили фактор любви. Интересно также отметить, что нормы общества и установки, связанные с институтом семьи большинство опрошенных не считают значимыми составляющими крепкого брачного союза.

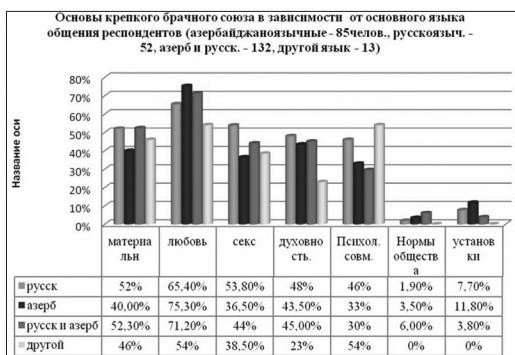
В качестве других факторов были названы: взаимоуважение, доверие, взаимопонимание, терпение, рождение ребенка, наивный характер партнера, достойные поступки.

Данный вопрос анализировался с точки зрения пола респондентов. Результаты представлены ниже на графике.

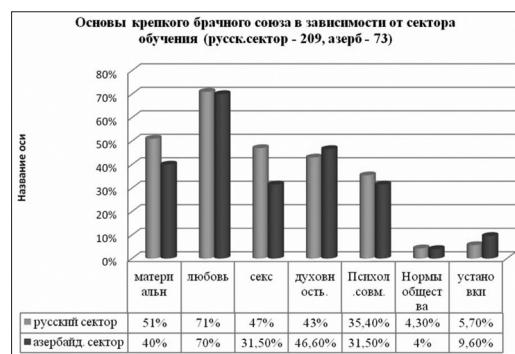
Несмотря на некоторые видимые различия по данному вопросу между мужчинами и женщинами, статистически значимых различий, при использовании ранговой корреляции Спирмена, не было выявлено. Для женщин относительно более значимыми компо-

нентами крепкого брачного союза оказались любовь, материальная и духовная составляющие (разница почти в 10%). Для мужчин - любовь, материальная составляющая и секс. В процентном соотношении для женщин сексуальная составляющая также оказалась значимой. На фактор психологической совместимости мужчины чуть меньше обращают внимание, чем женщины.

Различия в зависимости от языка общения оказались не столь существенными, за исключением вопросов, касающихся секса и психологической совместимости. Русскоязычные респонденты придают большую значимость сексу и психологической совместимости, чем азербайджаноязычные. Правда, статистически значимых различий между русскоязычными и азербайджаноязычными респондентами по данному вопросу не оказалось. Использовалась ранговая корреляция Спирмене. Коэффи-

циент ранговой корр $r=0,86$, что свидетельствует о том, что ранжирование данных факторов в двух группах почти одинаково.

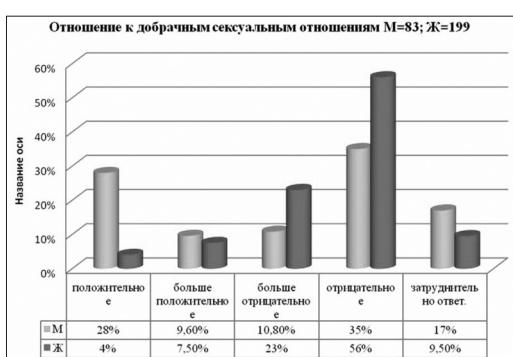

В зависимости от сектора обучения (русский, азербайджанский) выявлены некоторые различия по фактору сексуальной составляющей, которая оказалась более значимой у русского сектора, чем у азербайджанского. В принципе, это был ожидаемый результат, связанный с нашим менталитетом. Возможно, студенты азербайджанского сектора обучения также придают значимость сексу, но не выделяли данный фактор из-за ментальности: не принято об этом говорить. Кроме этого, респонденты русского сектора, в отличие от азербайджанского сделали больший упор на материальную составляющую (различия в 11%). Последнее можно объяснить более критичным отношением к себе и меньшей социальной желательностью русскоязычных респондентов, а не

их большей меркантильностью.

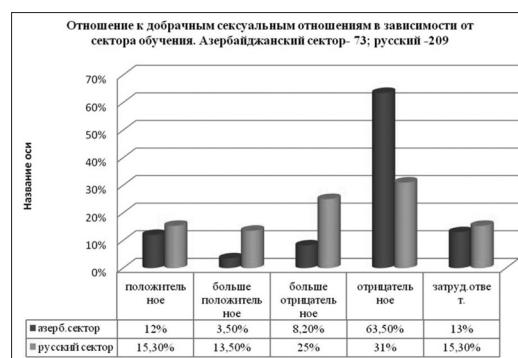
Ответы на вопросы о желании иметь детей и их количестве показали, что у большинства опрошенных (94%) есть желание иметь детей. Больше половины опрошенных хотят иметь двоих (54%), но не мал процент тех, кто хотел бы иметь 3-х (25%) и даже 4-х (15%) детей. Только 5% хотели бы иметь одного ребенка. Статистически значимых различий между мужской и женской части выборки по данному вопросу не выявлено.

Вопрос об отношении к добрачным сексуальным отношениям выявил следующий разброс мнений, представленных ниже на графике.

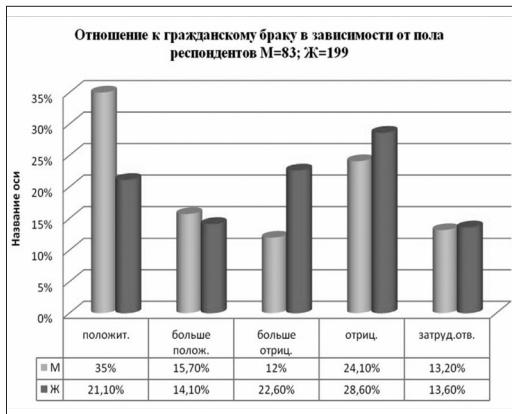
Как видно из графика, мужчины больше положительно относятся к добрачным сексуальным отношениям, чем женщины (38% против 11,5%). Различия оказались статистически значимыми, выявленные на основе Пирсона).

Но, Несмотря на положительное отношение к добрачным сексуальным отношениям, молодые люди в большинстве своем (78%) не собираются жениться не на девственнице. Только 13% юношей не принимают во внимание фактор девственности (8% - затруднились ответить на данный вопрос).

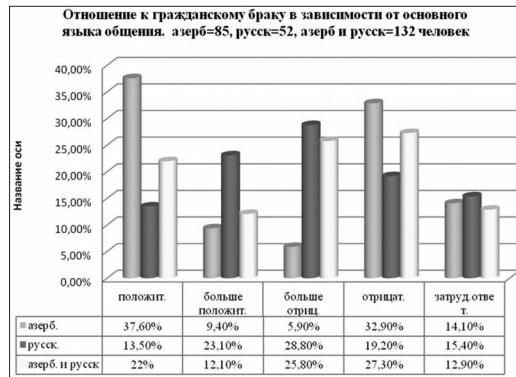

Итак, как видно из графика, студенты русского сектора положительно относятся к добрачным сексуальным отношениям, чем студенты азербайджанского сектора (29% против 15,5%). Отрицательное отношение больше выражено у студентов азербайджанского сектора (72% против 56%).

Отношение к гражданскому браку вообще (безотносительно к себе) у респондентов оказалось более положительным, чем отношение к добрачным сексуальным отношениям.

Как видно из графика, отношение к гражданскому браку почти у 51% мужчин и 35% женщин положительное. Различия оказались статистически значимыми, выявленными по Пирсона). Если сравнить ответы на вопрос о допуске добрачных сексуальных отношений с ответами о гражданском браке, то мы заметим, что и у мужчин и у женщин к гражданскому браку отношение намного лучше. Возможно, это связано с тем, что гражданский брак создает определенность, в особенности определенность касательно статуса женщины, т.к. гражданский брак для женщины возможен при одобрении родственников; для мужчины гражданский брак – это возможность реализовывать свои потребности, не боясь наказания и осуждения со стороны близких, а также выход в самостоятельную жизнь.

Как видно из графика, в зависимости от основного языка общения между респондентами существуют различия по данному вопросу. Так, азербайджаноязычные разделились почти на две равные группы: одни хорошо относятся к гражданскому браку (47%), другие – отрицательно (39%). В целом, оказалось, что азербайджаноязычные лучше относятся к гражданскому браку, чем русскоязычные и двуязычные. Здесь, возможно, у азербайджаноязычных респондентов проявился феномен гиперкомпенсации, т.к. в азербайджаноязычных семьях проявляются запреты на добрачные отношения. Кроме феномена гиперкомпенсации, возможно, здесь проявляется желание показать себя современным, ориентируясь на западные ценности. Быть современным и копировать западные ценности, возможно среди азербайджаноязычных более сильно

проявляется, чем среди неазербайджаноязычных. Такие же различия были выявлены между студентами русского и азербайджанского сектора обучения. В русском секторе 38% положительно относятся к гражданскому браку и 49% - отрицательно. В азербайджанском секторе – 44% - положительно и 40% отрицательно.

По данному вопросу между студентами русского и азербайджанского сектора обучения выявлены статистически значимые различия по Пирсона).

Вопрос о действиях при измене партнера выявил следующий расклад ответов, представленных ниже в таблице 5.

Поведение при измене партнера.

Таблица 5

		Мужчины (81)	Женщины 198	всего
1	Разорву с ним все отношения	62%	35%	42,2%
2	Устрою скандал и поставлю условия, чтоб больше не изменял(а)	3,70%	10,60%	8,5%
3	Если он собирается на мне жениться (выйти замуж), то ничего страшного, пусть изменяет	0%	0,50%	0,4%
4	Попытаюсь не заметить	2,50%	1,50%	1,8%
5	Изменю ему (ей), чтоб отомстить	2,50%	1%	1,4%
6	Попытаюсь выяснить отношения без скандала, а потом видно будет	15%	44%	35,5%
7	Другое	15%	7%	9,2%
8	Нет ответа			1,1

Как видно из результатов, мужчины при измене партнера чаще склонны разрывать отношения, чем женщины (62% против 35%) и меньше склонны выяснить отношения (15% против 44%). Терпимость женщин и нетерпимость мужчин по данному вопросу связана с установкой, существующей в нашем обществе, допускающей большую свободу сексуального поведения мужчины.

По данному вопросу достаточно высок процент других ответов,

которые можно сгруппировать следующим образом: желание нанести физический вред партнеру (убить, расстрелять, отрезать голову, уничтожить) – 10 ответов; затруднились ответить -5 ответов; желание выслушать, чтобы узнать причину, а потом принять решение – 3 ответа; перестать общаться (убить в своем сердце, увеличить дистанцию общения, проявить холодность, общаться как с посторонним человеком) – 5 ответов; такое невозможно (не выберу такого человека, не должен изменить, невозможно) – 3 ответа. Единичный ответ – постараюсь не заметить, если я его люблю, и, если есть ребенок.

Вопрос о главе семьи дал в принципе ожидаемые ответы, которые представлены ниже в таблице.

О главе семьи.

Таблица 6.

	В зависимости от пола		Вся выборка	
	мужчины	женщины	частота	%
Однозначно мужчина	65%	41%	136	48,2
Тот, кто больше зарабатывает или является основным кормильцем	0%	0,5%	1	0,4
В зависимости от ситуации и проблем	7%	11%	28	9,9
Однозначно женщина	2,4%	0%	2	0,7

Кто является лидером по жизни, тот и глава семьи, т.е. исходя из личностных качеств	3,6%	7%	17	6,0
Как получится	0%	0,5%	1	0,4%
Не имеет значения	1,2%	2%	5	1,8
Оба	16%	36%	85	30,1
Другой ответ	4,8%	1,5%	7	2,5
Всего	83	199	282	

Из 9-ти вариантов ответов большинство опрошенных распределилось среди 2-х. Итак, 48% опрошенных считают, что главой семьи должен быть мужчина, 30% - считают, что оба. Следующими по частоте встречаемости оказались ответы: в зависимости от ситуации – 10% и исходя из лидерских качеств – 6%. Остальные ответы встречались в единичных случаях. В качестве других ответов встречались: семья – это бессмыслица; если есть в семье взаимопонимание, то нет нужды в чьем-либо главенстве; равноправие и взаимопонимание без главенства; мужчина должен доминировать, но необходимо учитывать мнение женщины; проблемы обсуждаются и решаются сообща, но последнее слово за мужчиной.

По данному вопросу выявлены некоторые различия между мужчинами женщинами. Большинство

мужчин (65%) за главенство мужчины в семье. Женщины также отдают пальму первенства мужчине (41%), но среди них высок процент и тех, кто считает, что главой семьи должны быть оба (36% против 16% мужчин).

При ответе на вопрос что же привлекает в партнере противоположного пола, где можно было выбрать до 3-х вариантов ответов, были получены следующие результаты, представленные ниже на графике.

1-ум, 2-социальный статус, 3-материальный достаток, 4-карьера, 5-пробивной характер, 6-веселый нрав, 7-эмоциональность, чувственность, 8-духовность, 9-рациональность, 10-уступчивость, 11-умение сочувствовать, сопереживать, 12-сексуальность, 13-мудрость, 14-недоступность, 15-родня и связи,

16-хорошее отношение, 17-внешняя привлекательность, 18-нестандартность, 19-творческая натура, 20-заниматься делом.

Мужской выбор приоритетных качеств оказался следующим: ум, внешняя привлекательность и сексуальность. Женщины также обращают внимание на ум, но в отличие от мужчин, значимыми оказались – хорошее отношение, пробивной характер и возможность сделать карьеру. Последнее обусловлено, скорее всего, тем, что в нашем обществе материальным добытчиком семьи остается по-прежнему мужчина. Поэтому женщина учитывает это обстоятельство при выборе будущего мужа в первую очередь и проявляет свою «меркантильность». Но, несмотря на видимые, на первый взгляд различия, они оказались незначимыми (ранговая корреляция $r=0,61$, при $N=20$. Критическое значение $r=0,45$ на 5% уровне и $0,57$ на 1% уровне).

Ответы на вопрос о модели семьи родителей в качестве образца для подражания при создании своей семьи представлены ниже в таблице.

Модель семьи родителей как образец для подражания.

Таблица 7.

	В зависимости от пола		Вся выборка	
	мужчины	женщины	частота	%
Однозначно мужчина	65%	41%	136	48,2
Тот, кто больше зарабатывает или является основным кормильцем	0%	0,5%	1	0,4
В зависимости от ситуации и проблем	7%	11%	28	9,9
Однозначно женщина	2,4%	0%	2	0,7
Кто является лидером по жизни, тот и глава семьи, т.е. исходя из личностных качеств	3,6%	7%	17	6,0
Как получится	0%	0,5%	1	0,4%
Не имеет значения	1,2%	2%	5	1,8
Оба	16%	36%	85	30,1
Другой ответ	4,8%	1,5%	7	2,5
Всего	83	199	282	

Различий по данному вопросу между мужчинами и женщинами нет. Можно сказать, что 53% респондентов в той или иной степени ориентированы на модель родительской семьи при создании своей. Здесь также надо учесть, что большинство респондентов выходцы из полных семей.

Ответы на вопрос о наиболее приемлемых вариантах отноше-

ний между мужем и женой, где также можно было выбрать до 3-х вариантов ответов, представлены ниже в таблице.

Наиболее приемлемые отношения между мужем и женой.

Таблица 8.

	пол		Вся выборка	
	мужчины	женщины	частота	%
Равные отношения между партнерами, оба работают и вместе решают значимые проблемы	32 (38,5%)	139 (70%)	171	60,6
Доминирует мужчина, он основной добытчик, женщина чаще не работает и занимается воспитанием детей, но все проблемы решают совместно	30 (12%)	22 (11%)	52	18,4
Максимальное доминирование со стороны мужчины: он и добытчик и все проблемы решает он. Женщине отводится роль исполнителя воли мужа	10 (12%)	4 (2%)	14	5,0
Муж основной добытчик и исполнитель всех прихотей жены. Жена в роли королевы, отдает только приказы	0%	6 (3%)	6	2,1
Доминирует женщина. Она основной добытчик и решения по значимым проблемам принимает она, а муж в роли исполнителя ее воли и желаний	2 (2,4%)	0	2	7
Доминирует женщина в материальном плане, она основной добытчик, а муж в роли альфонса, пользуется ее благами, правда решения по значимым проблемам могут принимать по-разному.	3 (3,6%)	4 (2%)	7	2,5
пропущено			30	10,6
всего				

Как видно из результатов, женщины больше устраивают равные отношения (70% против 39% у мужчин). Характерное для нашей ментальности доминирование мужчин – не столь уж предпочтаемая позиция для мужской части выборки (всего 12%). Естественно, можно сказать, что данные установки проявились только на уровне сознания. Мы не знаем, как наши респонденты поступят в реальности, но все равно можно сказать, что они далеки от традиционных установок и оставляют надежду на улучшение положения женщин в семье, на улучшение гендерного равноправия.

В перечне ценностных ориентиров, брак и любовь оказались достаточно значимыми ценностями студенческой молодежи. Ниже в таблице 8. представлены ценностные ориентиры наших респондентов.

Ценностные ориентации.

Таблица 9.

	%	ранги
Высокий материальный статус	16,7%	8
Высокий социальный статус	7,8%	13
Интересная работа	20,6%	6
Движение по карьерной лестнице	26,2%	3
Социально-значимая работа	6%	14

Развитие высоких профессиональных качеств, развитие профессионализма	12,8%	9
Творчество, открытие или создание чего-то нового	9,6%	11,5
Познание себя, духовные практики	11%	10
Наличие хороших друзей и хорошего общения	26%	4
Быть полезным людям	19%	7
Положительная оценка со стороны общества	9,6%	11,5
Любовь	39%	2
Хорошая семья	64%	1
Дети	21,6%	5
Другое	1,4%	4

Как видно из результатов хорошая семья и любовь являются значимыми ценностями (64% и 39% соответственно). Но, к сожалению, творчество, профессионализм и познание себя и духовные практики оказались значимыми лишь у 10–13% опрошенных. Хотя студенческий возраст больше характеризуется интересом к познанию и самосовершенствованию как в личностном, так и в профессиональном планах.

Что же касается приоритета жизненных сфер, то результаты представлены ниже.

Ценностные ориентиры, связанные со сферами реализации.

Таблица 10.

		частота	%
1	Профессиональная сфера	93	33,0
2	Семейная сфера	78	27,7
3	Духовный поиск	28	9,9
4	Общественная жизнь	11	3,9
5	Религиозная сфера	6	2,1
6	Сфера образования	31	11,0
7	Сфера хобби	8	2,8
8	Затруднительно ответить	21	7,4
9	Другое	6	2,1
	Всего	282	100,0

Стремление реализоваться в профессиональной сфере чуть опережает стремление реализовываться в семейной жизни. Правда, статистически значимых различий не выявлено. Исходя из предыдущего ответа о значимых ценностях, на первый взгляд, нам кажется, что здесь есть противоречия. Но, на самом деле этих противоречий нет. Желание в первую очередь реализоваться в профессиональной сфере связано непосредственно с семьей. Профессиональная сфера рассматривается как средство для достижения значимых ценностей, которыми являются семья и любовь.

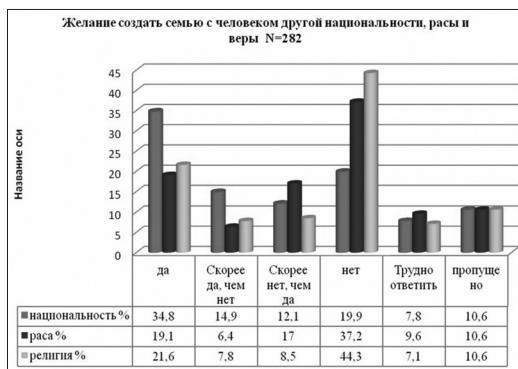
Отношение к межнациональным, межэтническим и межрасовым браком (без относительно к личности респондента) представлено ниже в таблице.

Отношение к межнациональным, межэтническим и межрасовым и бракам.

Табл.11

	частота	%	Мужчины		Женщины	
			Частота	%	Частота	%
Хорошо	114	40,4	34	41%	80	40,2%
Безразлично	112	39,7	32	38,6%	80	40,2%
Плохо	24	8,5	9	10,8%	15	7,5%
Не знаю	30	10,6	8	9,6%	24	12,1%
пропущено	2	0,7	83		199	

Ответы респондентов на данный вопрос свидетельствуют о толерантности опрошенных, касательно мнения и поведения других людей. Различий между мужчинами и женщинами по данному вопросу нет. Но, когда данный вопрос был адресован к опрашиваемому, т.е. устроил бы он семью с человеком другой национальности, расы и веры, были получены несколько иные результаты, представленные ниже на графике.

Как видно из графика, факторы религиозной, расовой и национальной принадлежности играют достаточно существенную роль при выборе спутника жизни. Из трех вышепредставленных факторов, фактор религиозной принадлежности играет наиболее существенную роль: 44% респондентов не приемлют человека другой веры в качестве спутника жизни. Для 50% респондентов другая национальность не является существенным барьером для вступления в брак. Только 25,5% респондентов допускают брак с человеком другой расы и 29,4% - допускают брак с человеком другой веры. Следует принять во внимание, что допуск на уровне сознания не равнозначен допуску на уровне поведения. Практика показывает, что на уровне поведения такого допуска еще меньше. Хотя в последнее время браки с иностранцами другой веры не столь

уж и редкое явление, в особенности с представителями из развитых стран и Европы. Встречаются также браки с представителями из развивающихся стран, но чаще всего с теми представителями, которые имеют достаточно высокий социальный и материальный статусы в своих странах.

Вопрос о значимости мнения родителей в нашем обществе при выборе будущего спутника жизни выявил следующий расклад мнений, представленных ниже в таблице.

Значимость мнения родителей

Таблица 12.

Степень значимости мнения родителей	частота	%
0-25%	29	10,3
25-50%	85	30,1
50-75%	96	34,0
75-100%	71	25,2
Нет ответа	1	0,4
всего	282	100,0

Как видно из результатов, мнение родителей при выборе спутника жизни в нашем обществе играет достаточно значимую роль. И сами респонденты в большинстве своем (84%) собираются учитывать мнение своих родителей по данному вопросу. Об этом свиде-

тельствуют результаты на вопрос о том, насколько значимо мнение родителей для них лично при выборе будущего спутника жизни. Результаты на данный вопрос представлены ниже в таблице.

Учет мнения родителей
при создании семьи

Таблица 13

	частота	%
да	109	38,7
Скорее да, чем нет	128	45,4
Скорее нет, чем да	20	7,1
нет	5	1,8
Затруднительно ответить	20	7,1
всего	282	100,0

Ответы на данный вопрос противоречат ответам на вопрос о факторах, влияющих на выбор спутника жизни, где основную роль респонденты отвели чувству любви. Если объединить эти ответы, то получится любовь по заказу родителей. Итак, в целом, 84% опрошенных считает, что в той или иной степени стоит учитывать мнение родителей при выборе спутника жизни. Несамостоятельность принятия столь значимого и ответственного решения налицо, следовательно, и снятие с себя в определенной степени доли ответ-

ственности за результаты принятого решения.

Что касается отношения наших респондентов к научному подходу при выборе спутника жизни, то он оставляет желать лучшего. Большинство опрошенных (64% против 25%, остальные затруднились ответить на данный вопрос) не верят, что с помощью научных методов можно определить степень совместимости с партнером. За консультацией к специалисту по данному вопросу обратились бы всего 12% опрошенных и то, в большинстве своем – это студенты-психологи, которые понимают значимость психологической совместимости в браке.

Ответы на вопрос о брачном контракте выявил несколько неожиданный результат: около 44% респондентов положительно относятся к нему (34% нейтрально и 22% отрицательно). Возможно, это связано с большим количеством разводов среди молодежи и желанием обезопасить себя в материальном плане, т.к. у большинства есть что терять.

Интересно было проанализировать ответы на вопрос о критериях совместимости с человеком, с которым хотят строить совместную жизнь. По данному вопросу был достаточно большой перечень

вариантов ответов и не было ограничений для выбора вариантов. Результаты по данному вопросу представлены ниже в таблице.

Критерии психологической совместимости будущих супругов.

Таблица 14

	частота	%	ранги
Достаточно вашего чувства любви к нему	29	10,3	9
При взаимной любви	211	74,8	1
При совпадении значимых ценностей	130	46,1	2
При наличии чувства влечения	60	21,3	5,5
При определенных знаках судьбы (сон, стечение обстоятельств, предсказание кем-либо и т.п.)	8	2,8	11,5
Наличие родственных связей и других связей	4	1,4	13
При материальной зависимости одного партнера от другого	8	2,8	11,5
При довольстве обоих партнеров сексуальными отношениями друг с другом	52	18,4	8
При желании иметь ребенка именно от этого партнера	67	23,8	4
При разности характеров	22	7,8	10
При одинаковом характере	76	27,0	3
При совместности по внешнему виду (внешняя совместимость свидетельствует и о внутренней совместимости)	60	21,3	5,5
При принадлежности обоих партнеров к одной социальной нише (и по уровню образования, и по уровню материального достатка,) и географической нише (принадлежность к одному географическому региону, к одной местности)	55	19,5	7
Другое	17	6%	

Было сделано 799 выборов, т.е. в среднем каждый отметил около 3-х вариантов ответов, что свидетельствует о том, что многие юноши и девушки отражают сложность данного явления и его зависимость от многих факторов. Но, много было и иллюзий, связанных с проблемой совместимости. Так, наши респонденты пальму первенства отдают чувству любви, в особенности взаимной любви. Для 75% опрошенных это является значимым показателем совместимости в супружеской жизни. Другим значимым критерием является совпадение ценностей (46%). Вес остальных критериев был незначителен и колебался в пределах от 2% до 27%. В качестве других критериев совместимости были названы взаимопонимание и взаимоуважение, наличие общих интересов, принадлежность одной социальной нише, одинаковый взгляд на жизнь, одинаковый уровень образования, уверенность в том, что можешь осчастливить другого, сильное чувство любви со стороны партнера, хорошая семья и воспитание спутника жизни (6%).

Конечно, в данной статье мы не рассмотрели все аспекты отношений студенческой молодежи к проблемам брака и семьи. Многие ра-

курсы отношений еще предстоит проанализировать, исходя из результатов данного исследования. Но, обобщая вышеизложенный материал, можно сделать некоторые **выводы**:

Семья и брак являются основной ценностью для студенческой молодежи; характерные для молодежи духовное развитие, саморазвитие намного уступают в иерархии ценностей ценности семьи и брака. Даже профессиональный и карьерный рост не являются самостоятельными ценностями. Они напрямую связаны с реализацией семейных ценностей.

Существует много иллюзий и идеализаций, связанных с созданием семьи;

Проявляется несамостоятельность при принятии решений, связанных с выбором спутника жизни.

Выявлены различия по многим вопросам в зависимости от пола и основного языка общения респондентов (русский и азербайджанский);

Наши респонденты достаточно оптимистичны в плане веры в счастливый брак;

Подавляющее большинство респондентов психологическую совместимость в супружеской жизни связывают с взаимной любовью (75%). О значимости совпадении ценностей высказались всего 46%.

Основой крепкого брачного союза 71% опрошенных в первую очередь считает любовь. Материальная, духовная и чувственная составляющие крепкого брачного союза также оказались значимыми, но между ними нет дифференциации. Выбор данных показателей колеблется от 43% до 48%.

По сравнению с женщинами, мужчины проявляют большую активность и свободу, как при поиске партнера, так и при создании семьи. Женщины традиционно выступают в пассивной роли;

Предпочитаемый возраст замужества у девушек колеблется в пределах 22-25 лет. За более ранний возраст замужества (20-21) выступают 26% юношей (против 11% у девушек). В целом, мнение юношей и девушек по данному вопросу совпадают.

Предпочитаемый возраст женитьбы также почти полностью совпал у мужчин и женщин - 24-27 лет.

У большого количества респондентов (44%) проявилось хорошее отношение к брачному контракту;

Положительно относятся к добрачным сексуальным отношениям в основном мужчины (39% против 12% женщин). Среди студентов русского сектора обучения положительное отношение к добрач-

ным сексуальным отношениям почти в 2 раза больше, чем среди студентов азербайджанского сектора (29% против 16%).

Отношение к гражданскому браку у мужчин и женщин различно. 51% мужчин и 35% женщин положительно относятся к нему. В зависимости от языка общения и сектора обучения были получены несколько неожиданные результаты. Так, среди азербайджаноязычных респондентов оказалось больше тех, кто положительно относится к гражданскому браку, чем среди русскоязычных и двуязычных (47% против 37% и 34% соответственно). Среди студентов русского сектора обучения относительно меньше тех, кто положительно относится к гражданскому браку, чем среди студентов азербайджанского сектора (38% против 44%). Различия оказались статистически значимыми. По данному вопросу азербайджанский сектор и азербайджаноязычные студенты распались на две почти равные группы кто за и против гражданского брака.

Русскоязычные респонденты относительно больше придают значимость сексу и психологической совместимости, говоря об основах крепкого брачного союза, чем азербайджаноязычные. Возможно,

азербайджаноязычные также придают значимость сексу, но из-за ментальности они не вытячивают данный фактор.

Мужчины при изменен партнере чаще склонны разрывать отношения, чем женщины (62% против 35%) и меньше склонны выяснять отношения (15% против 44%). Терпимость женщин и нетерпимость мужчин по данному вопросу связана с установкой, существующей в нашем обществе, допускающей большую свободу сексуального поведения мужчины.

Большинство мужчин (65%) за главенство мужчины в семье. Женщины также отдают пальму первенства мужчине (41%), но среди них высок процент и тех, кто считает, что главой семьи должны быть оба (36% против 16% мужчин).

Отношение к научному подходу при выборе спутника жизни оставляет желать лучшего. Большинство опрошенных (64% против 25%, остальные затруднились ответить на данный вопрос) не верят, что с помощью научных методов можно определить степень совместимости с партнером. За консультацией к специалисту по данному вопросу обратились всего 12% опрошенных и то, в большинстве своем – это студен-

ты-психологи, которые понимают значимость психологической совместности в браке.

Мужчины при выборе партнера склонны обращать внимание на ум, внешнюю привлекательность и сексуальность. Женщины – на ум, хорошее отношение к ней, противной характер и возможность сделать карьеру.

Можно сказать, что 53% студентов в той или иной степени ориентированы на модель родительской семьи при создании своей.

Наиболее приемлемыми вариантами отношений между мужем и женой, и женщины и мужчины считают равные отношения (70% против 39% у мужчин). Доминирование мужчин оказалось не столь уж предпочтаемой позицией для мужской части выборки (всего 24%).

Литература:

1. Зритнева Е.И. Социология семьи: учебное пособие. М., 2007 г.
2. Голод С. И. Семья и брак: историко-социологический анализ. СПб., 1998
3. Социология в России (Под ред. В. А. Ядова). М., 1998.

Отношение к межнациональным, межэтническим и межрасовым бракам касательно других людей было относительно толерантным и со стороны женщин и со стороны мужчин. Но, когда вопрос касался личного выбора, были получены менее толерантные ответы: факторы религиозной, расовой и национальной принадлежности оказались достаточно значимыми. Наиболее значимым оказался фактор религиозной принадлежности: 44% респондентов не приемлют человека другой веры в качестве супруга. Для 50% респондентов другая национальность не является существенным барьером для вступления в брак. Только 25,5% респондентов допускают брак с человеком другой расы и 29,4% – допускают брак с человеком другой веры.

4. Становление брачно-семейных отношений. М., 1989.
5. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2003. 356 s.

**AİLƏ VƏ NİKAH PROBLEMLƏRİNƏ TƏLƏBƏ
GƏNCLƏRİNİN MÜNASİBƏTİ
(2012 –ci ilin tədqiqatın əsasında)**

ABSTRACT

Azərbaycanda ailə və nikah ənənəvi olaraq əsas dəyərlərdən biridir. Məqalədə tələbələr ilə aparılmış sosioloji və sosial-psixoloji tədqiqatın nəticələri təhlil olunub. Burada nikah institutuna münasibət; evlilik üçün optimal yaş; evlilikdən əvvəl cinsi ələqələrə münasibət; vətəndaş nikahına münasibət; nikah müqaviləsinə münasibət; həyat yoldaşı seçərkən valideynlərin fikirlərinə yanaşma; əks-cinsin cəlbedici keyfiyyətləri; qarışq nikahlara münasibət; nikah müqaviləsinə münasibət; bakırəlik məsələsinə münasibət; gələcək həyat yoldaşını secərkən elmi metodlara və ekspertlərin fikrinə münasibət və s. məsələlər təhlil olunur. Bu məsələlər həm bütövlükdə, həm də gender, yaş, dil baxımından təhlil olunur.

**ATTITUDES OF STUDENTS TO THE PROBLEMS
OF MARRIAGE AND FAMILY
(based on research 2012)**

ABSTRACT

In Azerbaijan family and marriage are traditionally one of the main values. In article are analyzed results of the sociological and social-psychological research student's opinions connected with following topics: marriage institute; age of a marriage; preferred ways of search of the potential partner; attitude to the premarital sexual relations and attitude to a civil marriage; acceptable option of the relations between the husband and the wife; desire to have children and their quantity; head of the family; attractive qualities of the partner; attitude to model of parents' family; attitude to international, interethnic and interracial marriages; attitude to the marriage contract; attitude to a virginity; the attitude to scientific methods and the experts in questions of compatibility; criteria of compatibility by which respondents are guided. These problems are considered as a whole, and from the point of view of a sex, age, the main language of communication and other.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 2)

Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 12 fevral 2013-cü ildə daxil olmuşdur

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ MƏDƏNİ İDENTİKLİYİN FORMALAŞMASINA DAİR YANAŞMALAR

M.V.Vəliyev

İ.M.Bayramov

A.M.Mustafayev

E-mail: azermustafaev@hotmail.com

Açar sözlər: identiklik, özünüidentiklik, identifikasiya, mədəni identiklik, yanaşma, ekzistensional, transsendensiya, oriyentasiya, sivilizasiya, mill etnik şür, qloballaşma, sosial mədəni, sosiomədəni, submədəniyyət

Ключевые слова: идентичность, самоидентичность, идентификация, культурная идентичность, подход, экзистенциональный, трансценденция, глобализация, социально-культурный, субкультура

Key words: identity, self-identity, identification, cultural identity, approach, existential, transcendency, globalisation, social culture, subculture

«İdentiklik», «özünüidentiklik», «identifikasiya» və «özünüidentifikasiya» anlayışları müasir psixologiyada özünəməxsus yer tutur. «İdentiklik» latin sözü olan identifico-dan yaranaraq, «eyniləşdirirəm» kimi tərcümə olunur. Müasir yazılı və şifahi dillərdə «İdentiklik» və “özünüidentiklik” adətən sinonimlər kimi istifadə olunur.

Psixoloji ədəbiyyatda “identiklik” anlayışı altında emosional-psixoloji və fərdin insanlara, qrupa, mükəmməl obrazra, bədii personajə özünü oxşatması mürəkkəb proses kimi səciyyələnir.

«Identifikasiya» anlayışı məşhur alim Z.Freyd tərəfindən istifadə edilmiş və psixanaliz təcrübəsinə fundamental formada daxil olmuşdur. Psixoanalitik ənənədə identifikasiya prosesi böyümənin lazımlı mərhələsi kimi, həmçinin “Mən”in (Ego) özünügerçəkləşdirməsinə təmin edən ən əhəmiyyətli mexanizm

kimi şəhr edilir. Uşaq valideynin hərəkətlərini təqlid edir, öz həyatında onun emosional-psixoloji stereotiplərini təkrar etməyə çalışır. Belə hərəkətlər – mənalı və işgüzər məşğuliyyətdir, onlar ətraf aləmdə çox əhəmiyyətli müdafiə funksiyasını yerinə yetirirlər, qorxunun və məyusluğun öhdəsindən gəlməyə imkan verirlər. Öz “Ego”sunun pərəstişkarına daha çox oxşatması nəticəsində “Super-Ego”nun mühüm instansiya (pillə, mərhələ) kimi formallaşması mümkün olur, hansı ki, sonrakı dövrlərdə həm insanın senzurası (qadağası) olur, həm də onu həyatın fəlakətlərindən müdafiə edir.

Özünü Z.Freydin ideyalarının sadıq davamçısı (ortodoksal freydist) hesab etmiş fransız alimi J.Lakan daha ətraflı mərhələləri və daxil olmanın vacib şərtləri kimi özünüidentifikasiya prosesinin mexanizmlərini ictimai-mədəni sahədə təsvir etmişdi. Alimin fikrincə insan öz

inkışafında üç mərhələ keçir – «təxəyyül», «simvolik» və «real». Birincidə erkən «Mən» subyektinin formallaşmasının mərhələsində özünü başqası kimi qavranılan insana çox, tam bənzətmək istəyir. Başqa canlı varlığı şəxsi əksi kimi qəbul etmiş uşaq özünü onunla identifikasiya etməyə başlayır. Özünün təxəyyülündə yaratdığı bu obraz – onun şəxsi özünüidentikliyidir. «Təxəyyüldə olan» mərhələni və ya J.Lakanın adlandırdığı kimi «güzgülər» mərhələsini, bizim hamımız 6 yaşından 18 yaşa qədər keçiririk və hər bir insan təkraredilməz fərd kimi özünü tənhalıq xaosundan qoruyur.

«Psixososial identiklik» anlayışı neofreydist ənənəyə daxil olan Amerika psixoloqu və psixoterapevti E.Erikson tərəfindən daxil edilmişdir. Identiklik bütün şəxsiyyətin bünövrəsi və onun psixososial əmin-amanlığının göstəricisi kimi çıxış edir. E.Eriksona görə şəxsiyyətin identifikasiyası subyektiv hissdir, eyni zamanda obyektiv müşahidə olunan özünüidentifikasiya vəziyyətidir. Bu vəziyyət onun digər insanlarla yanaşı, dünyanın bütün həqiqi obrazını yaradır və insan burada öz yerini müəyyən edir. Identiklik hər bir şəxsiyyətin bünövrəsi kimi çıxış edir, həm də onun rifahının göstəricisidir. E.Eriksonun fikrincə, o növbəti məqamları özünə aid edir:

– dünya, zaman və məkanın qarvanılması zamanı subyektin daxili eyniyəti;

– şəxsi və ictimai cəhətdən qəbul edilmiş dünyagörüşü yönəlislərinin eyniyəti;

– hər hansı birliyə “Mən”i olan insanın qoşulma hissi.

Beləliklə identiklik özünə bir neçə aspekti daxil edir. E.Eriksona görə, identikliyin sadalanan aspektlərinin ümumi məqamı və həmçinin onların formallaşmasının əsas şərti kimi insan həyatının psixoloji və sosiomədəni parametrlərinin nisbəti çıxış edir. Hər şeydən əvvəl, identiklikdə insanın ən vacib immanənt (bir şeyin və ya hadisənin öz təbiətinə xas olan; daxili) mahiyyəti, ekzistensional, fundamental həyatı vacib tələbatları ifadə olunur və reallaşdırılır.

İnsanın ehtiyacları – antik dövrdən indiyə kimi ictimai fikirdə açıq mövzulardan biri sayılır. Müxtəlif dövrün mütəfəkkirləri, onların harada yaşamasından, tələbatlarından asılı olmayıaraq, anadan olduğu vaxtdan hər bir insana aid olan əsl insanı tələbatlara öz şərhini verməyə çalışmışlar.

Konsepsiyalar arasında alman-amerika psixoloqu, psixanalitiki, filosofu E.Frommün təklif etdiyi tipologiya uğurlu və əsaslıdır. Ekzistensional tələbatların öyrənilməsi E.Frommün mədəni-antropoloji konsepsiyasının mərkəzidir. E.Fromm beş tələbatı fərqləndirir: ünsiyyət, transsendifensiya, «kök salma», “özünüidentiklik” və “oriyentasiyalar sistemi”. Onlar insanın mahiyyətinə immanətdir və proqressiv inkışafın stimulu kimi çıxış etdiyi üçün heç vaxt tam şəkildə ödənilmir. Onlar yaradıcı aktivliyi şərtləndirdiyi üçün onların mövcudluğunun mühümlüyü və əlçatmazlığın dərk edilməsi çox vacib amil-

dir. Transsendifensiya nədir? Bu tələbat insanın təbiətinin yaradıcı xarakterini ifadə edir, o həyatın ziddiyətləri ilə qarşılığında, öz passivliyini yaradıcılıq enerjisində transformasiya edir, hansı ki, iki istiqamətə yönələ bilər: dağıtmaq və yaratmaq. İnsanın transsendifensiya tələbatı ikili xarakter daşıyır, o insanı ya xoşbəxt edir, ya da insan hər şeyə, özü-nə də dağıdıcı yanaşmağa sövq edir.

«Kök salma» tələbatı insan üçün çox vacibdir. O, evdən uzaqlığında əvvəlki kimi, özünün təhlükəsizliyini təmin olunmuş hiss etmir. Bu səbəbdən, köklərindən ayrılmak istəmir, sıxıntı keçirir.

Hər bir tələbat həm sağlam, normal, təbii şəkildə, həm də qeyri-sağlam, neerotik, anomal yolla təmin edilə bilər. Təbii və ya qeyri-təbii olmasından asılı olaraq insanın cəmiyyətdə ekzistensional tələbatları “sağlam”, humanist və ya “qeyri-sağlam”, “sadomazaxist” insan qruplarını və ya insan tiplərini formalaşdırır.

Ünsiyyətdə tələbatların sağlam şəkildə təmin olunması qayğıya və məsuliyyətə əsaslanan altruist sevgidə, qeyri-sağlam isə zorakılıq və başqalarını özü-nə tabe etmə vasitəsilə reallaşır.

Oriyentasiyalar sisteminə olan tələbat – insanın dünyası dərk etməsinə və qavramasına, universumun mahiyyətini və inkişafetmə məntiqini anamasına cəhdidir. Sağlam insan öz təcrübəsinə arxalanaraq bu və ya digər idraki programın düzgünlüyünü yoxlayaraq biliyin növ və formasını özü seçilir. E. Frommün fikrincə, izahi verilən heç bir dünya

prosesi reallığın bütün hadisələrinin müxtəlifliyini ifadə etmir. Buna görə də rasional-elmi, həmçinin dini-mistik modellər bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə götürüldükdə dünyani adekvat izah etməyə qabil deyil. Nevroz vəziyyətində olan insan başqalarının fikirlərini dinləməmək istəyində inad edir, bu da dezorientasiyaya və reallığı düzgün qiymətləndirməməyə səbəb olur.

Identikliyin əsas növlərindən mədəni identikliyi fərqləndirirlər. Mədəni identifikasiya – insanların konkret mədəniyyət daxilində özünü hiss etməsidir. O, fərdi özünü eyniləşdirmənin subyektiv hissi ilə səciyyələnir, yəni mədəni quruluşun bu və ya digər tipoloji formaları və başlıcası konkret mədəni ənənələrlə özünü eyniləşdirir. Fərdin dünyaya gəldiyi zaman o, müəyyən mədəni irsə ətrafdakıların davranış və hərəkətlərini, adət və vərdişlərini mənimseməklə yiyələnir.

Milli-etnik şür insanın onun millətinin etnosunun tarixi keçmişini ilə identifikasiyasını şərtləndirir. Etnik cəmiyyətin dünyagörüşü yalnız «ümmüqi qanlar» aydınlaşdırması və ya ümumi psixofizioloji əlamətlərin mövcudluğu vasitəsilə deyil, əsasən fərqləndirici simvolların (emblemlər, nişanlar, ziyrətgahlar, miflər, əfsanələr, tarixçələr) vasitəsilə ifadə edilir. Etnik unikallıq (müstəsnalıq) – mədəni-tarixi münasibətlər sistemindən kənar heç bir məna kəsb etməyən nisbi kateqoriyadır. Etnos mütləq ərazilərin birliyi ilə və ya qan qohumluğu ilə səciyyələnmir. O, qan qohumluğu münasibətlərindən daha genişdir. Eyni etnik qrupun nümayən-

dələri bir-birindən ayrıla, dağılmağa və miqrasiyaya, kollektiv sürgünə, digər xalqların ətrafında uzun müddət yaşa-maşa, hətta birliyin dil kimi vacib əlamətini itirməyə məruz qalsa belə, aşkar şəkildə etnomədəni müəyyənliliyini qoruyub saxlaya bilərlər. Prinsipial mahiy-yət elə burada mədəni identikliyin, ey-niliyin xarakteridir. O əslrlərlə qorunub saxlana və ya əksinə kifayət qədər tez müddətdə də itə bilər.

Bütün mədəniyyətin, bəşəriyyətin iştirakının ən qabarık ifadəsi kosmopolitizmə (bütün dünyanı riyakarcasına özünə vətən hesab edən, milli mədəniyyətə xor baxan və onu inkar edən mür-təcə görüş) olan yönəlişdir. O, Şpenqler göstərdi ki, bu cür mədəni-identifikasiya oriyentasiyası mahiyyətcə həqiqi identikliyin olmamasına bərabərdir. O, insanı köklərindən, ənənələrindən, ilhamın və yaradıcılığın mənbəyindən yurdsuzluğa və tənhalığa məhkum edir. Eyni sözləri qloballaşmanın bugünkü tendensiyaları haqqında da demək olar. Dəyişkən şərh, submədəni yaranmanın müxtəlifliyi və mədəni identikliyin müxtəlifliyinin əvəz edilməsində unifikasiya (vahid şəklə salınma) və standartlaşmanın növbələşməsi vardır.

Müasir şəraitdə mədəni identifikasiya böyük dəyişikliklərə məruz qalır. Doğuluş konteksti uzun əslrlər boyunca mədəni identifikasiyanın xarakter və formasını müəyyənləşdirmişdir. Heç şübhəsiz, biz əvvəlki kimi müəyyən ailənin və irqi qrupun üzvləri kimi dün-yaya gəlirik, konkret mədəni-tarixi ənə-nələr çərçivəsində tərbiyə olunuruq,

buna baxmayaraq mədəni identiklik se-cimi qloballaşma proseslərinin güclənməsi ilə daha geniş təcrübə xarakter daşıyır. Hal-hazırda norma olaraq yeni mədəni-identifikasiyon qrupların yaranması çıxış edir ki, bu da submədəni yaranmaları təmin edəcək. Sosial inkişafın templərinin sürətlənməsi mədəni identifikasiya proseslərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Mədəni identiklik formaları zaman ötdükcə daha da qısa müddətli, mobil, situasion olub, insanın sonrakı həyatını daha az dərəcədə müəyyənləşdirir. Bunun yaxşı və ya pis olmasını vaxt göstərəcək. Amma bir şeyi əminliklə qeyd etmək olar: mədəni identikliyin hansı formaları mənimsə-yəcəyini, bu və ya digər qrupda mədəni çoxalmanın hansı əsaslarla cərəyan edəcəyində asılı olmayıaraq identifikasiya prinsipinin ekzistensional tələbatının reallaşması kimi saxlanılacaq.

İdentifikasiya tələbatının ekzisten-sional olmasına baxmayaraq, mədəni identiklik insan həyatının hər bir şəraitində onunla olmaya bilər. Fərd tərəfindən identikliyin, autentikliyin və ya həqiqiliyin itkisi mümkündür. Hər bir insan özünün ətraf mühitə mütləq yad-laşma hissini keçirdiyi məqamları ya-şayıb. Belə vəziyyətlər ya yaş psixoloji böhranları ilə, ya da sosial-mədəni mühitdə intensiv dəyişikliklərlə bağlıdır. Bu onunla əlaqədardır ki, fərd tam dərəcədə özü və dünya ilə bağlı meta-morfozları qavrayıb, qiymətləndirib və integrasiya edə bilmir. İdentikliyin itirilməsi özünü yadlaşma, depersonali-zasiya, “varlığın parçalanması” hissi,

psixoloji patologiya, assosial davranış və s. vəziyyətlərdə ifadə edir. Belə halda insan onu həyat gücү ilə və özünü hər yerdə rahat hiss etməsi ilə təmin edən “mədəni mənbəyi” həmişə axtarır tapa bilmir. Sürətli sosiomədəni dəyişikliklər dövründə identifikasiya böhranı kütləvi xarakter ala bilər. Yaxın keçmişdə biz də həmçinin belə dövrü yaşadək: mədəni identifikasiya böhranı çoxları tərəfindən həyatın mənasının itirilməsi kimi qavranılırdı. Ancaq dövrün intensiv dəyişkənliliyi pozitiv nəticələrə də gətirə bilər: texniki progressiv nəticələrinin möhkəmlənməsi, yeni ənənələrin, sosial təcrübələrin norma və nümunələrinin integrasiyasına səbəb olur ki, bu da son nəticədə insanın adaptasiya qabiliyyətlərinin spektrini (növlərini) genişləndirir.

Mədəni identifikasiya problemi həmişə aktual olub və olaraq qalır ki, bu da, insanlarda mədəni identifikasiyanın həm qruplara, həm də ayrı-ayrı fərdlərə aid olması şübhəsiz diqqəti cəlb edən faktdır. Mədəni fərqlər və onların müxtəlifliyi çoxsaylı və bəzən kökündə bir-birindən fərqlənən sosial-psixoloji qiymətləndirmələr, fəlsəfi konsepsiyanlar, baxışlarının yaranmasına səbəb olur, eyni zamanda sosial və siyasi müzakirələrin predmetinə çevirilir. Bununla əlaqədar olaraq, mədəni identifikasiya probleminin ətraflı öyrənilməsi hərtərəfli və dərin mədəni identifikasiya konsepsiyanlarının təhlilinin aparılması vacibdir.

Müasir ədəbiyyatlarda mədəni identifikasiya problemi sivilizasiyasının mədəni identifikasiya tədqiqatı ilə əlaqədar olaraq

işlənib hazırlanır. Bu izahi alimlər identifikasiya probleminə sivilizasiya yanaşması adlandırır.

V.M. Mejuyev identifikasiya problemini müasir dünyanın sivilizasiya identifikasiyinin axtarılması ilə əlaqələndirir. Tədqiqatçı mədəni identifikasiya problemini müasir milli ideyanın formulə edilməsi problemi kimi qoyur, bu problem də əvvəlcə fəlsəfi refleksiyanın predmeti olmalıdır, daha sonra milli ideologiya və milli şürurun əsasını təşkil etməlidir.

Z.A.Jade hesab edir ki, üçüncü minilliyyin əvvəlində insan müxtəlif sosial və mədəni dünyaların “sərhədlərində” dayanmışdır və bu sərhədlərin konturu mədəni məkanın qloballaşması ilə daha çox pozulur. Müəllif çoxsəviyyəli identifikasiydən və identifikasiyanın səviyyələrinin təkamülündən danışır. Burada “anadan-gəlmə identifikasiya” etnik və milli forma istiqamətdən hərəkət edir. Identifikasiya əsaslarının və ya onların kombinasiyasının yaranmasının reallaşması konkret tarixi vəziyyətdən asılıdır. Z.A.Jade identifikasiyanın aşağıdakı səviyyələrini fərqləndirir: etnik, regional, milli, geosiyasi və sivilizasiya. Bu səviyyələr qarşılıqlı əlaqədədirler və iyerarxik struktur təşkil edirlər. Z.A.Jade hesab edir ki, identifikasiyanın əsasında özünü bu və ya digər qrupla identifikasiya etmə və ya aid olma durur.

İ.V.Mazurenko da həmçinin, qloballaşma kontekstində identifikasiya haqqında danışır və o, bu konteksti «integrasiyanın və differensiasianın» dialektik prosesi» kimi müəyyən edir və bu da mədəniyyətlərin yaxınlaşmasına, kommuni-

kativ məkanın genişlənilməsinə, şəxsiyyətin mənəvi inkişafına, yeni biliklərin qazanılmasına, texnologiyaların inkişafına səbəb olur. Amma bununla yanaşı, təkcə sosial münasibətlərlə kifayətlənməyən, həm də insanın daxili aləminə toxunan çox sayda ciddi problemlər və destruktiv tendensiyalar yaranır ki, bu da dezorganizasiya və dezorientasiyaya səbəb olur. Ona görə də bu şərtlərdə milli-mədəni identifikasiya böyük əhəmiyyət kəsb edir və “özünükülər və yadlar” kimi qəbul olunan məlum oriyentirlər və dəyərlər əlaqələndirilməsi əsasında formalaşır.

I.V.Mazurenkonun fikrincə, identifikasiya problemi bu gün xüsusilə aktualdır, çünkü insanın özü, həyatda öz yeri və dünyadakı öz yeri haqda və «başqaları» haqqında təsəvvürlər fərdi və qrup davranışının modellərini formalaşdırır. Onlar yalnız fərdin sosial mövqeyini müəyyən etmirlər, həm də vətəndaş cəmiyyəti vəziyyətini, maraqlarını və siyasi iştirakin nümayəndəliyinin mexanizmlərinin xarakteri və nəhayət, cəmiyyətdə sosial iqlimi müəyyənləşdirir.

V.Pilippoviç hesab edir ki, identifikasiya haqqında məsələ həm gündəlik həyatın, həm də elmin əsas diskursudur (söhbətidir). Birinci, çox cəmiyyətlər, xalqlar və fəndlər identifikasiya böhranını yaşıyırlar, ikinci, identifikasiya qloballaşma gedisatında dəyişir. Qloballaşma prosesində identifikasiya problemi transmilli iqtisadi məkanda mədəni identifikasiyi, şəxsi identifikasiyi özünə daxil edir. Qloballaşma milli və mədəni identifikasiya üçün ən güclü sınaqdır, mədəniyyətlərin

dialoq və ardıcılığının həyata keçirilməsi üçün əsas vasitədir. Amma bu hal identifikasiya böhranı şəraitində fəndlər tərəfindən müxtəlif qavrayışların mövcudluğu və konkret cəmiyyətin identifikasiyi ilə daha da çətinləşir.

O. V. Pilippoviç «plüralistik identifikasiya» haqqında danışır, yəni o da Z.A.Jade kimi, çoxsəviyyəli identifikasiyi qəbul edir. İnsan identifikasiyin köklərini tarix və coğrafiyada, dində və milli köklərdə görür. Ona görə də milli spesifiklik bütün qarşılıqlı təsirlərdə özünü qoruyur. V.Pilippoviç tarixi siyasi identifikasiyin əsası kimi qəbul edir. Tarixi aspektlər identifikasiyin formalaşmasına təsir göstərir.

Identifikasiya probleminə sivilizasiya yanaşmasından başqa, həm də identifikasiyin şəxsiyyətin səviyyəsində təhlili vardır, biz bunu şəxsi yanaşma adlandıracğıq. M.V.Zakovorotnaya konsepsiyası (ümumfəlsəfi təhlilin kontekstində hazırlanmış) və E. Eriksonun konsepsiyası (psixoloji təhlilin kontekstində hazırlanmış) bu yanaşmaya gözəl misaldır.

M.V.Zakovorotnayanın interpretasiyasında identifikasiya nə deməkdir? Identifikasiya identifikasiya ilə sıx bağlıdır. «İdentifikasiya – identifikasiya, eyniləşdirmə, uyğunlaşmanın əldə olunması prosesidir. Identifikasiya – situasiyanın başa düşülbə və fərqləndirilməsi üçün sxematikləşdirmə, fərqləndirmə prosesidir. Xarici aləm ilə qarşılıqlı əlaqə eyniləşdirməni əks etdirir. Identifikasiya xarici və daxili, sonlu və sonsuzun, adaptasiya və özünü olanın müdafiəsini, nisbətini müəyyən edir. Identifikasiya – «Məni»

digərlərindən ayırmaga imkan verən modeldir. İdentiklik şəxsiyyətin daxili potensialını təşkil edir, dəyişən sosial şəraitə uyğunlaşmaga imkan verir.

Beləliklə, identikliyi seçim və tarixi özünüreallaşdırma naminə sosial qarşılıqlı təsirdə həyat modelinin formallaşması əsasında insanın yaranması prosesi kimi müəyyən etmək olar. M.V.Zakovorotnaya identikliyi «Məni» özünkülrən ayıran, daxili və xarici aləmin nisbəti, sosial dəyişikliklərə adaptasiya-ya imkan verən, tarixi özünü reallaşdırma naminə sosial qarşılıqlı təsirdə həyat modelinin formallaşması əsasında insanın yaranması prosesi kimi müəyyən edir. İdentiklik insana öz həyat fəaliyyətini nizama salması üçün lazımdır və o, bunu yalnız başqa insanların əhatəsində ala bilər. M.V.Zakovorotnaya qeyd edir ki, intuitiv olaraq hər bir insan dərk edir ki, onda öz “Mən”i, öz şəxsi inkişaf yolu, öz idealları, hədəfləri, niyyətləri olmalıdır. Bunlar insanın dərk olunan və dərk olunmayan tələbatlarına uyğun olmalı, fərd və ya xalq tərəfindən mənimsənilməlidir.

Rus alimi Y.Q.Volkov sosioloji təhlil kontekstində identiklik problemini tədqiq etmişdir. O, şəxsi və kollektiv identikliyi subyektlərə görə ayıır. Şəxsi identiklik sivilizasiyaya, mədəniyyətə aidiyatı ilə müəyyənləşdirilir, kollektiv identiklik isə hökumət və şəxsiyyət arasında qarşılıqlı təsir zamanı yaranır. Y.Q.Volkov məzmun etibarilə universal və praktik identikliyi ayırd edir. O, mən-nəviyyat və insanlığa əsaslanmış universal identiklik anlayışından danışır.

İdentikliyin yaranmasında nə sosial sinfi, nə də fərdi münasibət üstünlük təşkil etməməlidir. Müəllif yazır ki, şəxsiyyət cəmiyyətlə qarşılıqlı öhdəliklərin sisteminə cəlb edilmişdir, şəxsiyyətin azadlığı azadlığın cəmiyyəti ilə ölçülür.

Y.Q. Volkovun fikrincə, bütün sosial ölçülərin üzvi vəziyyətini əldə etmək üçün şəxsiyyətin və cəmiyyətin qarşılıqlı anlaşmasına nail olmaq və fərqliliklərə hörmət edərək ümumi olana yönəlmək zəruridir.

Beləliklə, bizim tərəfimizdən baxılmış mədəni identiklik probleminin müxtəlif konsepsiyaları mədəni identiklik probleminin konkret qoyuluş üsulunu və konkret üsul və ya həllinin istiqamətinin qoyulmasını şərtləndirir.

– birincisi, bu konsepsiyaların təhlili onları bir neçə əsas yanaşmada qruplaşdırır;

– ikincisi, bu yanaşmaların evristik imkanlarını və sərhədlərini müəyyən edir;

– üçüncüüsü, ümumi problematik sahəni və mədəni identiklik problemi qoyulan və həll edilən kontekstdə fundamental kateqoriyaları aydınlaşdırmağa imkan verir.

Bütün bunlar ümmülikdə konkret sivilizasiyanın və Azərbaycan sivilizasiyasının mədəni identiklik probleminin qarşıda durmasına əsas verir. Bu analiz mədəni identiklik problemi qarşıda duran və həll edilən kontekstdə üç əsas yanaşmani ayırmaga imkan verir: 1) sivilizasiyon, 2) şəxsi, 3) sosioloji.

Sivilizasiyon yanaşma tərəfdəşləri öz diqqətini sosiomədəni fərdi tarixi sub-

yeğtlər kimi sivilizasiyanın mədəni identikliyində cəmləşdirir. Şəxsi yanaşma tərəfdaşları əsasən fərdi və ya şəxsi-mədəni identiklik proseslərini və şəxsi identikliyi tədqiq edir. Sosioloji yanaşma tərəfdaşları isə ideoloji proseslərlə əlaqələnmiş şəxsi və kollektiv identiklik arasında sosial qrup, eləcə də sivilizasiya identikliyi arasında mürəkkəb münasibətləri tədqiq edir.

Sivilizasiya yanaşması konkret sosiomədəni cəmiyyətin (sivilizasiyanın), integrativ, obyektiv, mənəvi və maddi əlamətlərinin qurulmasına yönəlmüşdür. Sivilizasiya yanaşmasında aparıcı tərəf – dünyanın sivilizasiya müxtəlifliyində öz cəmiyyətinin və ölkənin yerinin dərk edilməsidir. Bu halda identiklik dünyanın sivilizasiya ölçüsünün aləti olur. Onun əsasında bir regionda uzun müddət yaşayan, müxtəlif xalqların tarixi kollektiv taleyinin birliyinə əsaslanan, yaxın mədəni dəyərlərlə, normalarla və ideallarla qarşılıqlı əlaqələnmiş insanların etnik-daxili böyük birliyi əmələ gəlmışdır. Birləşmiş Hissi Fərqləndirmə və hətta qarşı-qoyma əsasında formalasdırılır. İlk baxışda elə gəlir ki, bu yanaşma çərçivəsində onun periferiyasında (ətrafında, kənarında) şəxsiyyət və onun mədəni özünüidentifikasiyası durur. Çünkü, sivilizasiyanın mədəni identikliyi və şəxsiyyətin mədəni identikliyi bir-biri ilə bağlıdır, ona görə ki, sivilizasiya yanaşması birincidən ikinciyyə hərəkət edir. Bu yanaşmanın kontekstində şəxsi identiklik – şəxsiyyət və ya qrup tərəfindən müəyyən sosiomədəni birliyə tam mənsub olmasını dərk etməsi durur.

Son illərdə Azərbaycan fəlsəfəsi və psixologiyasında bu istiqamətdə diqqəti cəlb edən tədqiqatlar aparılmışdır. Fəlsəfi istiqamətdə akademik R.Ə.Mehdiyevin, psixoloji istiqamətdə R.Qaragözovun, R.Qədirovənin və başqalarının adlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, akademik R.Ə.Mehdiyevin “Demokratiya yolunda: irs haqqında düşünərkən” monoqrafiyasında milli identiklik probleminə, xüsusilə Azərbaycan xalqına məxsus milli identiklik məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir. O, yazar: “Milli dövlətin yaranması prosesində milli identiklik heç də axırıncı dərəcəli məsələ deyildir. Rəmzi hadisə olan identiklik ictimai şüurun əsas ideoloji və mənəvi təməli kimi çıxış edir. Hər bir milli birlikdə onu başqalarından fərqləndirən, yalnız ona xas olan keyfiyyətlər, xarakteristika və xüsusiyyətlərlə seçilən müəyyən sosiomədəni nüvə vardır. Dinin və dilin mədəniyyətdə və təfəkkür tərzində ifadə olunmuş xüsusiyyətləri, adətlər, mentallıq və bir sıra başqa amillər bizim “milli identiklik” dediyimiz ümumi terminlə ifadə olunan hadisəni şərtləndirir. “Milli identiklik” dedikdə, həm də bu və ya digər millətin ona xas olan dəyərləri və ənənələri, yaşayışının forma və tərzi, bir sözlə, milli “Mən”i nəzərə alınır” [1; 628-629].

Azərbaycan psixoloqları R.Qaragözov, R.Qədirova və başqaları milli identikliyin formalasmasında milli etnik cəhətlərin üstünlük təşkil etdiyini qeyd etmişlər. R.Qaragözovun fikrincə, indiki qloballaşma şəraitində milli dövlətçiliyin bərqərar olmasına submədəniyyə-

tin, etnik ünsiyyətliliyin, milli identiklik hissinin formalaşması zəruridir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan xalqının zəngin özünəməxsus mədəniyyət tarixi vardır. Milli mədəniyyət milli mədəni identifikasiyanın formalaşmasına ciddi təsir göstərir. Lakin xalqımıza məxsus həmin maddi sərvətlərin müəyyən hissəsi erməni faşistlərinin işgalinə məruz qalmış, dağıdılmış və ya tamamilə yox edilmişdir.

Tarixdən məlum olduğu kimi, XX əsrin sonlarında, daha doğrusu, 1988-ci il-dən başlayaraq erməni təcavüzkarları öz havadarlarının dəstəyi ilə əvvəlcə qərbi azərbaycanlıları öz tarixi dədə-baba yurdlarından, sovet Ermənistani respublikasının ərazisindən qovmuş, onlara məxsus mədəniyyət abidələrini dağıtmışlar.

Vəhşiləşmiş erməni cəlladları Xankəndində yerləşən 366-ci erməni və russlardan ibarət motoatıcı alayın köməyi ilə Dağlıq Qarabağ, eləcə də Aran Qarabağ rayonlarının bir hissəsini işgal etdilər, insanları öldürdülər, maddi sərvətlərini məhv etdilər. Qarabağın bir çox yaşayış məntəqələrində, xususilə Meşəli, Qaradağlı, Ağdaban və digər kəndlərində insanlığa siğmayan qırğınlardır. Qocaları, uşaqları, mülki adamları qırıdlar, məktəbləri, uşaq baxçalarını, məscidləri dağıtdılar.

Ədəbiyyat:

1. Mehdiyev Ramiz. Demokratiya yolunda: irs haqqında düşünərkən. Bakı, 2008.
2. Волков Ю.Г. Идеология гуманизма в становлении российской идентичности // Социально-гуманитарные знания. 2006. № 2.

1992-ci ilin fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə Qarabağın dilbər guşəsi olan Xocalı şəhərini, buradakı evləri, məktəbləri, baxçaları, kurqanları yer üzündən sildilər, soyqırım törədərək insanları öldürdülər, 613 nəfəri kütləvi şəkildə qanına qołtan etdilər. Erməni vəhşiləri öz milli periodik xəstəliklərini, zəhərli genlərini bürüzə verdillər, tarixdə görünməmiş soyqırım törətdilər. Biz bu hadisələri görüb dəhşətə gəlirik və təsəvvür etmək olar ki, indiki vəhşiləşmiş ermənilərin sələfi Andronikin qoşunu XX əsrin əvvəllərində daha hansı dəhşətli genosid törətmışlar. Ermənilər tərəfindən törədilən tarixi qırğınlardır millətin qanına hopmali, bizim kollektiv yaddaşımızın, milli kollektiv müdafiə mexanizmlərinin nüvəsini təşkil etməlidir.

Erməni qaniçənləri müəyyən tarixi dövrlərdə azəri türklərinə qarşı nəinki maddi, fiziki, habelə mənəvi, mədəni terror həyata keçirmişlər. Bu da başqa itkilərlə yanaşı, milli mədəniyyətin inkişafına vurulan ağır zərbədir, böyük itki və fəlakətdir.

Özümüzdə mənəvi, fiziki və hərbi güc toplayaraq erməni vandalizminə qarşı ciddi, kəskin və mütəşəkkil formada mübarizə aparmalıyıq. Tanrı türkü qorusun!

3. Заковоротная М.В. Идентичность человека. Социально-философские аспекты. Ростов-на-Дону, 1999.
4. Жаде З.А. Человек. Сообщество. Управление // Цивилизованный иден-

- тичность России в глобализирующемся мире. 2007. № 1.
5. Кадырова Рена. О некоторых социально-психологических аспектах развития национальной идентичности Азербайджанской молодежи. CA@Press ® AB Sweden 1998-2010.
6. Каагезов Рауф. Коллективная память и национальная идентичность в эпоху глобализации (на материалах эмпирического исследования молодежи Азербайджана). CA@Press ® AB Sweden 1998-2010.
7. Лакан Жак. Семинары. Книга 2. «Я» в теории Фрейда и в технике психоанализа. М., 1999.
8. Мазуренко И.В. Национально-культурная идентичность в условиях глобализации: социально-философский анализ. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. М., 2009.
9. Межуев В.М. Российская цивилизация –утопия или реальность. // «Россия XXI», 2000, №1.
10. Пилиппович О.В. Эпоха глобализации и кризис идентичности.// История отечественной и мировой психологической мысли: постигая прошлое, понимать настоящее, предвидеть будущее. М, 2006.
11. Фрейд З. Психология Я и защитные механизмы. М., 1993.
12. Фромм Э. Иметь или быть. М. 1990.
13. Эриксон Э. Детство и общество. СПб , 1996.
14. Mehdiyev Ramiz. Demokratiya yolunda: irts haqqında düşünərkən. Bakı, 2008.
15. Волков Ю.Г. Идеология гуманизма в становлении российской идентичности // Социально-гуманистические знания. 2006. № 2.
16. Заковоротная М.В. Идентичность человека. Социально-философские аспекты. Ростов-на-Дону, 1999.
17. Жаде З.А. Человек. Сообщество. Управление // Цивилизованныя идентичность России в глобализирующемся мире. 2007. № 1.
18. Кадырова Рена. О некоторых социально-психологических аспектах развития национальной идентичности Азербайджанской молодежи. CA@Press ® AB Sweden 1998-2010.
19. Каагезов Рауф. Коллективная память и национальная идентичность в эпоху глобализации (на материалах эмпирического исследования молодежи Азербайджана). CA@Press ® AB Sweden 1998–2010.
20. Лакан Жак. Семинары. Книга 2. «Я» в теории Фрейда и в технике психоанализа. М., 1999.
21. Мазуренко И.В. Национально-культурная идентичность в условиях глобализации: социально-философский анализ. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. М., 2009.
22. Межуев В.М. Российская цивилизация –утопия или реальность. // «Россия XXI», 2000, №1.
23. Пилиппович О.В. Эпоха глобализации и кризис идентичности.// История отечественной и мировой психологической мысли: постигая

прошлое, понимать настоящее, предвидеть будущее. М., 2006.

24. Фрейд З. Психология Я и защитные механизмы. М., 1993.

25. Фромм Э. Иметь или быть. М. 1990.

ПОДХОДЫ О ФОРМИРОВАНИИ КУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

АБСТРАКТ

В статье раскрываются существенные особенности формирования идентичности. В связи с этим особое внимание уделяется научным взглядам З.Фрейда, Э.Эриксона, Ж.Лакана, Э.Фромма и др. Психологические особенности формирования культурной идентичности и ее механизмы интерпретируются в контексте различных подходов: цивилизационного, личностного, социологического. Исследуются работы таких авторов, как В. Межуев, З.Жаде, И.Мазуренко, О.Пилиппович, М.Заковоротная, Ю.Волков. В работе представлен также анализ психологических особенностей становления национальной идентичности в работах известных азербайджанских ученых: Р.Э.Мехтиева, Р.Карагезова, Р.Кадыровой и др.

APPROACHES ABOUT FORMATION OF CULTURAL IDENTITY DURING THE GLOBALIZATION EPOCH

ABSTRACT

In the article essential features of formation of identity is revealed. In connection with it the special attention is paid to Z.Freyd, E.Erikson, E.Fromm and J. Lakan's to scientific views. Psychological features of formation of cultural identity and its mechanisms are interpreted in a context from various approaches: civilisation, personal, sociological. Works of such authors, as V.Mezhuev, Z.Zhade, I.Mazurenko, O.Pilippovich, M.Zakovorotnaja, J.Volkov are investigated. In the work the analysis of psychological features of formation of national identity in works by well-known Azerbaijan scientists: R.E.Mehdiyev, R.Garagezov, R.Gadirova, etc. is also presented.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 4)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 12 yanvar 2013-cü ildə daxil olmuşdur

KOMPÜTER OYUNLARINA MEYİLLİ İNSANLARIN TƏSNİFATI VƏ MOTİVASIYASI

Nərmin Sədirova

Bakı Dövlət Universitetinin
Psixologiya kafedrasının II kurs magistrantı
E-mail: nermin_sedirova@mail.ru

Açar sözlər: kompüter oyunları, virtual aləm, motivasiya, təsnifat, kompüter oyunlarına meyllilik.

Ключевые слова: компьютерные игры, виртуальный мир, мотивация, классификация, наклон компьютерных игр.

Key words: computer games, virtual world, motivation, classification, inclination to the computer games.

Virtual aləmə daxil olan, kompüter oyunlarına meyilli insanların sayı gündən-günə artır. İnsanların əksəriyyəti real həyatdan uzaqlaşaraq “ikinci həyata”, yəni virtual aləmə meyil edirlər.

Görəsən, insanları virtual aləmə, başqa sözlə, kompüter oyunları oynamaya sövq edən nədir? İnsanları kompüter oyunlarına yönəldən, istiqamətləndirən əsas faktorlar, amillər hansılardır?

Psixologiya elmində geniş mənada motivasiya dedikdə, insanın bu və ya digər fəaliyyəti nəyə görə yerinə yetirməsi başa düşülür. İstənilən fəaliyyət hər hansı daxili impulsların (tələbatların) nəticəsində və xarici münasibətlərin əsasında formalaşır. Belə münasibət real motivasiya sisteminin iki qütbünü yaradır. Motiv fəaliyyətin yönəldiyi predmet (mad-

di və ideal) kimi müəyyən edilir və bu fəaliyyət bir sıra tələbatlara müvafiq gəlir [5, 56].

“Motivasiya” termini iki mənada nəzərdən keçirilir. Birincisi, strukturuna görə, mürəkkəb, ierarxik təşkilə malik bir sistemdir; ikincisi, motivasiya adı altında motivasiya sisteminin funksionallaşması, davranışın tənzimlənməsi və fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Motivasiya bizim fəaliyyətimizi tənzim edir və istiqamətləndirir, bizim fəaliyyətimizin nəticəsini tələbatlarla əlaqələndirir [5, 57].

Kompüter oyunlarına meyilli olan hər bir insanda “ikinci həyatın” yaranması motivasiyası fərqlidir, lakin ümumi mənada bu prosesin əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür. R.A.Bartliyə görə, daima virtual aləmə daxil olan kompüter oyunları oynayanların 4 tipi mövcuddur:

Vəzifəpərəstlər (karyeristlər);
Tədqiqatçılar;
Sosiofillər;
Qatillər.

Qeyd etmək lazımdır ki, “təmiz” vəzifəpərəstlər və ya “təmiz” tədqiqatçılar mövcud deyil. Oyunçu öz virtual həyatı ərzində bir tipdən başqa tipə keçir, lakin onun tipinin əsas istiqaməti dəyişməz qalır. R.A.Bartlı tərəfindən göstərilən bütün tip oyunçularda 3 formada motivasiya faktoru mövcuddur. Bu motivasiyalar müxtəlif komponentlərlə şərtlənmişdir:

Müəyyən məqsədə nail olma faktoru;

Sosial faktorlar

Virtual aləmdə yüklənmə faktoru.

1.Nail olma faktoru.

Oyunda irəliləmə elementi. Vəzifəpərəstlərin əsas məqsədi – xal toplamaqdır. Vəzifəpərətslərin virtual aləmdə hayata keçirdikləri yalnız oyun təcrübəsinin əldə olunmasına istiqamətlənmişdir. Virtual aləmin tədqiqi pul vasitələrinin toplanması və ya digər oyunçularla ünsiyyət – bu, keyfiyyətli xal əldə olunması üsuludur. Əgər başqa oyunçunun qatılı bu tip oyunçuya belə imkan verərsə, onda o, dərhal bu yoldan istifadə edər.

Belə oyunçular dərk etməlidir ki, onlar məhz bu oyunda nəyə nail ola bilərlər. Burada oyunçunun qarşısın-

da müxtəlif vəzifələr siyahısı mövcud ola bilər. Məsələn: oyunda iştirak edən şəxs hər hansı bir xüsusi imkan qazana bilər və ya “ən yüksək” keyfiyyət səviyyəsinə çata bilər. Oyundaxili valyuta həmçinin yüksək motivasiyaedici effektə malikdir. Yüksək motivasiyaedici effekt isə oyunçunun qarşıya qoyduğu məqsədə daha tez və cəld nail olmasına istiqamətlənmişdir.

Oyunun mexanizm elementi. Motivasiyaedici element kimi oyun mexanizmi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, virtual oyunda baş verən prosesləri təhlil edərək dərk edən, həmçinin sırrların aşkar olunması üçün virtual aləmi tədqiq edən oyunçular üçün oyun mexanizmi əhəmiyyətli rol oynayır. Bu zaman oyunçular daha çox virtual aləmin iş prinsiplərini aydınlaşdırmaq və ya oyunun maraqlı xüsusiyyətlərini tapmaq üçün nə isə yeni şeyləri təcrübədən keçirirlər. Xalların toplanması onlar üçün sadəcə tədqiqat üçün əlavə imkanların gizlədildiyi yeni mərhələyə kecid imkanıdır. Belə oyunçular öz imkanlarının tədqiqi üçün və yeni təcrübənin əldə olunması üçün müxtəlif qəlləri törədə bilərlər.

Ünsiyyət tədqiqatçısı üçün – bu, yeni ideyalar mənbəyidir. Təcrübəli tədqiqatçılara digər oyunçuların əksəriyyəti artıq heç nə ilə kömək edə

bilmir, belə ki, təcrübənin toplanması tədqiqat imkanını nisbətən azaldır.

Rəqabət elementi. Rəqabət elementi üçün əsas motiv rolunu oyunçunun qrupda və ya təklikdə bu və ya digər vəzifəni həll etmək və ya mübarizə aparmaq oynayır. Yarışın belə hissəsi özündə aşağıdakıları ehtiva edir:

Yalnız yerdə qalan oyunçularla və ya müəyyən şərtlər əsasında digər oyunçulara qarşı hər hansı tapşırıqların yerinə yetirilməsi;

Öz mahiyyətinə görə obyektivliyə malik olmayan oyunçuların hərəkətləri. Məsələn: qətl, dələduzluq, oğurluq və s.

Belə adlandırılan qatillər digər oyunçuların ölümü və özünü onlar qarşısında üstünlüğünə görə həzz alır. Ç.K.Olson özünün "Normal inkişaf kontekstində uşaqlarda oyun motivasiyası" məqaləsində qeyd edir ki, oyunun bəzi iştirakçıları oyun üzərində dominantlıq etməkdən məmənnunluq hissi keçirirlər. Onlar tez-tez öldürmə məqsədilə oyunun digər iştirakçılarına hücum edirlər. [2, 184]. Onlar virtual aləmə nə qədər çox ziyan vururlarsa, bu qədər çox məmənnunluq, həzz hissi əldə edirlər. Xalların toplanması onlar üçün çox əhəmiyyətlidir, lakin bu xalı yığmaq digər oyunçuların təhlükəsizləşdirilməsi əsasında olmalıdır. Digər oyunçuya daha çox mənəvi ziyan vurmaq

üçün onlar virtual aləmdə öz real səviyyəsini gizlədə biler. Öldürəcəyi oyunçu ilə dostluq qurub və sonra ən göznlənilməz anda hücum edə bilər.

2.Sosial faktor.

Sosializasiya. Sosiofillər adlandırılın oyunçular üçün virtual aləmə daxil olmanın başlıca motivi digər oyunçuların mövcudluğudur. Onlar üçün köhnə oyunçularla olduğu kimi, həm də yeni oyunçularla dostluq münasibətlərini inkişaf etdirmək və möhkəmlətmək əhəmiyyətlidir.

Qrup ilə oyun ona görə lazımdır ki, o, başqalarına diqqət, dəstək və qayğı göstərsin. Tez-tez onlar yeni mərhələyə yüksək reytinqlə yox, qrup daxilində güclü dostluq əlaqələri ilə daxil olmağa meyllidirlər. Virtual həyat öz imkanları və sirləri ilə onlar üçün sadəcə hadisələrin cərəyan etdiyi fon keyfiyyətində çıxış edir. Onlara insanların problemləri və sevincləri maraqlıdır və hətta sadə müşahidə onlara məmənnunluq hissi gətirir.

Xalların toplanması onlar üçün virtual aləmdə ünsiyyətin əlavə imkanlarının əldə olunması üçün əhəmiyyətlidir. Belə imkan yalnız təcrübəli oyunçulara məxsusdur. Gər sosiofilin liderlik qabiliyyəti varsa, onda digər oyunçularla münasibətdə belə yüksək səviyyə daha yüksək status verir.

Dostluq. Belə oyunçulara təkcə yeni insanlarla tanışlıq imkanı lazım

deyil. Onlar real həyatdakı problemlərini bölüşmək və ya sirlərini paylaşmaq üçün əsl dostların axtarışına yönəlmışdır. Belə oyunçular ya öz problemlərindən şikayətlənir, ya da kiminsə onunla paylaştığı problemi dinləməyə və məsləhət verməyə həzirdirlər.

Qrup işi. Belə oyunçular hər hansı qrup məqsədlərinə nail olmağa yönəlmışlər. Müəyyən məsələnin təklikdə həyata keçirilməsi yalnız o halda mümkündür ki, onun tamamlanması üçün heç bir imkan yoxdur. Virtual aləmdə istifadəçilər arasında yaxın münasibətlər mürəkkəb sosial hadisələr və istifadəçilərin öz aralarındakı qarşılıqlı əlaqələr hesabına baş verir. [4, 320].

3. Virtual aləmdə yüksəlmə faktoru.

Yeni kəşflərə meyil o oyunçuları motivləşdirir ki, onlar virtual aləmdə bir çoxlarının bilmədiyi artefaktları tədqiq etməyi xoşlayırlar. Onlara virtual aləmin müxtəlif hissələrində səyahət etmək daha maraqlıdır.

Rollu tərtib. Oyunçular oyunun sujeti haqqında oyunun iştirakçısından daha çox məlumat almağa meyllidirlər. M.Prenski özünün “Komپüter oyunlarının məzmunu motivasiya elementi kimi” məqaləsində qeyd edir ki, “komپüter oyunlarının maraqlı süjetinin əsasında yalnız oyunun virtual iştirakçısının etdiyi

cəlbedici təsirlər yox, o cümlədən virtual aləmin öyrənilməsi, oyun iştirakçısının daimi hazırlığı və balanslaşdırılması durur” [3, 9]. Belə tip oyunçular üçün onların qəhrəmanlarının ideal paltar üslubu və xarici görünüşü olduqca əhəmiyyətlidir. Oyun qəhrəmanına verilən xarakter əlamətləri nə qədər çoxdursa, belə virtual aləm daha üstün hesab olunur. Bunun vasitəsilə onlar öz fərdiliyi haqqında virtual aləmə məlumat verə bilərlər.

Eskapizm. Belə insanlar üçün virtual aləm reallıqdan qaçış vasitəsidir; onlar müvəqqəti olaraq öz problemlərini unuda bilərlər.

Oyunçu tiplərinin sayı və onların motivasiyası – daimi olmayan kəmiyyətdir, bu birbaşa olaraq, virtual aləmin tipindən asılıdır. R.A.Bartli həmçi-nin qeyd edir ki, “istifadəçi tiplərinin sayı həmişə nisbi tarazlıqdır, belə ki, eyni tipə məxsus oyunçuların həddindən çox sayı iştirakçıların bu virtual aləmdən uzaqlaşmasına səbəb ola bilər” [1, 38]. Məsələn: əgər virtual aləmdə həddindən çox qatil olarsa, bu zaman vəzifəpərəstlər daimi hücum və disbalansdan virtual aləmi tərk edəcəklər. Lakin bu, öz növbəsində, qatillərin sayına da təsir edəcək, çünkü onlara virtual aləmdə “qurbansız” oyun maraqsız olacaq.

İnsanı virtual aləmdəki həyata motivləşdirən nədir? Nə üçün virtual

həyat real həyatı əvəz edir? Kompüter oyunlarına meyilli insanların tipi və motivasiyası nə qədər müxtəlif olursa, virtual aləm də bir o qədər müxtəlif olur. Motivasiyanın öyrənilməsi ona görə vacib və əhəmiyyətlidir ki, hər bir insanın ayrılıqda virtual həyat keyfiyyəti bununla müəyyən olunur. İnsana virtual aləmdə mövcud olmaq komfortludur, çünki kimsə burada ünsiyyət tələbatını ödəyir, kimsə də başqası üzərində dominantlıq edir – virtual aləm hər kəsə məhz ona lazım olanı “təklif edir”. Bu zaman insan öz hərəkətləri, davranışları üçün məsuliyyət daşımır, çünki virtual həyat istifadəçinin istədiyi qədər davam edir. Öz tələbatlarını təmin etmək – bu, virtual aləmin bütün istifadəçilərini birləşdirən əsas motivləşdirici faktordur.

Mövcud elmi məqaləyə uyğun olaraq, kompüter oyunlarına meyilli insanlar üzərində sorğu keçirilmişdir. Kompüter oyunlarına meyilli insanlar üzərində aparılmış sorğuda əsas məqsəd belə insanları kompüter oyunları oynamağa yönəldən amilin, faktorun nə olması idi. İnsanları kompüter oyunları oynamağa motivləşdirən əsas problemlərin öyrənilməsi zamanı bizim şüurumuzda bir sıra düşündürücü suallar formalaşır. Məsələn: Kompüter oyunları oynayan zaman, ümumiyyətlə, virtual aləmlə

fəaliyyət zamanı bu, insanlara nə verir; insanlar bunun nəticəsində nə əldə edirlər. Belə fəaliyyət şəxsiyyətin inkişaf sahəsinə, idrak proseslərinin inkişafı sahəsinə, habelə, kommunikasiya sferasının psixoloji nəticələrinin qiymətləndirilməsinə aiddir.

Tədqiqat 20-25 yaş arası gənclər üzərində keçirilmişdir. Qeyd edək ki, sorğuda 50 nəfər iştirak etmişdir, bunlardan 30-u qız, 20-si oğlan olmuşdur. Sorğuda kompüter oyunlarına meyilli insanları oyun oynamaya istiqamətləndirən bir sıra amillər, faktorlar sadalanmışdır. Məsələn: reallıqdan uzaqlaşmaq, müəyyən məqsədə nail olmaq, insanlarla dostluq əlaqələri yaratmaq və s.

Bu sorğunun nəticəsinə əsasən, 11 nəfər kompüter oyunları oynayarkən, qarşılara müəyyən məqsəd qoyurlar. Onların bir hissəsi üçün əsas məqsəd – xalların yiğilmasıdır. Bəziləri digər oyunçuların çatmadığı səviyyəyə çatmaq üçün “dəridən qabıqdan çıxırlar”. Burada rəqabət hissi də mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Sorghuya əsasən, sorğuda iştirak edənlərdən 9 nəfər reallıqdan uzaqlaşmaq üçün kompüter oyunlarına meyil edirlər. Onlar belə fikirləşirlər ki, real həyatdan uzaqlaşaraq özlərinə müvəqqəti olaraq “ikinci həyat” yaradırlar. Nəticəyə görə, kompüter oyunlarına meyilli 5 nəfər üçün sozial faktorlar əhəmiyyətli rol oyna-

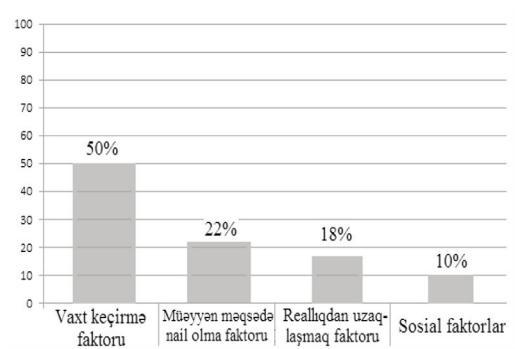
yır. Belə insanlar üçün virtual aləmdə başqa insanlarla dostluq münasibətləri ön plana keçir, qayğı, dəstək onlar üçün daha mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yerdə qalan 25 nəfər isə vaxtını keçirmək üçün belə oyunlardan istifadə edirlər. Qeyd edə bilərik ki, boş vaxtı dəyərləndirmək üçün daha səmərəli alternativ yollardan istifadə etmək məqsədə uyğundur. Sorğunun nəticəsini faizlə (%) -lə) aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

Vaxt keçirmə faktoru – 50%;
Müəyyən məqsədə nail olma faktoru: – 22%;

Reallıqdan uzaqlaşmaq faktoru – 18%;

Sosial faktorlar: – 10%.

Alınmış nəticələri diaqramla aşağıdakı formada göstərə bilərik:

Ədəbiyyat:

1. Bartle, R. (1996) Hearts, Clubs, Diamonds, Spades: Players who Suit MUDs [Электр. ресурс] // Journal of MUD Research. Vol. 1. №1.
2. Olson, C. K. (2010) Children's Motivations for Video Game Play in the Context of Normal Development // Review of General Psychology. Vol. 14. № 2. P. 180-187.
3. Prensky, M. (2002) The Motivation of Gameplay or, the REAL 21st Century Learning Revolution // On the Horizon. Vol. 10. № 1. P. 5-11.
4. Yee, N. (2006) The Demographics, Motivations and Derived Experiences of Users of Massively Multi-user Online Graphical Environments // PRESENCE: Teleoperators and Virtual Environments. Vol. 15. № 3. P. 309-329.
5. А.Е.Войсунский, Гуманистические исследования в интернете. М,2000. 56-57.

КЛАССИФИКАЦИЯ ЛЮДЕЙ, СКЛОНЫХ К КОМПЬЮТЕРНЫМ ИГРАМ И ИХ МОТИВАЦИИ

Абстракт

Мотивация создания «второй» жизни у каждого различна, но в общей массе можно выделить основные векторы процесса. Для всех типов компьютерных игроков существует три фактора мотивации с некоторыми компонентами: фактор достижений, социальный фактор и фактор погружения в виртуальную среду.

Можно отметить что, количество типов компьютерных игроков и их мотиваций – непостоянные величины, они напрямую зависят от типа виртуального мира.

Удовлетворение своих потребностей здесь и сейчас – вот главный мотивирующий фактор, который объединяет всех жителей виртуального общества.

CLASSIFICATION OF THE INCLINED PEOPLE TO COMPUTERS GAMES AND MOTIVATION

Abstract

The motivation of creating a «second» lives, each is different, but the total mass can identify the main vectors of the process. For all types of players, there are three factors of motivation with several components: a factor in achievement, and social factors immersive virtual environment.

It may be noted that the number of types of players and their motivations - non-permanent value, they are directly dependent on the type of the virtual world.

Satisfaction of their needs here and now - is the main motivating factor that brings together all the inhabitants of the virtual society.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №01)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 21 yanvar 2013-cü ildə daxil olmuşdur

ZORAKILIĞA MƏRUZ QALMIŞ QADINLARLA BAĞLI ZORAKILIQ HADİSƏLƏRİNİN STATİSTİKASI

Fatimə Bayramova

Bakı Dövlət Universitetinin

Psixologiya kafedrasının

II kurs magistrantı

E-mail: fatima90@live.ru

Açar sözlər: Zorakılıq, zorlama, qurban, qadın, qətl, aqressiya, konflikt, depressiya

Ключевые слова: насилие, изнасилование, жертва, женщина, убийство, агрессия, конфликт.

Key words: violence, forcibly, victim, woman, execution, aggression, conflict

Zorakılıq başqalarına münasibətdə müxtəlif məcburetmə formalarının tətbiq edilməsidir. Bu problem bütün zamanlarda mövcud olsa da, son dövrlərdə diqqəti daha çox cəlb etməyə başlamışdır. Bir tərəfdən, əhali artımı, cəmiyyətin hiper-trofiyası insanların dözümlülük səviyyəsini azaldır, depressiv reaksiyaların, nevrozların və aqressiv davranışların sayını artırır, digər tərəfdən, dünyada mövcud olan hərbi münaqişə zona-ları zorakılığın təzahürü üçün geniş imkanlar açır. Zorakılıq cəmiyyətdə və ailədə baş verməklə qlobal miqyasda (mühəribələr, dövlətlərarası münaqişələr) və lokal (fərdi, sosial) formalarda təzahür edir. Adətən, psixoloqlar zorakılıq problemləri ilə rastlaşdırıqda, abyuz (ingilis dilində abuse-tərəfindən “qeyri-nomal istifa-

də” və ya “səndən sui-istifadə etmək” deməkdir) sözündən istifadə edirlər. Yəni sənin istəyinin əleyhinə olaraq, sənin razı olmadığı halda səndən istifadə edilməni bildirir (1; 152).

Zorakılığa məruz qalmış qadınlarla bağlı müxtəlif ölkələrdə hesabatlar aparılmışdır. Bu statistika müxtəlif ölkələrdə onların etnik səviyyəsinə görə müxtəlif şəkildə şərh olunmuşdur. Rusiyada aparılmış statistikaya əsasən qəllərin 20-30 %-i ailədə baş verir. Hər il minlərlə qadın kişilər tərəfindən, iki min uşaq isə suisid nəticəsində dünyasını dəyişir, 50 mindən çox uşaqlar ailədən çıxıb gedirlər. Yeniyetmə zərər çəkənlərin yarısı ataları və ya ögey ataları tərəfindən zorakılığa məruz qalırlar.

“Zəng günü” aksiyası zamanı inam telefonlarına kömək üçün mü-

raciət edən qadınların (Rusyanın 12 şəhərindən) 58,1 %-i müxtəlif seksual cinayətlərindən zərər çəkmişlər, onlardan 86,6%-i zorlamaya, 15,4%-i həyat yoldaşları tərəfindən zorlamaya məruz qalmışlar. 30,2 %-i fiziki zorakılığın, 74,4 %-i həyat yoldaşları tərəfindən fiziki zorakılığa məruz qalmışlar. Fiziki zorakılıq adəti üzrə qurbanın (97%) ünvanına təhqir və hədə ilə müşayət olunur, lakin ailə zorakılığında isə fiziki zorakılıq seksual əlləşmə (31%) və maddi təzyiq ilə (28%) müşayət olunur.

Zorakılıqla bağlı həllədici mahiyət kəsb edən digər statistika ABŞ -da tərtib olunmuşdur. ABŞ Ədliyyə Nazirliyinin rəsmi statistikasına əsasən, 1995–1996-cı illərdə qadınlar üzərində 3,5 milyon hücumdan 3 milyonu onların sevgililəri və həyat yoldaşları tərəfindən həyata keçirilib. ABŞ-da hətta qadınların döyülməsi və təhqiri ilə bitən bütün ev hadisələrini əhatə edən, xüsusi tədqiqat aparmaq üçün təxsis edilmiş hökumət fondu yaradılmışdır.

13 iyul 2000-ci ildə ABŞ Ədliyyə Nazirliyi və profilaktika mərkəzi qadınlara münasibətdə zorakılıq probleminə dair milli tədqiqatların nəticələrini elan etmişdilər. Tədqiqat telefon sorğusu formasında aparılmışdır. Tədqiqatda ABŞ-in müxtəlif ştatlarından 8 min qadın və 8 min kişi iştirak etmişdir. Təxminən 25 %

qadın və 7,6 % kişi bildirmişdir ki, həyat boyunca onlar, əvvəlki və ya indiki həyat yoldaşları, partnyorları və ya sevgililəri tərəfindən zorlamaya və ya fiziki zorakılığa məruz qalmışlar. Hesabatda göstərilir ki, ABŞ-da 1,5 milyon qadın hər il partnyorları tərəfindən zorlanmaya ya da fiziki zorakılığa məruz qalmışlar.

“ABŞ-da qətl” adlı tədqiqat aparılmışdır. ABŞ Ədliyyə Nazirliyinin statistikasına əsasən “ABŞ-da qətl” tədqiqatın nəticələrinə görə 1976-cı ildə həyat yoldaşları və ya partnyorları tərəfindən öldürülən kişilərin sayı 69 % azalmışdır. Hesabatın müəllifləri belə düşünürler ki, bu statistikanın nəticələrinə məisət zorakılığından zərər çəkən qadılara yardım sistemlərinin inkişafı ilə əlaqədardır: İnam telefonları, sığınacaqlar, psixoloquun konsultasiyaları, ordenlərin müdafiəsi. Həyat yoldaşları və ya partnyorları tərəfindən öldürülən qadınların sayı 1993-cü ildən sonra bir qədər azalmışdır, buna baxmayaraq öldürülən qadınların 1/3-ni təşkil edir. Öldürülen kişilərin 4 % eks cins tərəfindən öldürülmüşdür. 1976-cı ildə 1600 qadın və 1375 kişilər eks cins tərəfindən öldürülmüşdür. 1999-cu ildə isə 1218 qadın, 424 kişi qətl edilmişdir.

İngiltərədə 2000-ci ildə tədqiqat nəticəsində müəyyən etmişlər ki, hər 60 saniyədə ailə zorakılığı zəminin-

də polisə müraciət olunur. Polis ailə zoraklılığı ilə bağlı gündə, 300 ildə isə 57 00 00 zəngə cavab verir.

Zoraklığa dair ilk dövlət sorğusu keçən il Yaponiyada keçirilmişdir. Nəticələri göstərdi ki, 14 % qadın, kişi – partnyorları tərəfindən “tibbi yardımına ehtiyacları olacaq dərəcədə” döyülmüşlər. Reuters məlumatına əsasən, iyulda gender bərabərliyinə aid məsləhət şurası Yaponianın baş naziri Yoširo Moriyə ailə zoraklığı və zoraklıq edənlərə qarşı cəza tədbirləri görülməsi üçün müraciət etmişdir. Şura zoraklılığı “bağışlanılmaz və cinayət tərkibli hərəkət başlığı altında baş nazirə hesabat verdi. Hesabat həmçinin polisi və dövlət xidmətlərini ailədə zoraklığı daha diqqətlə müəyyənləşdirməyə çalışır. O cümlədən, zərər çəkənlərə daha çox qayğı ilə yanaşmağı məsləhət görür.

Digər ölkələrin əldə etdiyi statistikadan fərqli olaraq Hindistanda zoraklıqla bağlı sorğuların cavabları fərqli nəticələr vermişdir. 9 0000 min hind qadının iştirak etdiyi sosial sorğu keçirildi. Onlardan təxminən 56%-i belə hesab edir ki, ailə zoraklığına müəyyən şəraitdə haqq qazandırmaq mümkündür. Onlar 6 mümkün halı zoraklıq vəziyyəti üçün mümkün hesab etmişlər. Həmin hallar aşağıdakılardır: Uşaqlara münasibətdə və ya evdarlıqdə düzgün olmayan qul-

luq, ər-arvad münasibətində səmimiyyət şübhə yarandıqda, balaca cehiz gətirildikdə, həyat yoldaşının valideynlərinə hörmətsiz münasibət göstərildikdə, yemək bişirməyi bacarmadıqda.

Türkiyədə zorkalığa cəmiyyətin münasibəti bir qədər fərqlidir. Türkiyədə kişilər qadın üzərində zoraklığına dair “arada vacibdir” deyə düşünürlər. Türkiyədə hər 3 kişi (34 %) belə güman edir ki, qadına qarşı zoraklıq “arada vacibdir”, 28%-i isə buna intizamlılıq metodu kimi baxır. Sorğunun bu cür nəticələrini Qırıq-qala Universitetinin nəzdində qadın problemləri mərkəzi ilə qeyri-hökumət təşkilatı olan Mutlu Çoçuklar Dernegi (Xoşbəxt uşaqlar dərnəyi)-nin birgə səyi nəticəsində əldə olunmuşdur. Ailə zoraklılığı ilə bağlı sorğuda Türkiyənin bir çox müasir şəhərlərindən “həyat tərzləri qərb ölkələrinə bənzəyən” 18 yaşdan yuxarı kişilər arasında aparılmışdır. 11.5% kişilər əmindirlər ki, onlar qadın üzərində zoraklıq hüququna malikdir, 37.5 % iddia edir ki, zoraklıq düzgünlüyü və intizamın qorunması zamanı mümkündür. 23.4 % respondentə görə zoraklıq qadın tərəfindən təşviqedici hala reaksiyadır.

Nijeqorod Qadın Krizis Mərkəzinin məlumatına görə Nijeqorod BDİİ (Baş daxili işlər idarəsi) sahəsinin hesablamalarına əsasən 2003-ci ildə

qadınlara qarşı 657 zorakılıq halları baş vermişdir. O cümlədən;

Zorlama – 239;

Seksual xarakter daşıyan zoraklıq hərəkətləri – 176;

Təhqir – 134;

Öldürmə ilə hədələmə və ya sağamlığa ağır zərər vermə - 52;

Seksual xarakterli hərəkətlərə məcburetmə - 28;

Şüurlu şəkildə sağlamlığa yüngül səviyyədə zərər yetirmə - 21;

Şüurlu şəkildə sağlamlığa orta səviyyədə zərər yetirmə - 5;

Şüurlu şəkildə sağlamlığa ağır səviyyədə zərər yetirmə - 2;

BDİİ-nin informasiyası yalnız şəxsiyyətin seksual toxunulmazlığına qarşı olan cinayətlər üzrə hesablanmışdır. Digər cinayətlər üzrə olan informasiyalar isə Nijeqorod Qadın Krizis Mərkəzinin hesablamları əsasında müəyyən olunmuşdur.

Qadınlara qarşı zorakılığın aradan qaldırılması haqqında Bəyanata uyğun olaraq Baş Assambleyanın 20 dekabr 1993-cü il tarixli 48/104 nömrəli elan edilən, qadına qarşı olan istənilən zorakılıq, qadına zərər yetirən və ya zərər yetirə bilən fiziki, cinsi və ya psixoloji zədə və ya qadınlارın əziyyət çəkməsi zorakılıq aktı hesab olunur. Həmçinin bu cür aklılara istə şəxsi həyatda, istərsə də cəmiyyətdə hədə, məcburetmə və ya azadlıqdan məhrumetmə daxildir.

Tərtib olunmuş statistikalar üzrə müəyyən olunmuşdur ki, daha çox rast gəlinən zorakılıq formalarından biri zorlamadır. Zorlama – seksual zoraklığının ən ağır formasıdır. Zorlamanın nəticəsində hamiləlik və ya cinsi yolla keçən QİÇŞ/SPİD kimi xəstəliklər yaranır. Hərçənd ki, qurbanlar ictimai qınaqdan çəkinərək zorlama haqqında danışmirler. Az hallarda günahkarlar məhkəmə qarşısında cavab verirlər. Zorlama ilə əlaqədar aparılan araşdırma nəticəsində aşağıdakılard müəyyən olunmuşdur.

Hər beş qadından biri ömrü boyu ya zorlanmaya, ya da buna cəhd edilmişlər;

Cənubi Afrikada hər həftə 147 qadın zorlamaya məruz qalır;

ABŞ-da hər 90 saniyədən bir qadın zorlanmanın qurbanı olur;

Fransada hər il 25 min qadın zorlanmanın qurbanı olur;

Türkiyədə 62% qadın az hallarda, 16% qadın isə tez-tez həyat yoldaşları tərəfindən zorlanmanın obyektiñə çevrilirlər.

ABŞ əhalisi arasında aparılan sorğu (oxşar tədqiqatlar eyni nəticələrlə digər Avropa ölkələrində də aparılmışdır) nəticəsində müxtəlif ağır cinayətlərin əmsali müəyyənləşmişdir. Burada seksual zorakılıq qurbanı, qurbanın ölümündən sonra ikinci yeri tutur. (Xristenko, 2005) (2; 39).

Azərbaycan da digər ölkələrdən seçilmir. Azərbaycan Dövlət statistika cədvəlinə əsasən 2010-cu ildə ailə daxili zoraklıq zəminində 109 nəfər, 2011-ci ildə isə 135 qadın qətlə yetirilib. Hər il Azərbaycanda yaşı 19-48 arası olan 100 qadın döyülməkdən ya şikəst olur, ya da dünyasını dəyişir. Araşdırma nəticəsində məlum olub ki, bu, əlacsız xəstəliklərdən ölü və ya xud nəqliyyat qəzalarında həlak olan qadınların sayından çoxdur. Belə ki, əcəli ilə ölməyən qadınların 73 faizi həyat yoldaşı və qeyri-rəsmi nikahda olduqları kişilər tərəfindən qətlə yetirilir. Hər il 4 minə yaxın qadın evdə vəhşicəsinə döyüür, mindən çox qadın isə gündəlik zərbələrə məruz qalır.

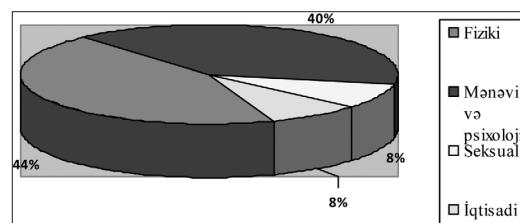
Azərbaycan Respublikası (AR) prezidenti 2000-ci il martın 6-da «Dövlət qadın siyasetinin həyata keçirilməsi haqqında» fərman verib. “Gender (kişi və qadın) bərabərliyinin təminati haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu 2006-ci ildə qüvvəyə minib. Qanunun qəbulundan 6 il keçsə də, bu sahədə həllini tapmayan problemlər müşahidə olunur. Rayon və kəndlərimizdə qadınların hüquqlarının daha çox pozulması diqqət çəkir.

Ümumiyyətlə, qadınların 28 faizi mütəmadi olaraq döyüür. Azərbaycanlı ailələrin 40 faizində ər bir dəfə də olsa arvadını döyüb. Maraqlıdır ki, kişilərin 52 faizi günahı qadınlar da görür. Yəni “qadının günahı ol-

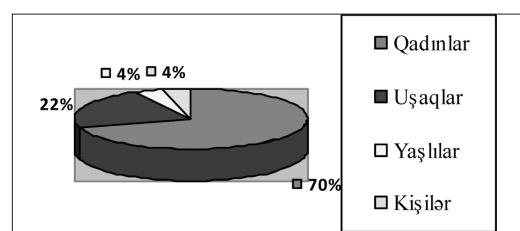
masa döyülməz”. Qadınların 25 faizi də bu fikirləri bölüşür. Eyni zamanda yeniyetmə qızların 85 faizi mütəmadi depressiyalara düşür. Araşdirmalara görə, hər 4 azərbaycanlı qadından biri əri tərəfindən döyüür. Döyülen qadınların 45 faizi hamilə və azyaşlı uşaq anası olduqları dönəmdə ərləri tərəfindən fiziki təzyiqlərə məruz qalırlar. Onların 38 faizi ərlərinə bəraət qazandırır.

Bu statistikalardan əlavə cəmiyyətimizdə zoraklığa münasibəti öyrənmək üçün “Cəmiyyətimizdə zoraklıq hallarına münasibət” adı altında sorğu aparmışdım. 6 sualdan ibarət tərtib etdiyim sorğuda 50 nəfər iştirak etmişdir. Sorğunun nəticələrini diaqərəmmaların köməyi ilə aşağıdakı şəkildə şərh etdim.

1. Kimlər daha çox zoraklığın qurbanı olur?

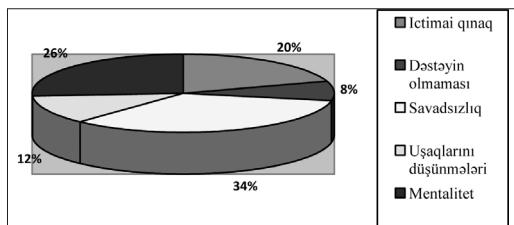

2. Zoraklığın hansı hələ sizə dəha çox məlumudur

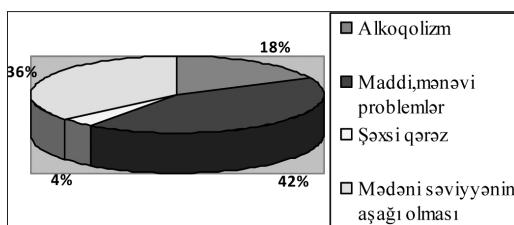

Bu sualda 26 % - respondent həm fiziki həm də mənəvi və psixoloji zorakılıq növlərinə daha çox rast gəldiklərini qeyd etmişlər. 24 % - respondent isə bu zorakılıq formalarının hamısına rast gəldiklərini bildirmişlər.

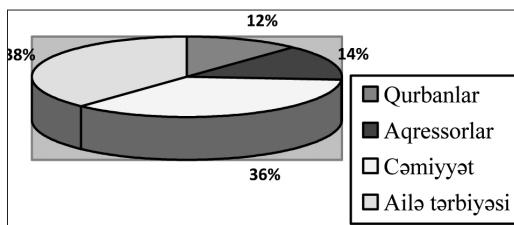
3. Nə səbəbə ailələrdə qadınlar zorakılığa məruz qalmalarına baxmayaraq bu vəziyyətə dözürlər?

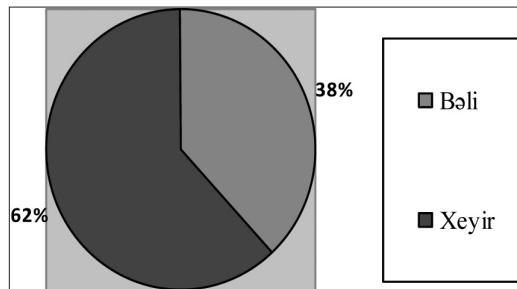
4. Zorakılığa səbəb daha çox kimlərdir?

5. Daha çox nə səbəbdən zorakılıq halları yaşanılır?

6. Azərbaycan qadınlarının problemlərini həll edən hansıa ictimai, dövlət və sosial xidmət müəssisə və ya təşkilat tanıyırsınız?

Bu cür zorakılıq hallarını aradan qaldırmaq üçün əhalinin maariflənməsi, hər bir insanın öz hüquqlarını bilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu gün Azərbaycanda ictimai-siyasi vəzifələrdə qadınların rolü artmadı. Ailə, Qadın, Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsindən əldə etdiyimiz statistik rəqəmlər bizə bu fikri söyləməyə əsas verir. Parlament sədrinin 3 müavinindən biri, 125 deputatından 19-u (15,2%-i), Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin sədri, TQDK sədri, üç nazir müavini, Naxçıvan Muxtar Respublikasının (MR) Nazirlər Kabinetinin sədr müavini, Naxçıvan MR-in Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin sədri, Naxçıvan MR-in İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili, İnsan Hüquqları üzrə müvəkkil, Ali məhkəmədə işçilərin 15 faizi, ümumi məhkəmələrdə isə 9 faizi, Konstitusiya Məhkəməsinin sədr müavini və bir hakim, 4137 nəfər (26,5%) bələdiyyə üzvü, 302 nəfər (17,7%) bələdiyyə sədri, AMEA-nın, Dövlət Neft

Şirkətinin vitse prezidenti, AR-in 85 rayon üzrə 35 İH müavini qadındı. Lakin nədənsə qadının yüksək vəzifədə çalışması, cəmiyyətdə aparıcı möv-

qeyə sahib olması bəzi həyat yoldaşları tərəfindən qəbul edilməz fakt hesab edilir.

Ədəbiyyat:

1. R.Ə.Cavadov, G. B. Tağıyeva “Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət”, Bakı, 2006, s 258.
2. И.Г.Малкина – Пых, «Викти-мология», Москва, 2006. стр.862.
3. Browerman I.K., Browerman D.M., Clarkson F.E., Rosenkranz P.S., Vogel S. R. Sex-role stereotypes and clinical judgments of mental health. J. of Consulting and Clinical Psychology, 1970, p 238.
4. Browerman I. K., Vogel S. R., Browerman D. M., Clarkson F. E., Rosenkranz P. S. Sex-role stereotypes: A current appraisal J. of Social Issues, 1972, 172.
5. Е.П.Ильин. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины Минск, 2003, 544 с.
6. <http://ostanovinasilie.org/> выход- есть-всегда/
7. http://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/z_women_hiv_russian_0.pdf
8. <http://www.olaylar.az/news/problem/46533>

СТАТИСТИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ О СЛУЧАЯХ НАСИЛИЯ НАД ЖЕНЩИНАМИ

АБСТРАКТ

В статье рассматриваются материалы и данные, полученные в ходе исследований в разных странах мира. Отмечается, что во многих странах, включая Азербайджан, женщины подвергаются насилию. Согласно статистическим данным, в разных странах причины насилия над женщинами бывают разные. В результате опроса в нашей стране, проведенного мною, я пришла к выводу, что насилия чаще встречаются среди людей у которого есть для этого личные причины и людей с низким духовным и культурным уровнем. По данным моего опроса, было определено, что физическое, духовное и психологическое насилие, являются более распространенными. Статистические данные проведенных в других странах показывают, что больше всего сталкиваются

сексуальным насилием. В Азербайджане, к сожалению, в проведенном мной опросе 62 % респондент не знает где находится кризисный центр для женщин пострадавших от насилия.

INCIDENTS OF VIOLENCE ON WOMEN VICTIMS OF VIOLENCE STATISTICS

ABSTRACT

The article discusses the materials and data obtained in the course of studies in different countries of the world .It was noted that in many countries, including Azerbaijan, women are exposed to more violence. According to the statistics it was determined that the woman happens for different reasons in different countries over the violence. I came to the conclusion that the results of the survey carried out by the material and spiritual problems of violence in our country are more common among low cultural level. According to my survey, has been determined that the physical, spiritual and psychological violence are more common. Statistics conducted in other countries shows that the most experienced sexual violence. In Azerbaijan, unfortunately, in the poll conducted by me 62 % of respondents did not know where is where the crisis center for women victims of violence.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №01)

Rəyçi R.V. Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 21 dekabr 2013-cü ildə daxil olmuşdur

GÖZ XƏSTƏLİKLƏRİNİN MÜALİCƏSİNĐƏ PSİKOLOJİ YANAŞMA

Emin Quliyev

*Bakı Dövlət Universitetinin
Psixologiya kafedrasının doktorantı*

E-mail:emin787@hotmail.com

Açar sözlər: *qlaukomalı xəstələr, şəxsiyyət, psixoloji reabilitasiya, psixokorreksiya, göz xəstəlikləri, görmə qabiliyyəti, psixodiagnostika*

Ключевые слова: *больные глаукомой, личность, психологическая реабилитация, психокоррекция, глазные болезни, зрение, психодиагностика*

Key words: *sick of a glaucoma, the person, psychological rehabilitation, psychocorrection, eye illnesses, sight, psychodiagnostics*

GİRİŞ

Mövcud ədəbiyyatın təhlili və aparılan müşahidələr göstərir ki, xəstəliyin ağırlıq dərəcəsin-dən asılı olaraq xəstələrin şəxsiyyətində müxtəlif dəyişikliklər baş verir. Xəstənin şəxsiyyətində baş verən dəyişikliklər onun özünə, düşdüyü vəziyyət haqqındaki təsəvvürlərinə, başqalarına və bütövlükdə həyata, onun mənasına, yaşamaq istəyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərilər.

Son illərin statistikasına görə, göz xəstəliklərindən əziyyət çəkən insaların sayı artmaqdadır. Əlbəttə, göz xəstəliklərinin yaranma səbəbləri müxtəlidir və yüksək texnoloji istehsal sahələrinin artması, kompüterləşmənin genişlənməsi və ondan istifadə zamanı sağlamlığın mühafizəsinin zəif olması, ekologiyanın həddən ziyadə çirkəlməsi kimi

amillər də nəzərə alınsa, onda vəziyyətin mürəkkəbliyi daha aydın olar. Hər bir halda həmin insanlara həm tibbi, həm sosial, həm də psixoloji köməyin təşkili və genişləndirilməsi günün əsas tələblərindəndir. Çünkü xəstələrin sağalacaqlarına inamını möhkəmləndirmək, müvəqqəti iş qabiliyyətlərini itirdikləri dövrədə ətrafdakı insanlarla normal ünsiyyətin qurulması, sağlıqlıdan sonra normal həyat fəaliyyətinin bərpası ilk növbədə tibbi yardımla yanaşı psixoloji yardımın təşkilini zəruri edir.

Hər bir xəstəliyin müalicəsinə, o cümlədən göz xəstəlikləri zamanı müalicə işinin təşkilinə kompleks yanaşma günün aktual problemlərdən birləşdir. Bu istiqamətdə respublikamızda müəyyən tədqiqat işləri aparılmış və həmin tədqiqatların nəticələri hem-

filiyalı xəstələrin, onkoloji xəstələrin, neyrocərrahi əməliyyatlara məruz qalmış xəstələrin, ürək, böyrək xəstəliklərinin müalicəsində tətbiq edilir. Müalicə işində kompleks yanaşma öz müsbət nəticələrini göstərməkdədir.

Bizim apardığımız araşdırımada qlaukomalı xəstələrin psixoloji reabilitasiyası, psixoterapiya və psixokorreksiyası məsələsi nəzərdən keçirilir. Psixodiagnostik metodlar vasitəsilə xəstəliyin və sağlamlığın daxili mənzərəsi, müalicəyə və onu həyata keçirən tibb işçilərinə münasibətin xüsusiyətləri araşdırılmışdır. Müşahidələrimiz göstərirdi ki, xəstələrin öz xəstəliklərinə münasibətləri fərqli olsa da, onların dinamikasını səciyyəyləndirən ümumi cəhətlər var. Xəstələrin böyük hissəsinin davranışında açıq narahatlıq, bədənlik, inamızlıq və bəzən də xəstəliyin daha ciddi fəsadlar verəcəyi haqqındaki təsəvvürləri onlarda aqressiv münasibət meyillərini gücləndirir. Bu narahatlıqlar nəticəsində xəstələr bir neçə dəfə, həm də təkrar olaraq müayinə edilmələrini təkid edir, müalicə həkimləri qarşısında konkret şərtlər

qoyaraq qarşılıqlı etimadı zəiflədən, münasibətləri səbəb olmadan gərginləşdirən davranış nümayiş etdirirlər. Söhbət və müşahidə zamanı bəzi xəstələrin öz yaxınları ilə, onları müalicə müəssisəsinə gətirən, kömək etmək istəyən yaxınları ilə də münaqışələr yaşadıqları aydın surətdə görünür. Şübəhəsiz ki, belə bir psixoloji durum müalicə və reabilitasiyanın uzanmasına, bəzi hallarda isə xəstənin depressiv vəziyyətə düşməsinə səbəb olur. Xəstə özünə qapılır, həyatdan küsür, özü özünü cəmiyyətdən tədricən təcrid edir.

Məlumdur ki, görmə qabiliyyətinin zəifləməsi, xüsusən də onun qismən və ya tamamilə itirilməsi şəxsiyyətin strukturuna ciddi təsir göstərir. Nəticədə şəxsiyyətin ətraf mühitə adaptasiyası pozula, intellektual-emosional sahəsində əhəmiyyətli neqativ dəyişikliklər baş verə bilər. Bu amillərin təsiri altında baş beyin və gözün hemodinamikası pisləşə bilər ki, bu da öz növbəsində görmənin itirilməsini sürətləndirir. Ona görə də belə xəstələrə psixoloji yardımın göstərilməsi müalicə işinin təşkilində birinci dərəcəli məsələ olmalıdır.

TƏDQİQAT

Tədqiqat zamanı Ayzenkin şəxsiyyət sorğusu, Şmişək sorğusu, Rozensveyqin frustrasiyanın ölçülməsi, Lüşerin rəng testi və xəstəliyə münasibət tipinin diaqnostikası üsullarından istifadə edilmişdir.

Əldə edilmiş nəticələrin təhlili göstərdi ki, xəstələri yüksək narahatlıq və neyrotizm səciyyələndirir. Bu, xüsusilə də xəstəliyin II və III mərhələlərində özünü daha kəskin şəkildə göstərir. Bunu onunla izah etmək

olar ki, xəstəlik ağrılaşdırıcı xəstənin fiziki imkanları məhdudlaşaraq onun həyat fəaliyyətinin mövcud ahənginə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Eyni zamanda xəstənin gözündə aparılacaq əməliyyatın uğurluluğuna və müalicənin onu normal həyata tam qaytaracağına ümidsiz yanaşması, şübhə etməsi də psixi vəziyyətdə ciddi dəyişikliklərə səbəb olur, hətta depressiyaya gətirib çıxarır.

Xəstənin düşdürüyü psixoloji vəziyyət onun özünə və ətrafında olan insanlara, müalicə işini həyata keçirən tibb işçiləri ilə qarşılıqlı münasibətlərinə ciddi təsir göstərir. Həmçinin müəyyən edilmişdir ki, tədqiqata cəlb edilmiş pasientlərin böyük əksəriyyəti introvert xarakter və melanxolik temperament tiplərinə (Ayzenkin şəxsiyyət sorğusu) malikdirlər. Belə xəstələr özlərinə qapılır, ətrafdakı insanlardan xüsusi diqqət və qayğı gözləyir, onlara qarşı yüksək tələblər irəli sürürlər. Bu gözləntilər onlarda xüsusi davranış patterni formalaşdırır.

rır. Əsas məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, belə xəstələrdə inamsızlıq günü-gündən güclənir. Ona görə də onlarla xüsusi təşkil edilmiş, xəstəliyin ağırlıq dərəcəsi və fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla psixokorreksiya, psixotreninq və psixoreabilitasiya müalicə işi ilə əlaqələndirilərək aparılmalıdır.

Müəyyən edilmişdir ki, əməliyyat aparılmış xəstələri xəstəliyə münasi-bətin tipinə görə iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupu narahat-ipoxondrik, nevrastenik-melanxolik tip (78%), ikinci qrupu isə erqopatik tip (22%) təşkil edir. Birinci qrupa daxil olan xəstələr yeni yaranmış şəraitə uyğunlaşmaqdə çətinlik çəkir, davranışları dezadaptiv xarakter daşıyır, gələcəyə ümüdsiz baxır, özünüqiyəmləndirmə qeyri-adekvat xarakter daşımaqla aşağı düşür. İkinci qrupa daxil olan xəstələrdə narahatlıq, tez-tez ruh düşkünüyü müşahidə edilsə də ətraf mühitə adaptasiya qismən normaldır.

NƏTİCƏ

Alınan nəticələrin təhlili əsasında təşkil edilmiş müalicə zamanı həyata keçirilən psixokorreksiya, psixotreninq və psixoprofilaktika xəstələrdə yüksək əhval-ruhiyyə yaradaraq onlarda özlərinə və müalicənin müsbət nəticə verəcəyinə inamı gücləndirmişdir. Aparılan məqsədyönlü iş nəticəsində xəstələrdə həm xəstələyin,

həm də sağlamlığın daxili mənzərəsi haqqında adekvat təsəvvürlər formalaşmışdır ki, bu da onların tez sağalmasına, yenidən normal həyat tərzinə uyğunlaşmalarına, ətrafdakı insanlarla müsbət qarşılıqlı münasibətlər qurmalarına imkan yaradır.

Fikrimizcə, qlaukomalı xəstələri əməliyyata hazırlayarkən və əməliy-

yatdan sonra onlarla fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq xüsusi psixokorreksiya və psixoreabilitasiya işinin aparılması böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat:

1. İsmayılov N.V., İsmayılov F.N. *Tibbi psixologiya və psixoterapiya*. Bakı, 2007, 280 s.
 2. Эфендиева М.Э. К тактике лечения больного с нормотензивной глаукомой (случай из клиники) // *Oftalmologiya*, N9, 2012. –Səh.82-84.
 3. Клиническая офтальмология. 2009, т.7, №4, С.133-136.
 4. Менделевич В.Д. Клиническая и медицинская психология. М., 2001. -270 с.
 5. Shily B.G. Psychophysiological stress, elevated intraocular pressure, and acute closed-angle glaucoma / B.G.Shily// Am.J.Optom.Physiol.Opt. -1987. –V.64, N 11.- P.866-870.
 6. Erb C, Batra A, Lietz A, Bayer AU, Flammer J, Thiel HJ. Psychological characteristics of patients with normal-tension glaucoma., Graefes Arch Clin Exp Ophthalmol. 1999 Sep;237(9):753-7.
 7. Erb C, Batra A, Brömer A, Bayer AU, Müller-Schaaf B, Thiel HJ. Psychiatric manifestations in patients with primary open-angle glaucoma, Ophthalmologe. 1993 Dec; 90(6): 635-9.
4. Лысенко О.И., Малышев А.В. Особенности психологического состояния больных, теряющих зрение на фоне сосудистой патологии зрительного нерва // Кубанский научный медицинский вестник №2 (137), 2013. С.53-54.

ПСИХОЛОГИЧКИЙ ПОДХОД К ЛЕЧЕНИЮ ГЛАЗНЫХ БОЛЕЗНЕЙ

АБСТРАКТ

Согласно данным Всемирной организации здравоохранения глаукома занимает второе место среди глазных заболеваний приводящих к полной или частичной слепоте, несмотря на внедрение новых методов её диагностики и лечения. Неуклонный и стабильный рост заболеваемости в разных демографических группах, хроническое течение с прогрессионирующим ухудшением зрительных функций, приводящим в

конечном итоге к потере работоспособности, сопровождающимся высоким процентом инвалидизации и значительными финансовыми затратами больного – позволяют говорить о глаукоме, не только как о медико-социальной болезни, но и состоянии требующего психологической коррекции. Комплексный подход к лечению глаукомных пациентов, включающий в себя также методы психологической реабилитации, коррекции и психотерапии является одной из актуальных проблем, на которую и было ориентировано наше исследование. Одним из результатов исследования является разделение прооперированных пациентов с глаукомой на две группы. Первую группу составили пациенты с тревожно-ипохондрическими и неврастено-меланхолическими типами (78%), а вторую группу составили эргопаты. Психокоррекция и психо-реабилитация занимают, по нашему мнению, важное место как в предоперационной подготовке пациентов, так и в послеоперационном периоде.

PSYCHOLOGICAL APPROACH TO THE TREATMENT OF EYE DISEASES

ABSTRACT

Glaucoma is the second-leading cause of blindness in the world, according to the World Health Organisation. Glaucoma is not only medical and social problem, but the disease that also needs some psychology correction and help. When patients accept the diagnosis, anxiety in the form of fear, anger and guilt is possible. The patient has to cope with a lot of emotional stress and the uncertainty of what the future might hold. A study was carried out to evaluate the extent of different psychosomatic types in glaucoma patients. In our opinion, psychocorrection and psycho-rehabilitation seems meaningful in the management of patients with glaucoma to improve the patient's emotional condition, both for treatment of the glaucoma and for the patient's general quality of life.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №01)

Rəyçi M.H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 07 fevral 2013-cü ildə daxil olmuşdur

MÜASİR PSİKOLOGİYADA SİYASİ LİDER MODELİNƏ MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

Sevər Mirzəyeva

BDU-nun “Eksperimental psixologiya”

ETL-nin kiçik elmi işçisi

E-mail: severmirzayeva@hotmail.com

Açar sözlər: siyasi lider, model, psixoloji portret, lider şəxsiyyəti, psixoloji analiz

Ключевые слова: политический лидер, модель, психологический портрет, личность лидера, психологический анализ

Key words: the political leader, the model, psychological portrait, the leader's personality, the psychological analyses

Müasir dövrdə siyasi liderin bütün tələblərə cavab verəcək modelinin yaradılmasına cəhdlər göstərilməsinə baxmayaraq, hələ də istər siyasi baxımdan, istərsə də psixoloji baxımdan zəruri olan keyfiyyətləri özündə əks etdirən siyasi liderin psixoloji modeli yaradılmamışdır. Bunun başlıca səbəblərindən biri hər bir siyasi liderin özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri və idarəetmə keyfiyyətləri, müxtəlif milli-etnik şəraitdə məxsusi keyfiyyətlərin fərqli təzahürünün olmasınadır. Bəs görəsən siyasi liderin müasir modeli necə olmalıdır? O, hansı meyarları özündə əks etdirməlidir? Bu suallara cavab vermək üçün hər şeydən önce model anlayışının mahiyyətinə aydınlıq gətirməliyik.

Model real proses və ya hadisə haqqında təsəvvürlərin sadələşdirilmiş sistemidir. Model orijinal obyekt və hadisə ilə əvəzləmə zəminində onun zəruri əlamətlərinin qorunub saxlanmasına yönəlmış idraki konstruksiyadır. Məhz modelin belə təyinindən çıxış edərək biz siyasi liderin müasir modelini yarada bilərik. Amerika psixologiyasının aparıcı tədqiqatçılarından biri C.M.Berns siyasi liderin üç modelini fərqləndirir.

Bunlardan birincisi “Medison” modelidir. “Medison” modeli elitanın və sosial hərəkatın subyektləri arasında konsensus axtarışı prinsipi üzərində qurulmuş liderliyə əsaslanır. Bu modeldə prezident həkimiyətini təmin edən əksəriyyətinsabit elitanın formallaşdırılmasına

cəhd göstərilmir. Bu model özünə-məxsus çatışmazlıqlara malikdir və daha çox idarəetmə məhdudiyyətləri ilə xarakterikdir. Belə sistemdə prezident özünə bu və ya digər sosial azlığın maraqlarının daşıyıcısı kimi baxır və idarəetməni bilavasitə Konstitusiya mexanizmi üzərində qurur.

“Medison” modelindən fərqli olaraq “Cefferson” modeli daha çox tərəfdarlar arasında geniş koalisiya yaratmağa meylli, cəmiyyətə təsirli şəxslərin öz tərəfinə çəkilməsi və özünün komandasının yaradılmasına əsaslanan siyasi lider modelidir. Belə şəraitdə əsas tələb birləşdirici riatorika, aktuallaşdırılmış vətənpərvərlik ideyaları və milli missiya çıxış edir. Bunun əksi isə prezident seçilməsinin ilk başlanğıcında şəxsiyyət imkanlarının itirilməsi, səlahiyyətlərin və hakimiyyətin cəmiyyətdə çəkisi olan şəxslərlə bölüşdürülməsi və s. təşkil edir. Bütün bunlar isə müxalifətlə mübarizədə ona təminatçı kimi köməklik göstərir. Nəhayət üçüncü model “Hamilton” modeli bilavasitə şəxsiyyət amilinə əsaslanır.

C.M.Berne onu “qəhrəmanlıq lideri” kimi müəyyən edir. Belə model idarəetmədə xarizmatik model kimi özünü göstərir. Məlumdur ki, belə lider modeli hər şeydən öncə özünün səlahiyyətlərindən intensiv

istifadə edir və onun ətrafında onun komandası toplanır. Belə komanda bilavasitə icraçılardan formalasdırılır.

Siyasi-psixoloji tədqiqatlardan məlumdur ki, siyasi lider fenomeni fərdi sosial hərəkət subyektlərinin müxtəlif sosial qruplarla qarşılıqlı təsirinin ierarxik prosesidir. M.Herman tərəfindən bu prosesin əsas komponentləri aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir:

- 1) Liderin şəxsiyyəti;
- 2) Ardıcılının xarakteristikası;
- 3) Onların qarşılıqlı təsiri;
- 4) Konteks;
- 5) Bu təsirlər nəticəsində siyasi davranışın formalasması [Herman 1980].

Belə yanaşma liderlik prosesini mürəkkəb sistem kimi qiymətləndirməyə imkan verir ki, burada yalnız liderin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri deyil, həm də siyasi hərəkətin subyektləri səviyyəsi diqqət mərkəzinə gəlir. Belə sistemin mürəkkəbliyi və ziddiyətliliyi onu konstitusiyanın formal çərçivəsi ilə məhdudlaşdırmağa imkan vermir.

Siyasi liderin və ya prezidentin özünün hakimiyyət səlahiyyətlərinin gerçəkləşdirməsinin praktikliyi iki qrup amillərin xarakterindən asılı olur:

- 1) Dispozisiya amilləri;
- 2) Situativ amillər.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, belə konteksdə şəxsiyyət spesifik açar rolunu oynayır. Əsl həqiqətdə isə şəxsiyyət fərdi səciyyəyələndirən bir neçə əlamətin məcmusu kimi nəzərdən keçirilir. Münasibətlər sisteminə daxil olan fərd yeni keyfiyyətlər kəsb edərək şəxsiyyətə çevrilir. Amma belə bir nöqtəyi-nəzər var ki, şəxsiyyət fərdin yeni keyfiyyət xarakteristikasıdır. Yəni o, yeni törəmə deyil, sadəcə fərdi xüsusiyyətlərin yeni situasiya-ya uyğun keyfiyyət dəyişilməsidir. Belə olan şəkildə ümumi və sosial-psixoloji baxımdan şəxsiyyət sosial əhəmiyyətli yeni keyfiyyətlərin fərdin strukturuna daxil olmasına, mənimsənilməsidirsə, o zaman siyasi lider fərdin siyasi baxımdan əhəmiyyətli olan keyfiyyətlərin məcmusudur. Bu baxımdan siyasi liderin müasir modelini yaradarkən hər iki metodologiyanın əsas kimi götürülməsini məqsədə uyğun hesab edirik.

Qeyd olunan keyfiyyətlər özünü iki səviyyədə göstərir. Birinci səviyyə daxili səviyyədir ki, bu səviyyə daha sabit xüsusiyyətlərlə səciyyələnmişdir və siyasi lider üçün aktual olan autentik psixoloji xüsusiyyətləri və ya psixoloji vəziyyəti əks etdirir. Bu səviyyə ictimai şüurdan asılı olmur.

İkinci səviyyə özündə əvvəlki-dən fərqli olan mobil, dəyişkən xü-

susiyyətlər əks etdirir və bu xüsusiyyətlərin mənbəyi bilavasitə ictimai şüur olur. Yəni bu, dəyişkənlik və adaptasiya imkanları dəyişən mühitin tələblərinə cavab verərək daha təkmil formalarda özünü təza-hür etdirə bilir.

C.Barberin tədqiqatlarında və klassik yanaşmalarda siyasi liderlik və ya prezidentlik şəxsiyyət keyfiyyətləri nöqteyi-nəzərindən və ya kontekstdən baxılır ki, bu da müasir dövr üçün bir o qədər də aktual deyildir. Lakin bu modeldə öz əksini tapmış bəzi komponentlər siyasi liderin müasir modelinin yaradılmasında mühüm vəsilə ola bilər.

Şəxsiyyət keyfiyyətləri kontek-sində siyasi liderin şəxsiyyətinin strukturuna daxil olan komponentləri aşağıdakı kimi təsnif edirlər:

Xarakter;
Dünyagörüş;
Üslub.

Bu model psixologiyada Uznadze və Diliqneskiy tərəfindən yaradılmış ustanoka modelinə müvafiqdir. Məlumdur ki, yönəlislik modelində üç səviyyə özünü göstərir: affektiv səviyyə, koqnitiv səviyyə və davranış səviyyəsi. Qeyd olunan bu səviyyələr hər bir siyasi liderdə bərabər səviyyədə inkişaf etmir. Belə ki, psixologiyadan məlumdur ki, xarakter uşaqlıq dövründə formalaşır, dünyagörüş yeniyetməlik yaş döv-

ründə, üslub işə yetkinlik yaşında inkişaf edir. Siyasi liderin formalasmasında bu üç komponentin çox böyük rolu vardır.

Məlumdur ki, uşağın xarakteri böyüklərin, valideynlərin, həmyaşıdların və müəllimlərin təsiri ilə formalasılır. Bu prosesdə tədricən uşağın özünəmünasibətində müəyyən yönəlişliklər formalasılır ki, bu da onun davranışında və rəftar tərzində özünü bürüzə verir. Şübhəsiz bu yönəlişlik zaman keçidkə dəyişilir.

Psixoloji baxımdan yetkinlik yaşında şəxsiyyətin psixi həyatında ortaya çıxan problemlərin əksəriyyətini yalnız uşaqlıq dövründə baş vermiş hadisələrlə, formalasmış sterlotiplərlə izah etmək olmur. Lakin bununla yanaşı nəzərə almaq lazımdır ki, məhz uşaqlıq dövründə formalasılan yönəlişliklər, yönümlər və rəftar tərzi daha sabitdir və dəyişkənlilikə az meyllidir, sonda formalasın bu cəhətlər insanın bütün həyatı boyu davam edir.

Uşağa nisbətən yetkin insan özünün affektlərini idarəetməyə daha qabildir və onları istiqamətləndirməyi bacarır. Məhz uşaqlıq illərində siyasi liderin xarakterinin özülü formalasır və bunlar situasiyanın və zamanın təsirindən dəyişmir. Hələ vaxtilə Aristotel deyirdi ki, kimin xarakteri nizamlıdırsa, onun həyatı da nizamlıdır. Bu baxımdan nizamlı

xarakter insanların gələcək həyat perspektivlərinin istiqamətlərini proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Ancaq siyasi liderin davranışında baş verən dəyişiklikləri yalnız birmənalı şəkildə affektlərin idarə olunması məsələsi ilə şərh etmək olmaz. Burada siyasi liderdə formalasılan dünyagörüş də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şübhəsiz siyasi liderin xarakterinin və dünyagörüşünün formalasmasında yeniyetməlik yaş dövru mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yeniyetməlik dövründə insan özünün həyatının mənasını axtarır, başa düşməyə çalışır ki, onun həyatı hansı istiqamətdə gedəcəkdir. Həyatın mənası nədir? Bu və ya digər suallar onda dünyagörüşünü formalasdırır. Məhz bu yaşdan fundamantal dünyagörüş məsələlərinə münasibət formalasır və mövcud koqnitiv strukturlar mürəkkəbləşir və bu mexanizmlər bəzən dəyişmir.

Əvvəlki yaş dövrlərindən fərqli olaraq, yetkinlik yaşı insandan hər hansı davranış aktı və qərar qəbulunda məsuliyyət tələb edir. Məhz o zaman fərd özünün həyatını yaşamağa başlayır ki, o, artıq özü qərar verir və başqalarının nəzarəti olmadan öz işlərini qurmağa çalışır. Belə hallarda onun özünəməxsus həyat kredosu və ya üsulu formalasır.

Siyasi proseslərdə iştirak edən və siyasi lider kimi formalasın şəxs-

lərdə ilk növbədə bu sahədə kim-dənsə asılı olmayan uğur əldə etmə-ləri vacibdir. Hər bir siyasi lider özünün hafızasında hansısa davranış stereotipi, obrazı yaradır ki, bu da onun gələcək fəaliyyətində müvəf-fəqiyətin açarı kimi çıxış edir.

Gələcək situasiyada keçmiş təc-rübə siyasi liderə keçmiş xatırladan və qarşılaşdığı situasiyalarda ilk növbədə ona uğur gətirən, artıq sınañmış, ilk dəfə onun təfəkkür süzgəcindən keçmiş metoddan, davranış üsulundan istifadə edəcəkdir.

Belə olan halda davranış tərzinə və ya üsuluna siyasi lider şəxsiyyəti-nin formallaşmasının genezisi kimi yanaşmaq olar. Əgər onun hərəkət-verici qüvvələri dərin psixodinamik proseslərdə gizlənsə də, davranış stili daha aydın və görünən kompon-ent kimi özünü göstərir ki, bu da siyasi liderin müasir modelinin ya-radılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə davranış stili özündə rito-rika və şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsiri əks etdirir.

Heç bir siyasi lider bu funksiyalardan gündəlik istifadədən yan keçə bilməz. Çünkü, o, hər gün müxtəlif siyasətçilərlə və ya insanlarla görüşür, müxtəlif mənbələrdən da-xil olan informasiyaları təhlil edir və qərarlar qəbul edir.

Siyasi elmlərdə siyasi liderin mo-delindən danışarkən H.D.Lassuellin

modelini nəzərdən qaçırməq olmaz. O, siyasi liderlərin tipologiyasını aparmaqla siyasi liderlərin davranış stilini müəyyən etməyə çalışmışdır. Tədqiqatçı onları aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

– **Təbliğatçı.** Belə tip siyasi li-derlər vurğunu daha çox ritorika üzərində qururlar. Onların fəaliyyətində əvvəla, natiqlik qabiliyyəti yüksək olur, güclü ekstropolyar və pubistik çıxışlar özünü göstərir. İkincisi, onun öz missiyasını duymaq, cəmiyyətin müəyyən təbəqə-lərinin adından öz fikrini söyləmək, daha qabarlıq şəkildə müşahidə olunur.

– **İnzibatçı.** Bu tip özünəməxsus ambisiyalara malik, hakimiyətə xüsusi münasibəti olan icraçıdır. Bununla yanaşı inzibatçılar situasi-yanı strukturlaşdırmaq qabiliyyətinə malikdirlər, fəallıqları, qətiyyətliliyi, bəzi hallarda aqressivliyi ilə seçilir, sabit gerçəklik hissinə malik olurlar.

– **Nəzəriyyəçi.** Bu tip siyasi li-derlər içərisində ən çox yayılmış tiplərdəndir. Onun başlıca xüsusiyyətləri intellektuallıq, hərəkətlərin qeyri-müəyyənliyi və məhdudluğundadır. Siyasi reallıqda nəzəriyyəçilərin iki tipinə rast gəlmək olur: ideoloqlar və ekspertlər. “İdeoloqlar” cəmiyyətin inkişafının məqsədini müəyyənləşdirir, gələcəyə proqramlar qururlar. «Ekspertlər»

isə əksinə özlərinin siyasi proseslərdə iştiraklarını məhdudlaşdırır, daha çox məşvərətçi və ya məsləhətçi qismində çıxış edirlər. Bütün bunlar bizə siyasi liderin müasir modelini yaratmaq üçün metodoloji əsas kimi çıxış edir və siyasi liderin adekvat modelini yaratmağa imkan verir.

Aparduğumuz tədqiqat göstərdi ki, siyasi lider olmaq üçün vacib keyfiyyətlərdən hesab edilən səbirlilik, siyasi iradə, əzmkarlıq, məsuliyyət, özünəhörmət kimi keyfiyyətlər birinci yerdə dayanır. Halbuki siyasi lider üçün vacib olan keyfiyyətlərə daha çox natiqlik qabiliyyəti, öz gücünə inanmaq, müdriklik, idarəcilik qabiliyyəti və s. aid etmək olardı. Bu fakt onu göstərir ki, siyasi liderdə bir sıra peşə keyfiyyətləri ilə yanaşı, şəxsiyyət keyfiyyətləri daha dominantdır və onlar siyasıləşir. Bunun bariz nümunəsi kimi göstərmək olar ki, keçən əsrin əvvəllərində Azərbaycan Respublikasında gedən ictimai-siyasi proseslərdə ortaya çıxmış siyasi liderlər siyasi iradə göstərə bilməmiş və yalnız Heydər Əliyev cənablarının hakimiyyətə gəlmişdən sonra siyasi iradə nümayiş etdirmiş və bununla da ölkəni ortaya çıxan hərc-mərclikdən və dağılmaqdan qoruya bilmişdir. Burada siyasi liderin siyasi bilikləri, təcrübəsi ilə yanaşı şəxsiyyət keyfiyyətləri də mühüm yer tutur.

Siyasi liderin müasir modelindən danışarkən etnik-milli amilləri, stereotipləri də nəzərə almaq lazımdır. Yəni elə keyfiyyətlər vardır ki, həmin keyfiyyətlər siyasi lider üçün onun yaşadığı şəraitdə, etnik-milli sferada daha dominant keyfiyyətlər hesab oluna bilər. Məsələn, öz xalqını sevmək, onun üstün cəhətlərini görmək, hər cür neqativlikdən kənardan dayanmaq, uzaqgörənlik, vətənpərvərlik və s.

Tədqiqat göstərdi ki, ədalətlilik və reallığın nəzərə alınması, xalqı özünə inandırmaq və insanları məyus etməmək, demokratiklik, qəbul edilən qərarların öz həllini tapması və gələcək planlarda onların nəzərə alınması kimi məsələlər siyasi liderin qərar qəbulunda başlıca motivasiya kimi çıxış etməlidir. Bunu tarixi rakursdan baxış buçağı da sübut edir. Burada siyasi liderin fərdi-psixoloji istəkləri deyil, ilk növbədə xalqın istəyinin həyata keçirilməsi, siyasi fəaliyyətə adekvat münasibəti və s. aparıcı elementlərdəndir.

Faktlar göstərir ki, əslində siyasi liderin qərar qəbulunun motivasiya istiqamətlərinin adekvat qiymətləndirmələri konkret götürülmüş ölkədə gedən ictimai-siyasi proseslərin yönündə də özünü göstərir. Ancaq bu amil çox zaman aparıcı olmur.

Doğrudan da dünya miqyaslı siyasi xadimlərin qərar qəbulunda

başlıca məqsəd xalqın gələcəyini düşünmək və onun arzu və istəklərini reallığa uyğun qurmaqdan ibarətdir. Ancaq bir sıra hallarda bu qərarlar cəmiyyətin bir hissəsinin xoşuna gəlməyə də bilər. Amma zaman göstərir ki, onlar qərar qəbulunda həmişə haqlı olmuşlar.

Siyasi liderin milli dəyərlərə müqəddəs fenomen kimi yanaşması, xalqı, milləti, dövləti üçün hər an canından keçməyə hazır olması, onun üçün xalqın xoşbəxtliyinin ən uca amal olmasının aydın seçiləsi müsbət obraz kimi qavranılır. Siyasi lider arxasında apardığı kütlənin mənafeyini aşağı tutarsa və çətin, həllədici məqamlarda xalqı tərk edirsə bu mənfi obraz kimi qavranılır. Deməli, siyasi liderin müasir modelində qavrama indeks də xüsuslu yer tutur.

Tələbələrlə aparılmış sorğular göstərdi ki, siyasi lider haqqında

adekvat təsəvvürlər və bu təsəvvürlərin formallaşmasında cəmiyyətdə baş verən dinamik dəyişilmələrin çox böyük rolü vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, siyasi liderin davranışında özünü göstərən əsas motivasiya elementləri milli təşəbbüskarlıq hissləri olmalı, onun davranışına isə xalqa olan və xalqın ona olan münasibəti təsir göstərməlidir. Onlar siyasi liderin davranış və fəaliyyətində xalqın mənafeyinin nəzərə alınmasını, milli mənlik şüurunun qorunmasını, öz şəxsi dəyərlərindən imtina edilməsini diktə edir. Bu onu göstərir ki, siyasi liderdən xalqın gözlədikləri onların arzu və istəklərinə uyğun olmalıdır.

Faktlar göstərdi ki, dövlətin quruculuğunda dinamikanı təmin edən, bu prosesdə müdrik rəhbər, uzaqgörən dövlət xadimi kimi özünü göstərən siyasi lider modeli müasir dövr üçün də vacib modellərdən biridir.

Ədəbiyyat:

1. Алиев Б.Г. Начало новой эпохи нашей истории или феномен великого политического лидера. Газ. «Бакинский Рабочий », 2009, 8–10 декабря.
2. Алифанов С.А. Основные направления анализа лидерства // Вопросы психологии, 1991, №3, с.90-98.
3. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания./ Некоторые черты психологической структуры личности. Ленинград, с.39-41.
4. Андреев А.Л. Политическая психология. М.: Весь мир, 2002, 240 с.
5. Андреев С.С. Политический авторитет и политическое лидерство. // Социально - политический жур-

нал, № 1-2, 1999, с.15-28.
и литературный процесс. Часть I.
6. Асадуллаев С. Гейдар Алиев Баку:Нурлан, 2005, 264 с.

РАЗЛИЧНЫЕ ПОДХОДЫ К МОДЕЛИ ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРА В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИИ

АБСТРАКТ

В статье анализируются психологические и управлеченческие качества политического лидера, отличительные особенности их проявления в различных национально-этнических условиях, уточняются требования, предъявляемые к современной модели политического лидера.

Отмечается, что политический лидер должен, прежде всего, обладать такими важными качествами, как терпение, политическая воля, решительность, ответственность, самоуважение. Это означает, что наряду с некоторыми профессиональными качествами личные качества политического лидера доминируют и политизируются. В качестве наглядного примера можно привести ситуацию в Азербайджане начала 90-х, когда политические лидеры не смогли проявить необходимую политическую волю, и только Гейдар Алиев после прихода к власти продемонстрировал ее и тем самым сумел спасти страну от разорения и упадка. Личностные качества политического лидера в данном случае занимают важное место наряду с его политическими знаниями и опытом.

Касаясь современной модели политического лидера, следует учитывать также этно-национальные факторы и стереотипы. То есть те качества, которые считаются доминантными для политического лидера в его среде обитания, этно-национальной сфере. В заключении отмечается, что модель политического лидера, обладающего качествами мудрого, дальновидного руководителя, является одним из необходимых условий, обеспечивающих динамику в процессе государственного строительства.

MODERN MODEL OF THE POLITICAL LEADER

ABSTRACT

In the article are analyzed psychological and administrative qualities of the political leader, are specified distinctive features of their demonstration in various national-ethnic conditions, the requirements shown to modern model of the political leader.

It is noticed, that the political leader should possess, first of all, such important qualities, as patience, political will, resoluteness, responsibility, self-esteem. It means that along with some professional qualities personal qualities of the political leader dominate and are politicized. As a bright example it is possible to result a situation in Azerbaijan the beginnings 90th when political leaders could not show necessary political will, and only Haydar Aliyev after coming to power has shown it and by that has managed to rescue the country from ruin and decline. Personal qualities of the political leader in this case take the important place along with its political knowledge and experience.

Concerning modern model of the political leader, it is necessary to consider also ethno-national factors and stereotypes. That is those qualities which are considered dominant for the political leader in his environment of dwelling, ethno-national sphere. In the conclusion the model of the political leader possessing qualities of the wise, far-sighted head is noticed, that, is one of the necessary conditions providing dynamics in the course of the state building.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №01)

Rəyçi M.H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 17 yanvar 2013 –cü ildə daxil olmuşdur

QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİN İNKİŞAFINDA MÜƏLLİMİN RƏHBƏRLİK ÜSLUBUNUN ROLU

Əlizadə S.H.

BDU-nun sosial və pedaqoji psixologiya

kafedrasının doktorantı

E-mail: sabinaalizade@mail.ru

Açar sözlər: rəhbərlik üslubu, qrup işi, birgə fəaliyyət, ünsiyyət üslubu, demokratik üslub, avtoritar üslub, liberal üslub, səriştəlilik

Ключевые слова: руководственный стиль, групповая работа, стиль отношения, демократический стиль, авторитарный стиль, либеральный стиль компетентность

Key words: leadership style, group work, collaboration, communication style, democratic style, authoritarian style, liberal style skills

Məktəblərdə aparılan sosial tərbiyənin mühüm məsələlərindən biri məktəblilərdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin sisteminin inkişaf etdirməkdir. Bu məsələlərdə daha böyük məsuliyyət müəllimin üzərinə düşür. Belə ki, müəllimin bu sahədə səriştəli olması şagirdlərin sosializasiyasına, nəhayət özünüreallaşdırmasını asanlaşdırır. Ona görə də müəllimin məktəbdəki əsas vəzifələrində biri şagirdlərə əlverişli mikromühit yaratmaq, onların məktəb kollektivinə, təlim şəraitinə uyğunlaşmasına yardımçı olmaqdır. Bununla yanaşı, müəllim məktəbə alışana qədər onları hər hansı neqativ təsirlədən qorumağıdır. Qeyd edilənlər nəzərə alınaraq təhsilin sosial psixologiyasının aktual problemi təhsil qruplarında qarşılıqlı əlaqə və müna-

sibətlərin xüsusiyyətlərini öyrənməkdir.

Fəddə davranışla, fəaliyyətlə bağlı özünəməxsus olan şəxsi dəyərlər onun üzvü olduğu qrupun digər üzvlərinin qəbul etdiyi normalarla həmişə üst-üstə düşmür. Bu, qrupdaxili qarşılıqlı təsirlə, uyğunlaşma və adaptasiya ilə bağlıdır. R.İ.Əliyev problemlə bağlı fikrini belə açıqlayır: “Bazar iqtisadiyyatı, Qərbə inteqrasiya və ideoloji sistem insanlardan bir sıra keyfiyyətlər kompleksi tələb edir ki, bunlardan biri də ünsiyyətə girə bilməkdir. İşgüzar münasibətlər, mənəvi-psixoloji yaxınlıq, məsələlərə aydın, konkret yanaşma, tərəfdarı dilləməyi bacarmaq və s. ünsiyyət prosesində mühüm yer tutur”(1, s. 124).

İnsanlar arasındaki sosial əlaqə və münasibətlər təhsilin sosial psixo-

logiyasında “sosial qruplar” aspektində araştırılır. Həmin tədqiqatlarda diqqət çəkən problemlərdən biri də təhsil qrupları, məsələn, ümumtəhsil və ixtisas məktəblərində qrup işinin təşkili məqsədilə yaradılan kiçik və böyük qruplarda şagirdlərin qarşılıqlı əlaqələrinin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsidir.

Sınıf qruplarında uşaq və şagirdlərin, eləcə də pedaqoji işçilərin real münasibətləri tam aydınlığı ilə təzahür edir. Təcrübə göstərir ki, müəllimlər həm qrupların yaradılmasında, həm də bu qruplarda işin səmərəli təşkilində, qrup üzvlərinin birgə fəaliyyətdə məhsuldar nəticələrə nail olmalarında xeyli çətinliklərlə üzləşirlər. Sosial qrupların idarə olunması, onlara rəhbərlik məsələlərinin öyrənilməsi üçün ilk növbədə bu qrupların xüsusiyyətlərini, şəxsiyyətlərarası münasibətləri və müəllimin həmin qruplara rəhbərliyinin məqsədyönlü tərəflərini müəyyənləşdirmək lazımlıdır.

Azərbaycanda şəxsiyyətlərarası münasibətlər, müəllimin rəhbərlik üslubu və şagird şəxsiyyətinin inkişafı ilə onun qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi bir sıra dissertasiya işlərinin də predmeti olmuşdur. Bu sahədə A.M. Mustafayev birgə fəaliyyət şəraitində şəxsiyyətlərarası qavrayışın dinamikasını öyrənmiş (2), C.Q.Aliyev Gənc müəllimlərin pe-

daqoji fəaliyyəti prosesində qarşılaşdıqları çətinliklərin psixoloji təhlilini aparmış (3). K.B. Salamova tələbələrin birgə fəaliyyət prosesində ünsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərini göstərmiş (4), M.İ.İsmayılova təbiyəçinin ünsiyyət üslubunun məktəbəqədər yaşılı uşaqların qarşılıqlı münasibətinə (5) psixoloji təsirini müəyyənləşdirmişlər.

A.M.Mustafayevin “Birgə fəaliyyət şəraitində şəxsiyyətlərarası qavrayışın dinamikası” adlı dissertasiya işində müəllif sosial persepsiya probleminin tədqiqinin əsas istiqamətləri, sosial qavrayış və sosial idrak, birgə fəaliyyət şəraitində şəxsiyyətlərarası qavrayışın prinsipləri, sosial-perseptiv proseslərin atributiv – fəaliyyət vasitəliliyi, qrupda şəxsiyyətlərarası qavrayışın tədqiqi problemləri, tədris prosesində şəxsiyyətlərarası qavrayışın əsas xüsusiyyətləri geniş araştırılır. Onun gəldiyi nəticələrə görə, “şəxsiyyətlərarası qavrayışın və anlamanın nə dərəcədə düzgün və adekvat olması özünü xüsusilə birgə fəaliyyət şəraitində bürüzə verir. Bir tərəfdən şəxsiyyətlərarası münasibətlərin yaxşılaşmasına, digər tərəfdən birgə fəaliyyət nəticələrinin keyfiyyətinə həlledici təsir göstərir, insana öz fəaliyyətini optimallaşdırmaq yollarını axtarmaqdə əlverişli şərait yaradır” (2, s.17).

V.N.Masişev araşdırılmalarında bir-gə fəaliyyətdə ünsiyyət və müraciət arasında uyğunluğun olub-olmamasını da müəyyən edir. Bunu səbəbini ünsiyyətdə olanların ayrı-ayrılıqda fərdi xüsusiyyətlərində deyil, həm də ünsiyyət şəraitində, daha tez-tez ünsiyyətdə olan insanların təşkil etdiyi kiçik qrupların xarakterində axtarır. O hesab edir ki, qarşılıqlı fəaliyyət prosesinin xarakterində qarşılıqlı münasibətlər vacib rol oynayır. Qarşılıqlı fəaliyyət prosesində yaranan təəssüratlar münasibətləri möhkəmləndirir, dağıdır və ya yenidən qurur. V.N.Masişev həmçinin qeyd edir ki, “ünsiyyət psixi proseslərin bu və ya digər xarakteristikalarına, insanın psixi vəziyyət və xüsusiyyətlərinə təsir edərək onu kökündən dəyişə bilər” (6, s. 142).

Sosial və pedaqoji psixologiyada müəllimin rəhbərlik üslubunun inkişafı məsələlərinə aydınlıq gətirilir. V.D.Parığın, təhsil qruplarında rəhbərlik və liderlik problemini tədqiq etmiş (7), A.İ.Davidova təhsil qrupları rəhbərlərinin idarəetmə fəaliyyətinin modelləşdirilməsini aparmışdır (8). E.İ.Roqov müəllimi psixoloji tədqiqatın obyekti kimi götürərək onun rəhbərlik fəaliyyətini şəxsi keyfiyyətlərlə əlaqədə təhlil edir (9). L.M. Mitinanın araşdırılmalarında müəllimin peşə özünüdərkətməsində onun rəhbərlik fəaliyyətinin əhəmiyyəti önə çəkilir (10).

Y.N.Kolyutkin və Q.S.Suxobckayaaya görə pedaqoji fəaliyyətin səmərəliliyi yalnız müəllimdə yüksək səviyyədə inkişaf etmiş mövqe yarandıqda mümkündür. Müəllimin pedaqoji mövqeyinin strukturuna 4 əsas element daxildir (rosdiplom.ru):

- müəllim özünü indiki anda necə görür və qiymətləndirir (aktual-Mən);
- müəllim özünü fəaliyyət göstərdiyi ilk illərlə müqayisədə indi necə görür (retrospektiv-Mən);
- müəllim özünü necə görmək istəyir (ideal Mən);
- müəllimin nöqtəyi-nəzərində onu başqaları - kollektiv, şagırdlər necə görür və qiymətləndirir (refleksiv-Mən).

Müəllimin rəhbərlik üslubunun əsas komponentlərindən biri də onun pedaqoji ünsiyyət üslubudur. Ünsiyyət üslubunun özü də fəaliyət prosesinin tərkibində, onun elementi kimi çıxış edir. Ünsiyyətin mərkəzində tərəflərin psixoloji, fizioloji, mənəvi və digər fərdi fenomenləri problemləri durur. Pedaqoji prosesdə işgüzar və şəxsi ünsiyyət bir-birindən ayrılmazdır. Müəllim şagirdin yalnız tapşırıq yerinə yetirməsinə deyil, həm də hansı üsullarla düzgün cavab almasına diqqət yetirir. Onun sağlamlıq durumu, emosional vəziyyəti, əhval-ruhiyyəsi, daxili həyəcan və qayılarının, olub-olmaması təcrübəli

pedaqqun nəzərindən qaćmamalıdır. B.Q.Ananyev yazır: “Ünsiyətfərdi olduğu qədər də sosialdır. Buna görə də, sosiallıq və fərdilik əlaqəli şəkildə ünsiyətin vacib vasitəsi olan fərdi təzahürü və mexanizmi nitq olan dildə cəmlənir. Davranışın ifadə qüvvəsi kommunikativ funksiyani yerinə yetirdiyi halda ünsiyətin pantomimika və jestikulyasiya kimi nitqsiz formaları o vaxt yaranır”(11, s. 195).

Bu və digər mülahizələri nəzərə alaraq şagirdlərin birgə fəaliyyətinə müəllimin rəhbərlik üslubunun aşağıdakı əsas komponentlərini ayırd edə bilərik (şəkil 1.).

Müəllimin fərdi iş üslubunun əsas komponentləri
temperament: reaksiyaların basıvermə vaxtı və sürəti, işin fərdi xarakteri, emosional bağlılıq
bu və digər situasiyalara reaksiya vermenin xarakteri
təlim metodlarının seçilməsi
tədrisyə metodlarının seçilməsi
pedaqqi ünsiyyat üslubu
şagirdin (uşaqın) hərəkətlərinə diqqət yetirmək
davranış manerası
bu və digər rəğbətendirmə-cəzalandırma metodlarına üstünlük verəməsi
şagirdlərə yönəldilmiş pedaqqi-psixoloji vəsiyətlərin təsiri

Şəkil 1. Müəllimin rəhbərlik üslubunun sosial-psixoloji komponentləri

Məktəb qruplarında qarşılıqlı münasibətlərin bir sıra tərəfləri vardır. Burada bizi müəllim və şagirdlər arasındaki münasibətlər, bu münasibətlərin formalaşmasında və inkişafında müəllimin rəhbərlik üslubunun rolu maraqlandırır, çünki bu məsələ məktəb kollektivindəki sosial-psixoloji mühitin mühüm tərkib his-

səsidir. Kollektivin sosial-psixoloji mühiti insanların maraq və meylləri, xarakter uyğunluğu, rəğbət və s. əsasında üzə çıxan emosional-psixoloji əlaqələrdir.

Bir sıra tədqiqatlar kollektivdəki psixoloji mühitin ikili xarakter daşıdığını göstərir. Bu, bir tərəfdən kollektivdəki mühitin qrupun şüurunda subyektiv inikası, digər tərəfdən ayrı-ayrı qrup üzvlərinin müstəqil düşüncə və davranışında onun əks olunmasıdır. Psixoloji mühit yalnız statik deyil, həm də dinamik məhiyyət kəsb edir. Dinamika kollektivin yaranması və fəaliyyəti prosesində özünü göstərir.

Psixoloqlardan Q.M.Andreyeva (12), O.V.Kuzmenkova (13), A.V.Petrovski (14), Ə.S. Bayramov, Ə.Ə.Əlibəzadə (15) kollektivin yaranması və formalaşmasının iki mühüm mərhələdən ibarət olduğunu qeyd edirlər. Birinci mərhələdə emosional amillər əsas rol oynayır. Bu mərhələdə müntəzəm psixoloji oriyentasiya, əlaqələrin yaranması, münasibətlərin qurulması prosesi gedir. Hər kəs sosial normalara şəxsi keyfiyyətləri baxımdan əməl etməklə real və ya potensial ünsiyyət obyekti olur. Məhz bu mərhələdə ümumi baxışlar, mövqə, mənəvi dəyərlər, normalar və s. formalaşır.

Qərbi Avropa və Amerika alimləri (K.Levin, Q.Kelli, L. Festinger

və b.) problemə son illərdə daha çox psixoloji aspektdən yanaşır, şəxsiyyətlərə, qruplararası münasibətləri bu yönədə şərh edirlər. Onlardan fərqli mövqə tutan keçmiş sovet və indiki rus psixoloqları (Q.M.Andreyeva, İ.S.Kon, A.V.Petrovski və b.) problemə kollektivçilik, qrup dinamikası, rəhbər və lider, qrup birliyi və ya qrupun təsiri baxımından yanaşırlar. Qrup dinamikası çərçivəsində rəhbərliyin üslub və metodları, motivasiya, qrupdaxili qarşılıqlı münasibətlərin səmərəliliyi, davranış və fəaliyyətin xüsusiyyətləri praktik baxımdan təhlil edilir.

Məktəb qruplarında şagirdlərdə inkişafi təmin etmək onlarda perspektiv yolların tərbiyə edilməsi prosesidir. Bunun yolu yeni normaları müəyyənləşdirmək, mövcud normalardan istifadə etməklə tədricən daha optimal, əlverişli normalara yiylənməkdən ibarətdir. Bunun üçün məktəbdə müəllim və şagirdlər arasındaki münasibətlərin demokratik məzmununu təmin etməyin ilk və əsas şərti “şəxsiyyətönümlülük”, “şagirdyönümlülük”, “bərabərhüquqluluq” və s. problemlərin həllidir. Əgər müəllim və şagird, yaxud onun üzvü olduğu sinif qrupu arasında münasibətlər pozulmuşdursa, deməli, yeni tipli münasibət qaydasına keçmək, məktəb qruplarını yeni tələblər və qaydalarla idarə etmək lazımdır. Hazırda bu qaydalar demokratik qaydalar kimi başa düşür.

Məktəb qruplarında qarşılıqlı münasibətlər və şagirdlərin akademik uğurlarında müəllimin rəhbərlik üslubunun rolunu öyrənmək üçün anket sorğularından istifadə etdik. Bu-nun üçün 60 müəllimlə müəllimlə anket-sorğu keçirdik:

1. “Pedaqoji prosesdə şagirdlərlə münasibətlərinizi hansı tərzdə qurmağa üstünlük verirsiniz?” a) rəsmi; b) şəxsi-pozitiv; c) situativ.

2. Şagirdlərlə münasibətlərinizdə hansı ünsiyyət üslubuna üstünlük verirsiniz? a) avtoritar; b) demokratik; c) demokratik - avtoritar; d) liberal.

3. Şagirdlər tərəfindən hansı keyfiyyətlərinizin daha yüksək qiymətləndirilməsi Sizin üçün daha vacibdir?: a) şəxsiyyət; b) intellekt; c) peşəkarlıq.

Müəllimlərin şagirdlərlə münasibətlərində üstünlük verdikləri sahələr

Cədvəl 1.

Cavablar	1-ci sual	2-ci sual	3-cü sual
Müəllimlərin cəmi sayı – 60 n.	13 36 11	6 22 27	5 23 15 22
Faizlə	22 60 18	10 37 45	8 38 25 37

Müəllimlərin 60%-i şagirdlərlə münasibətləri şəxsi-pozitiv istiqamətdə qurmağa üstünlük verirlər. 22% rəsmi, 18 % situativ münasibətləri qəbul edir.

İkinci sualla bağlı 10% müəllim – avtoritar, 37% – demokratik, 45% – demokratik – avtoritar, 8% liberal ün-

siyyət üslubunu müsbət qiymətləndirir.

Şagirdlər tərəfindən hansı keyfiyətələrinizin daha yüksək qiymətləndirilməsi sualına verilmiş cavablarda 38% müəllim ilk növbədə şəxsiyyətinin qiymətləndirilməsini müsbət dəyərləndirdi. Müəllimlərin 25% – bu sahədə intellekti onə çəkir. 37% hesab edir ki, şagirdləri onların peşəkarlığı maraqlandırmalıdır.

Daha sonra qarşılıqlı münasibətlərdə müəllimin rəhbərlik üslubunu rolu ilə bağlı tədqiqat şagirdlərlə davam etdirildi, lakin biz onlara açıq deyil, qapalı suallarla müraciət etdik. Məqsədimiz şagirdlərin müəllimə və məktəbə münasibətini öyrənərək səbəbləri digər yollarla araşdırmaq, bu səbəblər içərisində müəllimin rəhbərlik üslubunun yerini təyin etmək idi.

Şagirdlərin məktəb həyatı və pedaqoqlarla bağlı apardığımız bu sorğunun nəticəsi göstərmişdir ki, VIII–IX sinif şagirdləri müəllimləri qiymətləndirərkən onların istər şagirdlərlə qarşılıqlı münasibətlərinə, istərsə şagirdlər arasındaki münasibətləri tənzimləmə üslubuna daha çox əhəmiyyət verirlər. X–XI siniflərdə bu müəyyən qədər dəyişir. Şagirdlər müəllimin savadlı, öz işini bilməsini daha vacib hesab edirlər.

Şagirdlərin qiymətləndirmələrini daha konkret faktlarla öyrənmək üçün onlarla “Yaxşı müəllim özündə aşağıdakı hansı keyfiyyətləri birləş-

dirməlidir?” mövzusunda diskussiya təşkil etdik. Şagirdlər düşünürlər ki, bu anlayış özündə 2 əsas keyfiyyəti birləşdirməlidir: savadlı, öz işini yeni təlim texnologiyalarına yaxşı bələd olan, onları səmərəli şəkildə tətbiq edən; b) özündə humanist xarakteri birləşdirən, şagirdlərə qarşılıqlı münasibətləri qurmağa kömək edən, onları anlayan və başa düşən.

Pedaqoqların şagirdlər tərəfindən qiymətləndirilməsi

Cədvəl 2.

S.S.	Məktəb həyatı ilə bağlı qiymətləndirmələr	Sınıflar üzrə nəticələr					
		8 s. 15 n.	9 s. 15 n.	10 s. 15 n.	11 s. 15 n.	Cəmi	%
1.	Məktəb hər şeyden əvvəl: 1. Həyati məsələləri öyrədir.	5	6	6	5	22	36
	2. Şagirdlərin fərdi qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.	7	6	5	4	22	36
	3. İnsanlarla əlaqə qurmaq üçün şagirdlərdə zəruri keyfiyyətlər təribya edir.	3	3	4	6	16	28
2.	Pis pedaqoq o şəxsdir ki: 1. Bəzi şagirdlərdən xoşu gəlmədiyini gizlətmir.	7	8	8	5	28	47
	2. Onlar arasında qarşılıqlı ittihamları qızışdırır.	6	6	5	4	21	35 6
	3. Tədris etdiyi fənni yaxşı bilmir.	2	1	2	6	11	18
3.	Yaxşı pedaqoq o şəxsdir ki: 1. Hər bir şagirdlə maraqlanır, onlara fərdi yanaşır.	6	6	5	4	21	35
	2. Şagirdlərlə tədris etdiyi fənnə maraqlı oyadır, fənni dərinlən mənimsmək üçün onları zəhmətə alışdırır.	5	4	5	7	21	35
	3. Sınıfdə elə şərait yaradır ki, şagirdlər fikirlərini söyləməkdən çəkinmirlər.	4	5	5	4	18	30

Bu məsələləri nəzərə alaraq ilk məqsədimiz müəllimlərdə rəhbərlik üslubu, bununla bağlı olan bacarıqların inkişafı idi. Bunun üçün müəllimlərə hər iki tərəfi qane edən əl-verişli münasibət mühiti yaratmaq tələb olunurdu.

Əvvəlcə görüləcək işlərin məzmunu müəyyən edildi. Bunun üçün Dünya Bankı və Təhsil Nazirliyinin birgə apardıqları təhsil islahatında müəllimlərin yenidən hazırlanması sahəsində işlənmiş kurikulum materialları əsasında təlimatlandırma aparıldıq.

Müəllimin sinif qruplarına rəhbərliyi necə olmalıdır?: kurikulum materiallarının mövzu üzrə təhlili) - maarifləndirmə.

Müasir təlimin əsas prinsipləri sırasında dialoji təlim əsas götürülür. Məsələlərin birgə həlli gedişində özünün və qrup üzvlərinin fikirlərini, imkanlarını və təcrübələrini bölüşə bilmək, bundan qarşılıqlı faydalana- maq məqsədi ilə hər bir şagirdin müzakirələrdə və qrupun işində iştirakı təmin edilməlidir. Təlim prosesində bütün şagirdlərin müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərini və fikirlərini nəzərə almaqla, tədrisin məzmununu daha da zənginləşdirməyə imkan yaradır, nəticəçixarma prosesinə müsbət təsir edir. Bu prinsipə riayət etməklə şagirdlərin əməkdaşlıq etmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək olar. Müəllim

siniflə işləyərkən buna şərait yaratmalıdır.

Qrupla iş təşkil olunarkən bir çox amillər nəzərə alınmalıdır. Bu amillərdən biri qrup üzvlərinin sayı ilə bağlıdır. Qrup üzvlərinin sayı düzgün seçilməzsə, səmərəlilik aşağı düşər. Çalışmaq lazımdır ki, hər bir qrupda üzvlərin sayı bərabər olsun. Bununla yanaşı, üzvlərin konkret sayına da ayrıca diqqət yetirmək lazımdır. Psixologiyada bu məsələ geniş araşdırılmışdır. “Rengelman effekti”nə görə müəyyən saydan sonra qrup üzvlərinin sayı artıqca keyfiyyət enir. Daha dəqiq desək, qrup üzvlərinin sayı 9 nəfəri keçdikdə məhsuldarlıq aşağı düşür.

Qruplarla iş formasının üstün cəhətlərindən biri odur ki, bu zaman şagirdlər digər sinif yoldaşları ilə əməkdaşlıq edir, başqa sözlə, ünsiyyət quşurlar. Ənənəvi dərsdən fərqli olaraq burada dərs “şagird - müəllim” tipli dialog üzərində deyil, “şagird - qrup - müəllim” formasında təşkil olunur. Qrupla işin bu qaydada təşkili şagirdlərdə bəzi keyfiyyətlərin formallaşmasına müsbət təsir göstərir. Bu keyfiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- şagirdlər tədris materiallarını daha dərindən mənimsəyirlər;
- şagirdlər dərslərdə və dərsdən kənar tədbirlərdə müstəqil, yaradıcı və məqsədyönlü fəallıq nümayiş etdirirlər;

– şagirdlər arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq genişlənir, səx ünsiyyət yaranır, laqeydlik aradan qalxır;

– şagirdlər bir-birlərini daha yaxşı başa düşür, bir-birinə hörmətlə yanaşırlar;

– şagirdlərdə özünə inam hissi güclənir, onlar öz imkanlarını daha dəqiq qiymətləndirə və özünə nəzərət edə bilirlər;

– onlar gələcək müstəqil həyat üçün zəruri olan bilik və bacarıqlara yiyələnirlər.

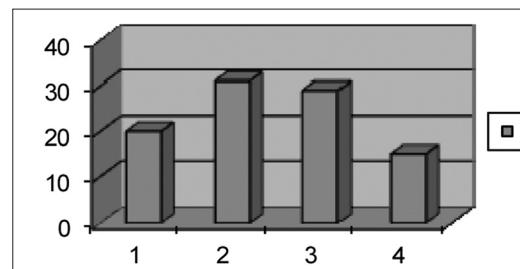
Kurikulum sistemində tətbiq olunan qruplarla iş zamanı şagirdlərin lideri özlərinin seçməsi də buna nümunə ola bilər. Metodikanı apardığımız sinifdə qruplarla iş zamanı qrup liderlərini özlərinin seçmələri şagirdlərdə dərsə xüsusi maraq yaradırdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, liderin qrup tərəfindən seçilməsi şagirdlərdən məsuliyyət tələb edir. Lider qrupun işini lazımi səviyyədə təqdim edə bilməzsə, bütün qrup buna görə aşağı nəticə əldə edə bilər. Bu səbəbdən də onlar daha diqqətli olmağa çalışırlar. Əgər seçilmiş lider bir dəfə təqdimatı yaxşı təşkil edə bilmirsə, qrup üzvləri ikinci dəfə qərarlarını daha dəqiq etməyə, daha doğru seçim etməyə çalışırlar. Bu, onlarda özünüzizamlamanın inkişafına səbəb olur.

Problemi pedaqoji situasiyaların həllində yeni təcrübə vasitəsi ilə

rəhbərlik üslubunun imkanları istiqamətində konsultasiyalar.

“Pedaqoji ünsiyyət bacarıqlarının” inkişafı üzrə treninq.

Eksperimentlərin keçirilməsi.

Şəkil 2. Eksperimentdən əvvəl müəllimlərin özünüqiymətləndirməsi

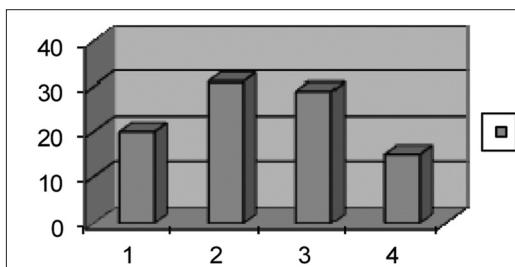
Şəkil 2-dəki I sütunda avtoritar - demokratik, II sütunda demokratik, III sütunda avtoritar, IV sütunda liberal müəllimlərin səviyyəsi verilmişdir. Şübhəsiz ki, aparılan işlər həm avtoritar, həm də demokratik tipli müəllimlərin rəhbərlik üslubunda dəyişmələr yaratmışdır. Hətta, hər üç tipin qarışlığında biz tədqiqatın sonunda demokratik-avtoritar tipli müəllimləri aşağıdakı dəyişmələr əsasında ayırdı edə bildik.

– şagirdləri başa düşür, onlarla mehriban münasibət qurur, bununla belə prinsipial məsələlərdə tələbkarlıq göstərir;

– şagirdləri inandırır, onları düzgün istiqamətləndirir, mühüm məsələlərin həllində güzəştə getmir, az kobudluq edir;

– münasibətlərə əsasən açıqdır, təşkilatçıdır, özünü şagirdlərin problemlərinə yönəldərək köməklik göstərir.

Dəyişmələr avtoritar müəllimlərin hesabına da baş vermişdir. Onların bir qismində demokratik rəhbərlik təcrübəsinə maraq yaranmış, bu üsluba xas olan ünsiyyət, hərəkət, qərar qəbulu və icrası ilə bağlı olan elementlərdən öz təcrübəsində istifadə etməyə çalışırdılar.

Şəkil 3. Eksperimentdən sonra müəllimlərin özünnüqiyətləndirməsi

Ümumilikdə 32% müəllim özünü avtoritar, 40% demokratik, 27% liberal hesab edirdi. Humanitar fənn müəllimlərinin 47-i özünü demokratik, 30 % liberal, yalnız 22 % avtoritar müəllim kimi qiymətləndirirdi. Tədqiqatın sonunda, demək olar ki, demokratik müəllimlərlə (40 %) demokratik-avtoritar müəllimlərin faiz göstəriciləri eyniləşdi (38 %). Avtoritar müəllimlərin faizi aşağı düşərək 21, liberal müəllimlər 3 % oldu.

Şagirdlərin müəllimlərlə bağlı qiymətləndirmələrində də oxşar fərqlər

yaranmışdır, lakin onların faiz göstəriciləri avtoritar və liberal müəllimlərdə daha aşağı idi: avtoritar müəllimlər – 19%, liberal müəllimlər 2%. Bu nəticəni tamamilə psixoloji məsələ hesab etmək olar, çünki insanın rol davranışlarında baş verən dəyişmələr başqaları tərəfindən daha asan müşahidə olunur, nəinki subyektin özü. Görünür ki, müəllimlər hələ özlərində baş verən dəyişmələri tam qəbul etmədiklərindən bunu davamlı hal kimi qiymətləndirmirlər.

Tədqiqat göstərdi ki, müəllimin rəhbərlik üslubunun məzmunu bir çox amillərlə şərtlənir. Bu amillər içərisində aşağıdakılardır: müəllimin təbii quruluşu, onun temperament tipi, xarakter və qabiliyyətləri; müəllimin şəxsi mədəniyyəti, insanlarla ünsiyyət və münasibətləri sahəsindəki sosial təcrübəsi; müəllimin şəxsi keyfiyyətləri: insanları sevmək, onlara empatik münasibət; onun professional hazırlığı, şagirdlərlə, eləcə də şagird qrupları illə işləmək bacarığı; problemlı-pedaqoji situasiyalarda yaranmış münaqışələri həll etmək bacarığı; şagirdlərə öz fənnini sevdirmək, maraq oyatmaq, mənimsətmək bacarığı, bunun üçün müvafiq üsul və vasitələrdən təlim resurslarından istifadə etmək; müəllimin müasir fənn kurikulumlarına bələd olması, təlim prosesini onun tələblərinə müvafiq tənzimləməsi,

özünün fasilitator vəzifəsini yüksək səviyyədə yerinə yetirməsi; məktəb kollektivi, valideynlər, eləcə də şə-

Ədəbiyyat:

1. Əliyev R.I. Etnopsixologiya: qloballaşma və millilik. Bakı: Nur-lan, 2007, 180 s.
2. Mustafayev A.M. Birgə fəaliyyət şəraitində şəxsiyyətlərarası qarayışın dinamikası // psixol. üzrə fəl. dok. avroreferatı. Bakı: 2004, 22 c.
3. Aliyev C.Q. Gənc müəllimlərin pedaqoji fəaliyyəti prosesində qarşılaşdıqları çətinliklərin psixoloji təhlili // psixol. üzrə fəl. dok. dissertasiya. Bakı: 1998, 159 s.
4. Salanova K.B. Tələbələrin birgə fəaliyyət prosesində ünsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətləri // psixol. elm. üzrə fəl.dok...dis. Bakı: 2010, 146 s.
5. İsmayılova M.İ. Tərbiyənin ünsiyyət üslubunun məktəbəqədər yaşı uşaqların qarşılıqlı münasibətinə psixoloji təsiri // psixol. elm. üzrə fəl. dok. dissertasiya, Bakı: 1999, 146 s.
6. Məsiyev V.N. Problema otñoshenij cheloveka i ee mesto v psichologii // Xrestomatija po psichologiji, M.: Prosveschenije, 1977, c.164-171.
7. Paragin B.D. Sozial'no-psichologicheskiy klimat kollektiva. Leningrad.: 1981, 216 c.
8. Davydova A.I. Modelirovaniye upravlencheskoy deyatel'nosti kuratora uchebnoj gruppy // Sred-
- girdlərlə əlverişli ünsiyyət və münasibətlər qurması.
- hee profesiionalnoe obrazovaniye, 2008, № 7, c. 33-35.
9. Rogov E.I. Uchitel' kak ob'ekt psichologicheskogo issledovaniya. M.: Vlados, 1998, 496 c.
10. Mitina L.M. Formirovaniye profesiional'nogo samosoznaniya uchitel'ya // Voprosy psichologii, 1990, № 3, c.58-64.
11. Ananyev B.G. Chelovek kak predmet poznaniya. Leningrad: 1968, 324 c.
12. Andrejeva G.M. Sozial'naya psichologija. M.: Aspekt-press, 1999, 375 c.
13. Kuzmenkova O.V. Diagnostika i razvitiye lichnosti uchitelja: Metodicheskoe posobie. Orenburg: OOI PKPO, 1999, 58 c.
14. Petrovskij A.B. K pastroeniju sozial'no-psichologicheskoy teorii kollektiva // Xrestomatija po psichologiji, M.: Prosveschenije, 1977, c.171-173.
15. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: "Qapp-Poliqraf" Korporasiyası, 2003, 356 s.
16. rosdiplom.ru
17. <http://vestnik.edu.ru/rosanov05.html>
18. <http://www.detskiysad.ru/ped/savin18.html>
19. <http://vsetesti.ru/134/>

РОЛЬ СТИЛЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО РУКОВОДСТВА В РАЗВИТИИ ШКОЛЬНЫХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ

АБСТРАКТ

В статье излагается проблема взаимоотношений в школьной среде, стиля педагогического общения, роли педагогического стиля руководства в развитии взаимоотношений между членами школьного коллектива. Педагог должен создавать в школе положительный эмоциональный климат, стимулируя творчество учащихся, находить выход из проблемной педагогической ситуации. Известно, что имеются авторитарный, демократический и другие стили управления, в том числе и в педагогической работе. В статье обосновывается мысль о том, что основным показателем эффективности педагогического стиля руководства является осознание потребностей учащихся при индивидуальной работе с ними, образ, темп, динамика и быстрота удовлетворения этих потребностей среди учащихся.

ROLE STYLE OF PEDAGOGICAL LEADERSHIP IN DEVELOPING SCHOOL RELATIONS

ABSTRACT

The article describes the problem of relationships in the school environment, teacher communication style, the role of teacher leadership style in the development of relations between the members of the school community. The teacher has to create a positive emotional climate of the school, stimulating the creativity of students, to find a way out of the problem of pedagogical situation. It is known that there are authoritarian, democratic, and other styles of management, including in educational work. The article explains the idea that the main indicator of the effectiveness of pedagogical leadership style is the awareness needs of students with individual work with them, way, tempo, dynamics and speed to meet these needs of the students.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №01)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 15 yanvar 2013-cü ildə daxil olmuşdur

BEŞFAKTORLU ŞƏXSİYYƏT SORĞUSUNUN TƏTBİQİ HAQQINDA

Tünzalə Orucova

BDU-nun Psixologiya kafedrasının

II kurs magistrantı

E-mail: orucova_tunzala@mail.ru

Açar sözlər: *beşfaktorlu şəxsiyyət sorğusu, böyük beşlik, ekstroversiya, introversiya, yaxınlıq, uzaqlıq, özünənəzarət, emosional dəyişkənlik, emosional sabitlik*

Ключевые слова: пять фактор личностный опросник, большой пятерки, экстраверсия, интроверсия, близости, расстояние, самоконтроль, эмоциональная волатильности, эмоциональная устойчивость

Key words: five factor personality questionnaire, big five, extraversion, introversion, closeness, distance, self-control, emotional volatility, emotional stability

Bəşfaktorlu şəxsiyyət sorğusu dünya praktikasında geniş tətbiq olunan metodikalardan sayılsada, azərbaycanda bu sorğu özünün geniş miqyaslı tətbiqini tapmamışdır. Bizim məqsədimiz də bu metodikanı tətbiq edərək şəxsiyyət keyfiyyətləri ilə şəxsiyyətin özünüqiyətmətləndirməsi arasındaki əlaqəni müəyyənləşdirməkdir.

Belə ki, Q. Ollport, D. Gilford, R. Kettel, Q. Ayzenq və başqa psixoloqlar qeyd edirlər ki, şəxsiyyət piramidaya bənzər ierarxik struktura malikdir. Şəxsiyyətin strukturu ilə bağlı olan tədqiqatların əksəriyyətində şəxsiyyətin əsas xüsusiyyətlərinin beş mühüm faktordan ibarət olduğu göstərilir. Müasir psixologiya elmin-

də şəxsiyyətin beş universal əlamətlər əsasında təsnifatı «beş faktorlu» və ya «böyük beşlik» şəxsiyyət sorğusu kimi tanınır. Bu model əsasında amerikan psixoloqları P.Kosta və R.Mak Krey 1992 – ci ildə NEO PI (neuroticism – N, extiraversion – E, opennes – O, personality – P, inventory – I) adlı şəxsiyyət sorğusu hazırlamışdır (48, 1).

«Dil nümunəsinə görə şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin geniş təsnifatını vermək mümkündür» hipotezinə əsasən ilk dəfə F. Halton geniş sorğu hazırlanırdı.

1936-ci ildə Ollport və H.S.Odbert F. Haltonun bu hipotezini praktikaya tətbiq etdilər (47, 2). Onlar o zaman üçün mövcud olan ən geniş

iki ingilis lügəti üzərində çalışdırılar və şəxsiyyəti təsvir edən 17 953 müəyyənləşdirilər. Daha sonra bu böyük siyahını sadələşdirərək sözlərin sayını 4504-ə endirdilər.

R.Kettel 1940 - ci illərdə Ollport – Odberit siyahısına psixoloji tədqiqatlardan gələn bəzi terminləri əlavə etdi və sinonimləri çıxardaraq sözlərin sayını 171-ə endirdi (47, 3). Daha sonra sınanılan insanlardan xahiş olundu ki, bu sözlərdən tanış olanlara qiymət versinlər və nəticələr analiz edildi. Kettel «şəxsiyyət kürəsi» olaraq adlandırdığı 35 böyük şəxsiyyət xüsusiyyətini müəyyənləşdirdi. Şərkləri ilə birlikdə bu xüsusiyyətlər üçün şəxsiyyət testləri hazırladı. İnkişaf edən kompüter texnologiyasıyla birlikdə faktor təhlil metodundan istifadə edilərək bu testlərdən əldə edilən məlumatlar araşdırıldı. Bu, 16PF Şəxsiyyət Anketinin inkişaf etdirilməsinə səbəb olan 16 böyük şəxsiyyət faktoru müəyyənləşdirilməsi ilə nəticələndi.

1961-ci ildə E.Tyups və R.Kristal səkkiz böyük nümunəyə əsasən şəxsiyyət məlumatlarını araşdırırdı. Bu tədqiqatçılar Kettelin ölçməsinə əsaslanaraq təkrarlanan 5 faktor müəyyən etdilər (61, 4). Bu tədqiqat, beş faktorun şəxsiyyətin müəyyənləşdirilməsi üçün kifayət etdiyini hesab edən Norman tərəfindən də təkrarlandı. Norman bu faktorları ekstravert-

lik, uyğunluq, məsuliyyətlilik, emosional balanslılıq və mədəniyyət olaraq adlandırdı (66, 5).

Sonrakı 20 il müddətində dəyişən fikirlər şəxsiyyət araşdırımalarının yayılmasını çətinləşdirdi. 1968-ci ildəki kitabı «*Personality and Assessment*» da V.Mişel şəxsiyyət testlərinin davranışı müəyyənləşdirə bilməməsi fikrini irəli sürdü. Mişel kimi digər sosial psixoloqlar da davranış və münasibətlərin stabil olmadığını, situasiyadan asılı olaraq dəyişdiyini təsdiqlədilər. Şəxsiyyət testləri vəstəsilə davranışları praqnozlaşdırmaq imkansız hesab olundu.

İnkişaf edən metodlar 1980-ci illərdə bu fikirlərə meydan oxudu. Eti-barsız hesab olunan davranış nümunələrini öncədən söyləməyə çalışmaq əvəzinə tədqiqatçılar, çox sayılı müşahidələri birləşdirməklə davranış modellərini öncədən təxmin edə biləcəklərini kəşf etdilər. Nəticə etibarı ilə davranış və şəxsiyyət arasındakı əlaqə olduqca genişləndi və «şəxsiyyət» adlı fenomenin mövcudluğu müəyyənləşdi. Bu gün şəxsiyyəti tədqiq edən psixoloqların və sosial psixoloqların insan davranışını müəyyənləşdirmək məqsədi ilə həm şəxsiyyət, həm də situasiya amillərinin birgə analizinin vacibliyi mövzusundakı fikirləri bir – biri ilə uzlaşır.

1980-ci illərdə Tyypes, Kristal və Norman tərəfindən gerçəkləşdirilən

ilkin araşdırırmalar artıq unudulmuşdu. Levis Qoldberq yeni bir tədqiqata başladı, beş faktoru təkrar kəşf etdi və psixoloqların maraq dairəsinə yenidən gətirdi. Daha sonra bu faktorlar üçün «Böyük beşlik» terminindən istifadə edildi (141, 6).

1981-ci ildə Honoluluda (ABŞ-ın Havay ştatında şəhər) bir simpoziumda, dörd öndə gələn araşdırmacı Levis Qoldberq, Naomi Takemoto-Çok, Andrey Komrey ve John M. Diqman o dövrün mövcud şəxsiyyət testlərini incələdilər. Bu araşdırmacılar daha çox etibarlı testlərin Normalının 1963-cü ildə kəşf etdiyi beş ümumi faktorun ölçülməsi testinin olması nəticəsinə gəldilər. Bu hadisə beş faktor modelinin şəxsiyyət tədqiqatçıları arasında geniş məqyasda qəbul edilməsi və eyni zamanda NEO PI – R beş faktorlu şəxsiyyət sorğusunun Kosta və Mak Krey tərəfindən 1985-ci ildə yayınlanması ilə nəticələndi.

Beş faktor modelinin yeniliklərindən biri daha öncə mövcud olan dağınıq və nizamsız sahəyə ortaq bir təsnifat götirməsi idi. Beş faktor modelini digərlərindən fərqləndirən cəhət isə bu modelin konkret bir psixoloqu qaydasına deyil, dilə, insanların bir-birini anlaması üçün istifadə etdikləri təbii vasitəyə əsaslanmış olmasıdır.

Yapon psixoloqu Hiyciro Teuyn şəxsiyyətin beş faktorlu metodika-

sını yapon mədəniyyətinə adaptasiya edərək iki qütblü faktor modelini hazırlamışdı: ekstraversiya – introversiya, bağlılıq (yaxınlıq) – uzaqlıq; özünənəzarət – qeyri iradilik; emosional dəyişkənlik – emosional sabitlik; oynaqlıq – işgüzarlıq.

Görkəmli amerikan psixoloqu D. Matsumoto qeyd edir ki, alimlərin əldə etdikləri inandırıcı faktlar əsasında gəldikləri qənaət belədir ki, şəxsiyyətin beşfaktorlu modeli (ŞBM) testi bütün insanlar üçün istifadə edilə bilən «şəxsiyyətin universal taksonomiyasıdır».

Hesab edirik ki, beş faktorlu şəxsiyyət sorğusu testinin yapon modeli, kollektivist mədəniyət meyarlarına uyğun olduğu üçün bu variantın Azərbaycan mədəniyyətinə modifikasiya olunması onun əsaslı olmasına kömək edə bilər.

Birinci «ekstraversiya – introversiya» faktoru. Ekstraversiya və introversiya əsas şəxsiyyət göstəricilərindən olub, cəmiyyətlə, daxil olduğu qrup üzvləri ilə nə qədər yaxın münasibət qura biləcəyini müəyyən edir. Ümumiyyətlə insanlar cəmiyyətə münasibətləri nöqteyi nəzərdən iki yerə bölündür : ekstravertlər və introvertlər. Ekstraversiya və introversiya həmçinin Beşfaktorlu şəxsiyyət sorğusunun göstəricilərindən biridir. Ekstraversiya və introversiya faktorunun komponentləri:

aktivlik – passivlik, dominantlıq – tabe olma, ünsiyyətcilik – qapalılıq, yeni təsurat alma – yeni təsuratdan qaçma, diqqəti cəlb etmə - diqqətdən qaçmadan ibarətdir.

Ekstravertlər başqaları ilə ünsiyətə həvəslidir, diqqət mərkəzində olmayı, ictimai tədbirlərdə iştirakı, qrup daxilində fəaliyyəti xoşlayan şəxslərdir. İntrovertlər isə cəmiyyətdən qaçan, adamlar arasında uzun müddət qaldıqda bundan yorğunluq keçirən, tək, müstəqil fəaliyyət göstərməyi xoşlayan insanlardır. Yüksək faizli ekstrovertlər və introvertlər təbiətlərinə uyğun olmayan şəraitə çətinliklə dözür, bundan çox narahat olurlar. Bu qism adamlar azlıq təşkil edir. Əksər insanlar xüsusiyyətlərinə az uyğun olan şəraitə adaptasiya olmayı bacarırlar.

İkinci faktorun mahiyyəti insanlarla olan qarşılıqlı münasibətdir. «Yaxınlıq» özündə şəxsiyyətin etibar etmə, inanma, əməkdaşlıq, asılı olma və fərdin qrupu qəbul etməsi kimi daxili xüsusiyyətlərini göstərir. Bu faktorun əks tərəfi «uzaqlıq» rəqib olmanı, qarşılıqlı münasibətdən uzaq durma və müstəqilliyi əks etdirir. Bu faktorun komponentləri kimi isti münasibət – etinasızlıq, əməkdaşlıq – rəqabət, etimad – şübhə, başa düşmə - başa düşməmək, başqalarına hörmət – özünəhörmət götürülür.

Üçüncü faktor «özünənəzarət – qeyri iradilik “ kimi təqdim olunur.

Yapon psixoloqu «şüurluluq» terminini işlətmir və hesab edir ki, o daha çox etik anlayışdır. Üçüncü faktorun mahiyyəti davranışın iradi tənzimidir. Özünə nəzarət edən şəxs məqsədyönlü, vicdanlı, ardıcıl və səliqəli, eləcə də təkidlidir. Qeyri iradi adam isə əksinə öz davranışında təbiət və cəmiyyətlə harmonik münasibət quşur və həmişə həyatın axını istiqamətində hərəkət edir. Şəxsiyyət sorğusunun beş faktorlu yapon modelində bu faktorun ilkin komponentləri belədir: səliqəlilik – pintilik, təkidlilik – təkidli olmamaq, məsuliyyət – məsuliyyətsizlik, özünənəzarət – cılğınlıq, ehtiyatlı – səhlənkar.

Dördüncü faktor şəxsiyyətin affektiv sahəsini əks etdirir. Şəxsiyyətin emosionallığı mühitin təsirinə, xüsusiət gərgin şəraitə yüksək həssaslığında təzahür edir. Belə şəxs həm də depressiyaya meylli olur. Emosional sabitlik və döyümlülük isə əksinə, insanı yola gedən, sakit və özünə kifayət qədər sahib ola bilməsi kimi xarakterizə edir. Dördüncü faktorun komponentləri : həyəcanlılıq – qayğısızlıq, gərginlik – sakitlik, depressivlik – emosional sakitlik, özünütənqid – özündən razılıq, emosional labillik – emosional stabililikdən ibarətdir.

Beşinci faktor «oynaqlıq – işgüzarlıq» kimi təqdim olunur. Oynaqlıq şəxsiyyətin real dünyadan qeyri

real aləmə asanlıqla keçməsini, qeyri adı obraz, fikir, hiss və incəsənət rəmzlərini qavramasını və bütün bunlardan rahat həzz alması imkanını verir. Digər tərəfdən isə «işgüzarlıq» əlamət kimi insanın reallığa uyğun hərəkət etməsində, yuxarı həddə isə konformizmə, avtoritarizmə aparır. Bu faktorun ilkin komponentləri hər şeyi bilmə həvəsi – konservativizm, xəyalpərvərlik – realistlik, artistlik – qeyri-artistlik, həssaslıq – az həssaslıq, plastiklik – rigidlikdən ibarətdir.

Beşfaktorlu şəxsiyyət sorğusunun psixoloqlar tərəfindən dəstəklənməyə başlandığı 1990-cı illərdən etibarən bu kimi şəxsiyyət keyfiyyətlərini əhatə edən bir çox araşdırımlar aparılmışdır. Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, beş faktorun hərbirinə ırsiyyət və sosial amillər təsir göstərir. Nəticə etibarilə də bu faktorlar eyni nisbətə malikdir (64, 7).

Ekstravertlik – 54 %

Bağlılıq – 42 %

Özünənəzarət – 49 %

Emosional dəyişkənlik – 48 %

Oynaqlıq – 57 %

Erkən yetkinlik dövründə fərddə

bu faktorlardan bağlılıq və özünənəzarət artan, ekstravertlik, emosional dəyişkənlik və oynaqlıq azalan şəkildə dəyişilə bilir. Lakin araşdırıcılar 30 yaşdan sonra qərarlılığın aparıcı faktor olduğunu müəyyən etmişlər (65, 8). Bu baxımdan sa-dalanan beş faktorun fərdin bütün həyatı boyu dəyişməz qaldığını söyləmək düzgün deyil. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, 30 yaşından sonra insanların şəxsiyyət göstəriciləri çox dəyişmir.

26 ölkə üzərində aparılan ($N = 23,031$ sınaq) mədəniyyətlərarası araştırma və 55 ölkədə aparılan ($N = 17,637$ sınaq) araştırma nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, beş faktor arasındakı nisbət şəxsiyyətin cinsindən asılı olaraq müxtəlif olur. Belə ki, qadınlar əsaslı şəkildə daha yüksək emosional müvazinətlik və bağlılıq göstərdikləri halda, kişilər daha yüksək şəkildə ekstravertlik və məsuliyyətlilik göstərir (322, 9). Qadınlar və kişilər arasındaki gender bərabərliyinin əsas götürüldüyü mədəniyyətlərdə isə cinslərarası fərqliliklər özünü daha qabarlıq şəkildə biruzə verir 168, 10).

Ədəbiyyat:

1. R.Mirzəyev, C.Əliyev «İnsanı tanımağın yolları», 401 s.
2. Allport, G.W. & Odber, H.S. (1936). Trait names: A psycholexical

study. *Psychological Monographs*, 211

3. Cattell, R. B.; Marshall, MB; Georgiades, (1957). «Personality

- and motivation: Structure and measurement». *Journal of Personality Disorders*. 130 p.
4. Tupes, E. C., & Christal, R. E. (1961). Recurrent personality factors based on trait ratings. USAF ASD Tech. Rep. No. 61-97, Lackland Air-force Base, TX: U. S. Air Force
5. Norman, W. T. (1963). «Toward an adequate taxonomy of personality attributes: Replicated factor structure in peer nomination personality ratings». *Journal of Abnormal and Social Psychology* (6): 574–583
6. Goldberg, L. R. (1981). Language and individual differences: The search for universals in personality lexicons. In Wheeler (ed.), *Review of Personality and social psychology*, vol. 1, 141–165. Beverly Hills, CA: Sage
7. Jang, K., Livesley, W.J., Venmon, P. A. (1996). Heritability of the Big Five Personality Dimensions and Their Facets: A Twin Study. *Journal of Personality*, 64, 577-591
8. McCrae, R.R. & Costa, P.T. (1990). *Personality in adulthood*. New York: The Guilford Press.
9. Costa, P.T. Jr., Terracciano, A., & McCrae, R.R. (2001). «Gender Differences in Personality Traits Across Cultures: Robust and Surprising Findings» *Journal of Personality and Social Psychology*, 81(2), 340
10. Schmitt, D. P., Realo, A., Võrakek, M., & Allik, J. (2008). Why can't a man be more like a woman? Sex differences in Big Five personality traits across 55 cultures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94, 250

О ПРИМЕНЕНИЕ ПЯТИ ФАКТОРНОГО ОПРОСНИКА ЛИЧНОСТИ

АБСТРАКТ

Г.Олпорт, Д.Гилфорд, Г.Айзенк, Р. Кэттел и другие психологи утверждают, что иерархическая структура личности похож на пирамиду. В большинстве исследований на структуре основных черт личности человека показано, что она состоит из пяти основных факторов. На основе этой модели американские психологи П. Коста и Р. Мак Крей в 1992 году подготовили личностный вопросник по имени NEO PI R (neuroticism – N , extiraversion – E, opennes – O, personality – P, inventory – I) .

Впервые 5 – факторная модель была получена в ряде исследований, выполненных в 1960 годы (Borgatta, 1964; Norman, 1963 ; Tupes & Christal, 1961). Тем не менее, последующие 20 лет прошли при превосходстве моделей Айзенка и Кеттела. Норман (1963) впервые называет пять факторов экстраверсией, доброжелательностью, добросовестностью, эмоциональной стабильностью и культурой.

Известный американский психолог Д. Мацумото отмечает что, пяти факторный опросник личности как « Универсальная таксономия личности » может быть использован для всех людей.

ON THE APPLICATION OF THE FIVE-FACTOR PERSONALITY QUESTIONNAIRE

ABSTRACT

G.Allport, D. Gilford, Eysenck, R. Cattell and other psychologists argue that the hierarchical structure of personality is similar to a pyramid. Most studies on the structure of the basic features of a person's personality shows that it consists of five main factors. Based on this model, American psychologists P. Costa and R. Mc Cray in 1992 lichnostny prepared a questionnaire on behalf of the NEO PI R (neuroticism - N, extiraversion - E, opennes - O, personality - P, inventory - I).

First 5 - factor model has been obtained in a number of studies carried out in 1960 (Borgatta, 1964; Norman, 1963; Tupes & Christal, 1961). However, the next 20 years have passed in the superiority of models of Eysenck and Cattell. Norman (1963) calls the first five factors extraversion, friendliness, conscientiousness, emotional stability and culture.

The famous American psychologist J. Matsumoto said that the five - factor personality questionnaire as a « Universal taxonomy of personality » can be used for all people.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №01)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 21 dekabr 2013-cü ildə daxil olmuşdur

MÜASİR DƏRS PROSESİNDƏ TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİNİN MÜƏLLİM-ŞAGİRD MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Günay Kazimova

Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri

İnstitutunun psixologiya və

yaş fiziologiyası şöbəsinin dissertantı

E-mail:gunaykazimova@rambler.ru

Açar sözlər: motivasiya, sinif, kiçik məktəbli, təlim motivi, müəllim

Ключевые слова: мотивация, класс, младший школьник учебной мотивации, учитель

Key words: training motive, class, younger pupil, motivation, school-master

Bağça yaşlı uşaqların məktəbə daxil olması onların həyatında yeni sosial inkişaf şəraiti yaradır. Bu vaxtdan etibarən onların həyatında oyun fəaliyyəti tədricən öz aparıcı rolunu itirir, təlim fəaliyyəti isə aparıcı fəaliyyətə çevrillir. Bu onların davranış motivlərini əsaslı şəkildə dəyişdirir. Uşaqlar burada onlar üçün tamamilə yeni olan bir şəraite düşürlər. Bu sırada şagird qaydalarına əməl etmək, dərsin başlanğıcından sonuna dək sakit oturmaq, sinifdən çıxmaq və oraya daxil olmaq üçün müəllim-dən icazə almaq, onun bütün göstəriş və tapşırıqlarını yerinə yetirmək və s. göstərmək olar. Bütün bunlar uşaq şəxsiyyəti qarşısında ciddi tələblər qoyur.

Bağça tərbiyəsi görən uşaqlar üçün bunlar o qədər də çətinlik törət-

mir. Çünkü orada uşaqlara sinifdə özünü necə aparmaq, birgə yaşayış qaydaları öyrədilir.

Uşaqların məktəbə daxil olması onların həyat və fəaliyyətində ciddi dəyişikliklər əmələ gətirməklə yanaşı, həmçinin onların cəmiyyətdəki sosial mövqeyinin, həm yaşlıları və yaşıllarla qarşılıqlı münasibətlərinin də dəyişilməsinə gətirib çıxarır. Bu dövrün nəzərə çarpan ən başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, uşaqların məktəbdəki təlim fəaliyyəti ictimai məna və əhəmiyyət kəsb edən fəaliyyət növünə çevrilir.(8) Onlar təlim fəaliyyəti üçün müəllim, məktəb və valideynlər qarşısında məsuliyyət daşımalı olur.

Müəllimlə şagirdlər arasında tamamilə yeni tipli qarşılıqlı münasibət

formaları özünü bürüzə verir. Belə ki, müəllim sadəcə olaraq uşaqların ona rəğbət bəslədiyi və ya nifrət etdiyi yaşlı olmayıb, həm də onların qarşısında bir sıra ictimai tələblər qoyan konkret, canlı şəxsiyyət kimi çıxış edir. Təlim prosesində müəllimin şagirdlərə verdiyi qiymət də yalnız onun şəxsi münasibəti deyil, əksinə şagirdlərin biliklərinin obyektiv ölçü meyardır. Təlim prosesindəki qarşılıqlı münasibət uşaq bağçasının qarşılıqlı münasibətlərdən öz keyfiyyət və məzmunu etibarilə çox fərqli olur. Burada biliklərə yiyələnmək heç də oyun xarakteri daşıdır və tamamilə ciddi mənə kəsb edir.

Bu gündü şagirdlərin məktəbdə qazandıqları biliklər məzmunca elmi xarakter daşıyır. Əgər əvvəllər ibtidai təlim biliklərin, elmlərin əsaslarına yiyələnmək üçün hazırlıq mərhələsi rolunu oynayırdısa, indi şagird elmlərin əsaslarını elə birinci sinifdən mənimseməyə başlayır. Bu proses xüsusi təşkil olunmuş şəraitdə, hər bir dəqiqəsi hesabda olan dərs şəraitində həyata keçirildiyindən, hər bir şagird müəllimin verdiyi tapşırığı və göstərişləri sözsüz yerinə yetirməli, diqqətini zəruri materiallar üzərində cəmləməyi bacarmalıdır.

Uşaqın məktəbə daxil olması ilə əlaqədar valideynlər qarşısında da bir sıra məsul vəzifələr yaranır. Hər seydən əvvəl, valideynlər çalışma-

dırlar ki, bu yaş dövründə uşaqların ən səmimi, sədaqətli və etibarlı dostu olsunlar, uşaq onlara inanıb heç bir səhv hərəkətini onlardan gizlətməsin. Bəzən uşaq ev tapşırığının öhdəsindən gəlməyəndə, yaxud onu səhv icra edəndə valideynlər onun üstünə qışqırır, onu danlayır, bəzən də fiziki cəzaya əl atırlar. Belə valideynlər dərk etməlidirlər ki, bununla onlar uşaqları qarşısında öz acizliklərini nümayiş etdirir, digər tərəfdən isə bu cür hərəkətlərlə uşaqın sinir sisteminin normal fəaliyyətinin pozulmasına şərait yaradırlar. Uşaqlar böyüklərin hər cür irad və məzəmmətlərini ürək ağrısı ilə qəbul edirlər. Əgər, kiçik məktəbli düzgün hərəkət etmirə, bunu səbərlə ona başa salmaq, şüuruna çatdırmaq lazımdır. Bir sözlə, uşaqlara yardımçı olmaq, onlارla əməkdaşlıq səviyyəsində qarşılıqlı münasibətlər qurmaq hər bir valideynin ən ümdə vəzifəsi hesab edilir. Müşahidələr göstərir ki, evdə valideynləri ilə əməkdaşlıq münasibətləri olan uşaqlar məktəbdə də müəllimləri ilə bu əməkdaşlığı hazırlırlar.

Birinci sinfə gedən uşaqda öz qüvvəsinə inam hissi yaratmaq, həmişə ona səbərlə, diqqətlə, qayğı ilə, eyni zamanda, tələbkarlıqla yanaşmaq lazımdır. “Sən bir də “2” al, onda gənənə bax” – tələbi uşaqlarda yalancılıq kimi mənfi xarakter əlamətinin

əmələ gəlməsinə səbəb olur. Məktəbdə uşaqların hərtərəfli inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır. Məktəbuşaqq şəxsiyyətini əqli, hissi-iradi planda inkişaf etdirir, onda bilik, bacarıq, vərdiş və qabiliyyətlərin yeni keyfiyyətdə təşəkkülünə zəmin yaradır.

Məktəb təlimi uşaqları özünün və yoldaşlarının müvəffəqiyyətləri ilə maraqlandırır. Onlar tədricən təlim işi ilə məşğul olmağın gərginliyini, ictimai dəyərini dərk etməyə başlayırlar.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, uşaqlar məktəbə daxil olandan sonra onların həyatında bir sıra psixoloji dəyişikliklər baş verir. Belə ki, onlar tamamilə yeni olan bir şəraitdə - məktəb şəraitində rəftar və davranışlarını məktəbin daxili intizam qaydaları əsasında qurmali, əvvəlkindən fərqli davranış normalarını mənim-səməli olurlar. Kiçik məktəblilərin təlim fəaliyyətinə münasibət, ilk növbədə, təlimin necə qurulmasından asılıdır. Bu problemə psixoloji ədəbiyyatda kifayət qədər yer verilmişdir. (4;6;1;3 və s)

Son dövrlərdə təlimin daha səmərəli qurulması üçün yeni təlim texnologiyalardan, interaktiv təlim metodlarından geniş istifadə olunur (9). Bu metodların tətbiqi dərsləri daha da maraqlı edir. Onun keyfiyyətini xeyli yüksəldir. Deməli, interaktiv təlim

üsullarından istifadə edən müəllimlərin dərsində ənənəvi dərslərdən fərqli olaraq müəllim -şagird münasibətləri daha çox subyekt-subyekt münasibətləri səviyyəsinə qalxır. Ancaq, yeni təlim üsullarını müəllimin yaxşı bilməsi heç də əsas şərt deyildir. Şagirdlərin özlərinin də bu üsulların tətbiqinə hazır olması zəruridir. Cünki, ənənəvi dərslərdən fərqli olaraq, interaktiv üsulla keçirilən dərslərdə səs-küy çox ola bilər, şagirdlərin arasında münaqışə yaranı bilər. Ancaq bu dərslərdə şagirdlərin demək olar ki, hamısı fəallıq göstərməyə çalışırlar. Yeni fəal təlim metodlarının tətbiqi ilə aparılan dərslərdə şagirdlərdə elmi mübahisə aparmaq, tolerantlıq, özünə inam kimi keyfiyyətlər formalaşır. Onlar da tənqididə təfəkkür inkişaf edir, tədqiqatçılıq vərdişləri əmələ gəlir və təkmilləşir (9).

Müasir dərsin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də müəllim şagird qarşılıqlı münasibətlərinin əməkdaşlıq formasında qurulmasıdır. Belə ki, müəllim bələdçi, şagirdlər isə tədqiqatçı rolunda çıxış edirlər. Ənənəvi dərslərdə isə müəllimin şagirdə münasibətində avtoritarlıq daha çox biruzə verir və bu cür dərs darixdıcı olur. Fəal təlim metodları yeni-yeni tətbiq olunduğu dövlərdə şagirdlər mübahisə aparmağı bacarmır və bu dərsdə çoxlu səs-küyə səbəb olur.

Ona görə müəllim şagirdlərin tolerantlılığını, mübahisə aparmaq mədəniyyətini inkişaf etdirməyə çalışmalıdır. Müşahidələr göstərir ki, bu müəllim-şagird münasibətlərinə öz müsbət təsirini göstərir.

Müəllimin şəxsi nümunəsi təhsilin keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. L.Tolstoyun dediyi kimi: "Biz belə hesab edirik ki, biz yaxşı adam olduğumuz üçün bizi sevirlər, ancaq başa düşmürük ki, bizi sevən adamların özləri yaxşı adamlardır ki, bizi sevirlər"(5).

Təhsil sistemində aparılan islahatlar müasir dərsin məzmununun təkmilləşdirilməsi, yeni təlim texnologiyalarının tətbiqini tələb edir (2). İnteraktiv təlim metodlarından istifadə təhsilin keyfiyyətinə öz müsbət təsirini göstərir. Bu gün təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərə daha çox müstəqillik verilməli, öz fikirlərini sərbəst, çəkinmədən söyləməyə, arzu və istəklərinə müvafiq məşguliyətlər seçməyə şərait yaradılmalıdır.

Kurikulum islahatları tədris prosesinin təşkilinə, müəllim-şagird münasibətlərinə yeni məzmun gətirir, bu münasibətlərinin tamamilə dəyişdirilməsini tələb edir. Bu tərəflər arasında əməkdaşlığı, qarşılıqlı hörmətə, bir-birinin ləyaqətinə, hüquq və azadlıqlarına hörmət etməyə əsaslanan yeni münasibətlərin yaradılmasını tələb edir. Belə olduqda ş-

gird dinləyici deyil, fəal icraçı, bilikləri sərbəst və şüurlu şəkildə qəbul edən, əksər hallarda, bu biliklərin əldə edilməsinin iştirakçısı kimi çıxış edir (2).

Kurikulum islahatlarında əsas prinsiplər aşağıdakılardır:

– Təhsilin məzmununun və təlim strategiyalarının zamanın və cəmiyyətin tələblərinə uyğunluğu. Başqa sözlə, tələbyönümlülük;

– Təlimin nəticələrinin, standartlarının əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi və təlimin nailiyyətlərinin onlara istiqamətləndirilməsi. Başqa sözlə, nəticəyönümlülük;

– Şagirdlərin inkişafı, tələbatları, maraq və meyillərinin daim diqqət mərkəzində saxlanması. Başqa sözlə, şagirdyönümlülük;

– Bütün şagirdlərə öz idrak potensialından istifadə etmək, şəxsi qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək imkanının verilməsi. Başqa sözlə, inkişafetdircilik.

Təhsildə yeni təlim metodları və texnologiyalarından istifadə etmək daha yüksək nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxarır, şagirdlərdə müstəqillik, işgüzarlıq, təfəkkür fəallığı, məsuliyyət kimi yeni keyfiyyətlər formalasdırır. Yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə keçilən müasir dərslər ənənəvi dərslərdən bir sıra üstün cəhətləri ilə fərqlənir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Ənənəvi dərsdə təlim müəllim-dərslik-şagird paradinamikası ilə qu-rulurdusa, müasir dərsdə şagird-dərslik-müəllim paradinamikası üstünlük təşkil edir və şagirdlərin hərtərəfli inkişafı təmin edilir.

2. Müasir dərsdə gözlənilən nəticə əsasən alınır.

3. Müasir dərs şəxsiyyətyönümlü olur.

4. Müasir dərsdə inkişafetdiricilik əsas meyar kimi nəzərdə tutulur və s.(1)

Müasir dərsin əsas cəhətlərindən biri şagirdlərin fəallığıdır ki, buna da interaktiv təlim metodlarından istifadə etməklə nail olmaq mümkündür. Bu metodların tələbinə əsasən iş formaları müəyyən edilir. Bunlardan: fərdi, cütlərlə, böyük və kiçik qruplarla iş daha əlverişlidir. Şagirdlər ünsiyyət prosesində özünü daha yaxşı dərk etdiyinə görə istər qrupla, istərsə də cütlərlə iş zamanı fəallıq, birgə fəaliyyətdə bir-biri ilə əməkdaşlıq nümayiş etdirirlər. Bu onlar arasındaki qarşılıqlı münasibətləri inkişaf etdirir və onlar birgə yaşayış normalarına yiyələnirlər.

Müəllim dərs formasını seçərkən şagirdlərin marağını nəzərə almalıdır. Bu gün məktəbdən kənar mühitdə mövcud informasiya vasitələrindən istifadə edən şagirdlər dərsdə onlar üçün maraqlı olanları görmək istəyir. Bunun üçün müəllimin İKT-dən

yüksək səviyyədə istifadə etmək bacarığı olmalıdır. Həm o, bu texniki təminatı lazımı materiallarla zənginləşdirməyi bacarmalıdır. Başqa sözlə desək, o, mövzuya uyğun resursları elə seçməlidir ki, onların rəngarəngliyi dərsin maraqlı keçməsinə, qarşıya qoyulan məqsədə nail olmağa imkan yaratsın. Belə dərslərdə, həmçinin, digər texniki təminatların da olması dərsin səmərəliliyini artırır.

Böyüməkdə olan nəslin hərtərəfli tərbiyəsi məktəblərin qarşısında duran daimi və başlıca problemidir. Bu mühüm problemin həlli məktəblərimizdə çalışan pedaqoji kollektivlərin hər bir üzvünün ümumi hazırlığı, dünyagörüşü, əqidəsi, pedaqoji-psixoloji bilik, bacarıq, qabiliyyətlərindən xeyli dərəcədə asılıdır.

Şagirdlərin ayrı-ayrı müəllimlərə və fənlərə münasibətləri fərdi xarakter daşıyır. Onların hər hansı bir müəllimə qarşı olan subyektiv münasibətləri nə qədər müxtəlif olsa da bu, tədricən sinif kollektivinin həmin müəllimə olan ümumi obyektiv rəyinə - münasibətinə çevrilir. Sinif kollektivinin bu və ya digər müəllimə münasibəti çox vaxt onun tədris etdiyi fənnə də münasibətini müəyyənləşdirir. Əlbəttə hər bir müəllim yenidə dərs deməyə başladığı sinif kollektivi ilə, eləcə də, ayrı-ayrı şagirdlərlə yaratdığı əlaqə və münasibətlərin əhəmiyyətini aydın dərk

edir. Buna görə də o, sinifə qədəm qoyduğu ilk dəqiqlərdən şagirdlər-də özü barəsində müsbət rəy yaratmağa cəhd göstərməlidir. Lakin, müəllimin sinif kollektivi və ayrı-ayrı şagidlərlə lazımı əlaqə və münasibət yaratmaq üçün göstərdiyi cəhd-lərə baxmayaraq bəzən, arzu olunan nəticəni əldə etmək mümkün olmur. Ona görə ki, əvvəla rəy birdən-birə deyil, tədricən yaranır. Digər tərəfdən həmin rəyin müsbət və ya mənfi istiqamətdə inkişafı bir çox şərtlərdən asılıdır. Bunlardan müəllimin şəxsi keyfiyyətlərini, pedaqoji bilik, bacarıq və qabiliyyətlərini, davranış və rəftarını, hətta simpatiya, yaxud antipatiya doğuran görkəmini, eləcə də kollektivdəki ayrı-ayrı şagidlərin fərdi qavrama, dərkətmə, tənqid təfəkkür, qiymətləndirmə və s. xüsusiyyətlərini qeyd etmək olar.

Aparılan psixoloji tədqiqatlar əsasında müəllimləri şagidlərlə ünsiyyət baxımından şərti olaraq dörd qrupa ayırmak mümkün olmuşdur (4;7).

Birinci qrupa şagidlərlə daim ünsiyyətdə olan müəllimlər daxil edilir. Bu müəllimlər şagidlərlə təkcə sinifə, məktəbə aid məsələlər deyil, hər iki tərəfi maraqlandıran, düşündürən məsələ və problemlər ətrafında söhbət aparır, onların, necə deyərlər, hər bir dərdinə şərik olur, onlara qayğı, düzgün yol göstərməyə

çalışırlar. Şagirdlər belə müəllimlərlə heç bir sərr saxlamadan açıq danışmağa, onlardan məsləhət almağa, öyrənməyə cəhd göstəirlər. Belə ünsiyyət, əsasən, demokratik tərzlə işləyən müəllimlərdə müşahidə edilir.

İkinci qrupa şagidlərə hörmətlə yanaşan və onların da hörmət və nüfuzunu qazanmış müəllimləri daxil etmək olar. Lakin bu müəllimlərin şagidlərlə dərsdənkənar ünsiyyəti müxtəlif səbəblər üzündən müntəzəm xarakter daşıdır. Buna baxma-yaraq əgər şagidlərdən hər hansı biri müəyyən məsələnin həllində çətinlik çəkirə və bununla əlaqədar müəllimə müraciət edirsə, onlar arasında səmimi, açıq və işcil ünsiyyət yaranır. Müəllim məsələnin düzgün həlli-nə, şagirdin düzgün istiqamətləndirilməsinə cəhd göstərir. Belə ünsiyyət forması, əsasən, demokratik tərzlə işləyən müəllimlərdə müşahidə edilir.

Üçüncü qrupa elə müəllimləri daxil etmək olar ki, onlarda şagidlərlə yaxın ünsiyyətdə olmaq cəhdli aşkar sezilsə də, belə ünsiyyət çox vaxt baş tutmur. Ünsiyyətin baş tutmaması bir sira səbəblərlə əlaqədarıdır. Bunlardan müəllimin vaxtinin çatışmaması, şagidlərdə ona inamın olmaması və ya azlığı, müəllimin özünü həddən artıq ciddi aparması və digər, simpatiya yaranmasına

mane olan səbəbləri göstərmək olar. Ünsiyyətin belə baş tuta bilməməsi əsasən avtoritar tərzli müəllimlərin işində nəzərə çarpir.

Dördüncü qrupa olduqca dar çərçivədə ünsiyyətə malik müəllimləri daxil etmək olar. Bu qrup müəllimlər əsasən gündəlik dərs prosesindəki məsələlərin həlli ilə bağlı şagirdlərlə ünsiyyətdə olur, onları düşündürən digər məsələlərlə maraqlanırlar. Belə ünsiyyət formasını avtokratik və etinasız münasibət tərzli müəllimlərin işində müşahidə etmək olur.

Göründüyü kimi, yuxarıda qeyd edilən iş tərzlərindən birinə müvafiq işləyən müəllimin münasibəti müəllim-şagird arasındakı ünsiyyətdə öz ifadəsini tapır. Həm də, bu ünsiyyət müəllimin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərindən, eləcə də şəxsi həyat təcrübəsi və inamından, bilik və məlumatından asılıdır. Deməli, müəllim şagird münasibətlərinin necəliyində sadalanan cəhətlər xeyli təsirlərə malikdir. Əgər, qeyd edilən bu cəhətlər bilavasitə müəllimin özü ilə əlaqədardırsa, yaranan münasibətlərin necəliyində şagirdlər, xüsusən onların yaş xüsusiyyətləri də müəyyən rola malikdir. Belə ki, şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınıb-alınmaması, eləcə də onların hal-hazırkı yaş dövrlərindən asılı olaraq əşyalara və hadisələrə müna-

sibətləri müəllim-şagird münasibətlərinin necəliyində öz əksini tapır. Buna görə də, şagirdlərlə müxtəlif yaş dövürlərində düzgün, səmimi, işgüzar, qarşılıqlı inam, hörmət və anlaşılmaya müvafiq münasibət yaratmaq üçün müəllim onların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır.

Şagirdlərdə şəxsiyyətyönümlülük, təhsil alanın idrakı, ünsiyyəti və psixomotor fəaliyyətləri əsasında bacarıqlar inkişaf etdirməklə onlarda milli və bəşəri dəyərlər formalaşdırılmalıdır. Onların integrativlik fəaliyyəti təhsilin məzmun komponentlərinin bir-biri ilə və həyatla sistemli şəkildə əlaqələndirilməsidir. Fəal təlimin interaktiv sistemində dialoqun və əməkdaşlığın zəruriliyi bundan ibarətdir ki, dialoq zamanı təlimin hər bir iştirakçısının bilik və təcrübəsindən istifadə etməklə, problemi daha səmərəli həlli yollarını tapmaq mümkündür. Dialoq şagirdlərin öz qabiliyyətlərini nümayiş etdirməyə imkan yaradır, onların ünsiyyət bacarıqlarını formalaşdırır. Şagirdlərin biliklərinin canlandırılması və problemin həllinə istiqamətin verilməsi üçün yönəldici suallardan istifadə edilməsi, stimullaşdırılması, həvəsləndirilməsi, yaradıcı əhval-ruhiyyənin yaradılması yolu ilə aparılmalıdır. Bu yolla şagirdlərdə uğursuzluq qorxusu, inamsızlıq hissi aradan götürülür və şagirdlərin idrak

fəallığı dərs boyu təmin edilir. Müəllim problemin şagirdlər tərəfindən müstəqil tətqiq edilməsi və onun həlli üçün bütün imkanları yaratmalıdır. Şagirdlərin cavablarını yaxşı və ya pis qiymətləndirməkdən imtina etməlidir və əksinə, onlara psixoloji dəstək nümayiş etdirməlidir. Onlara hörmət və etibarla yanaşmalıdır. Bu prosesdə ən zəif şagirdlər problemi həll etməyə qadir olurlar. Şagirdlərin qarşısına problem qoymaq və onu həll etməyə yönəltmək fəal təlimin zəruri şərtlərindən biridir. Problemlərin qoyulması nəticəsində ziddiyəti həll etmək tələbi yaranır və bir-başa təfəkkürü oyadır, problemi həll etməyə vadər edir. Bu da, öz növbəsində, idrak fəallığını artırır.

Müəllimin ustalığı nəticəsində şagirdlərin marağı, bilik səviyyəsi,

onların əhval-ruhiyyəsi idrak prosesləri mükəmməlləşir. Bu zaman müəllim biliklərin əldə edilməsində bələdçi mövqeyini tutmaqla davam edir, şagirdlər isə tədqiqatçı, bilikləri kəşf edən şəxslər kimi çıxış edir.

Beləliklə, müasir dərs prosesində şagirdlərin təlim fəaliyyətini fəal təlim metodlarından səriştəli istifadə etməklə səmərəli təşkil etmək mümkündür. Bu, müəllimdən həm xüsusi hazırlıq, həm xüsusi bacarıq, həm də xüsusi səriştə tələb edir. Fəal təlim metodlarından dərs prosesində müəllimin səriştəli istifadə etməsi müəllim-şagird münasibətlərini inkişaf etdirərək əsl əməkdaşlıq səviyyəsinə qaldırır. Bu əməkdaşlıq isə öz növbəsində təlim materialını səmərəli mənimşənilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlilik. Bakı, Adioğlu, 2006
2. Azərbaycan Respublikasında Ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum)
3. Əfəndiyeva Ü.A. Ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlər məktəbə psixoloji hazırlanlığın əsası kimi. Bakı, 2007
4. Əliyev B.H., Əliyeva K.R., Cabarov R.V. Pedaqoji psixologiya (dərslik). Bakı: Təhsil, 2011,
5. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2006
6. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı, 2003
7. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Dərslik, Bakı: Maarif, 2002
8. Veysova Z. Fəal təlim metodlarına giriş kursu. Bakı, 2004

**ВЛИЯНИЕ ЭФФЕКТИВНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ
УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПРОЦЕССЕ
СОВРЕМЕННОГО УРОКА НА РАЗВИТИИ
ВЗАИМООТНОШЕНИЙ МЕЖДУ УЧИТЕЛЯМИ И
УЧЕНИКАМИ**

АБСТРАКТ

В статье анализирована проблема влияния умелого использования новых учебных технологий в процессе современного урока на развитии взаимоотношений между учителями и учениками. Центральная идея в статье заключается в том, что современный урок отличается тем, что оно более динамична более живая и ее обучающая среда более благоприятна. Это в свою очередь приводит к развитию взаимоотношений между учителями и учениками повышая их на качественно новый уровень. Современный урок, при применении интерактивных методов обучения, повышает на уровень сотрудничество не только взаимоотношении между учениками, но и взаимоотношение между учителями и учениками. Именно при таком сотрудничестве создаются благоприятные условия для более лучшего усвоения учеников. Также это сотрудничество превращает учеников в активных участников в процессе усвоении знаний.

Так, в результате проведенных анализов, мы пришли к такому выводу, что проведение современного урока, при компетентном применении интерактивных методов обучения, создают благоприятные условия для оптимизации взаимоотношений между учителями и учениками.

**THE INFLUENCE OF EFFICIENTLY ORGANIZING
OF EDUCATION ACTIVITY IN MODERN TEACHING
PROCESS TO THE DEVELOPMENT OF TEACHER
– PUPIL RELATIONS**

ABSTRACT

In article, it is analyzed the influence problem of skilfully using new education technologies in modern teaching process to the development of teacher – pupil relations. The central idea in article is consisted of that the modern lesson by being more dynamic, more live and being of teaching environment more favourable differ with simple lesson. That, in its turn, leads the mutual relations of teacher – pupil to development, rising to the new quality stage. The modern lesson holding by applying of active education methods, raise not only pupils, but also mutual relating between teacher – pupil to the co – work level. Even at that co-work condition, it is created the sufficient condition for more better perception of pupils.

Also, this collaboration is more activated by becoming of pupils to the participants of perception process of knowledge. So, we came to such conclusion at the result of holding analysis that by practically implementing of active education methods of modern lesson creates the condition for optimization of teacher – pupil relations.

Məqalə GDU-nun Pedaqoji fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №02)

Rəyçi M.H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 08 yanvar 2013-cü ildə daxil olmuşdur

Ə.Ə.ƏLİZADƏ YARADICILIĞINDA ETNİK PSİKOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Yeganə Əsgərova

*ADPU-nun ümumi psixologiya kafedrasının
fəlsəfə doktoru programı üzrə dissertanti
Email: askerova.yegane@mail.ru*

Açar sözlər: etnik psixologiya, etnopsixoloji fikirlər, adət-ənənə, milli psixologiya, ailə tərbiyəsi, valideyn-övlad münasibətləri, milli xüsusiyyətlər

Ключевые слова: этническая психология, этнопсихологические мысли, обычаи, традиции, национальная психология, воспитание в семье, отношения родителей и детей, национальные особенности

Key words: ethnical psychology, ethnopsycological thoughts, tradition, customs, national psychology, family education, parents – child relations, national characters

Xalqların psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi probleminin tarixi çox qədim dövrlərdən başlamış, onunla bağlı müxtəlif mövqelər ortaya qoyulmuşdur.

Bu tədqiqatlarda diqqəti cəlb edən cəhət ilk növbədə bir elm sahəsi kimi onun obyektinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. R.İ.Əliyevə görə etnopsixologiya xalqların psixoloji və mədəni inkişaf xüsusiyyətlərini qarşılıqlı əlaqədə, sistemli şəkildə öyrənən elm sahəsidir.

İlk etnopsixoloji fikirlərə hələ eramızdan əvvəl Herodot, Hippokrat, Platon və digər mütəfəkkirlərin əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Hippokrata görə ətraf mühit, coğrafi şərait insanların psixoloji xüsusiyyətlərinin formalaşmasına təsir göstərir.

Kant, Freyd, Tard, Lebon və başqalarının qənaəti belədir ki, etnik xüsusiyyətlərinə görə xalqlar bir-birlərindən fərqlənirlər. Digər bir istiqamət isə milli xüsusiyyətlərin öyrənilməsində bir ideoloji silah kimi istifadə olunması ilə bağlıdır. Lixtensteyn, Faraqon, Doroji və başqaları xalqların psixologiyasında fərqlərin meydana gəlməsinə sosial-tarixi inkişafın həllədici təsir göstərdiyini bildirmişlər.

XVIII əsr fransız maarifçiləri "xalq ruhu" terminini işlədərək problemə coğrafi faktorların təsiri baxımından yanaşmışlar. Ş.Monteskye isə göstərirdi ki, insanı çox şey: iqlim şərait, din, qanunlar, adət-ənənələr idarə edir və nəticədə xalqın ümumi ruhu yaranır.

Bununla belə xalqların psixologiyasının formalaşmasında iqlim

şəraiti daha həllədici təsirə malikdir. Ş.Monteskyeyə görə isti iqlim şəraitiində yaşayan xalqlar adətən tənbəl, ətalətli, güclü təxəyyülə malik olmayan insanlardır. Soyuq yerdə yaşayan xalqlar isə daha cəsur olurlar. Bununla belə onlar soyuqqanlı, əyləncələrə meyil etməyən olurlar.

Alman mütəfəkkirlərinə görə xalqın ruhunun formalaşmasında onun dini, musiqisi, həyat tərzi başlıca rol oynayır. Bu məsələlərlə bağlı rus alımları V.Bexterev, N.V.Mixaylovski, K.D.Kavelin və başqaları etnopsixologiyaya dair maraqlı ideyalar irəli sürmüslər. Onların fikrincə xalqların psixologiyasının formalaşmasında başlıca yeri ictimai, tarixi proseslər tutur.

Etnopsixologiyanın bir elm sahəsi kimi yaranması alman alımları M.Latsarus (1824-1903) və X.Şteynatalın (1823-1899) adı ilə bağlıdır. Onlar 1859-cu ildə “Xalqların psixologiyası və dilçilik” jurnalının nəşrinə başladılar. Jurnalın ilk nömrəsində onların “Xalq psixologiyası haqqında düşüncələr” adlı məqalələri çap olunur. Mütəxəssislərin fikrincə elmi etnopsixologiyanın yaranma tarixi də bu vaxtdan başlanır.

Etnopsixologiya bir elm sahəsi kimi uzun illərdir ki, kəskin diskussiya, bir-birilə ziddiyyət təşkil edən fikirlərin obyekti olmuşdur. Bir tərəfdən hətta, iki qonşu xalqın emo-

siya, xarakter və düşüncə tərzində fərqli cəhətlərin olduğu, onun öyrənilməsinin vacib olduğu qeyd edilirsə, digər tərəfdən də psixologyanın ümumini deyil, ayrıca götürülmüş fərdləri öyrənməli olduğu qeyd edilir.

Azərbaycan psixoloq və pedoqolları da milli psixologiyanın öyrənilməsi sahəsində xeyli işlər görmüşlər. Bu sahədə Ə.K.Zəkuzadə, F.Ə.İbrahimbəyov, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, Z.İ.Qaralov, Ə.Ş.Həşimov, R.İ.Əliyev və digər alımların xidmətləri qeyd olunmalıdır. Bu sahədə Ə.Ə.Əlizadə və Ə.S.Bayramovun fəaliyyəti daha geniş və çoxşaxəlidir.

Etnopsixologiya sahəsində bu alımların fəaliyyəti, yaradıcılıqları iki istiqamətdə olmuşdur. Onlardan birinci xalq yaradıcılığında, ayrı-ayrı klassiklərin yaradıcılığında olan etnopsixoloji məsələləri, ikinci isə elmi psixoloji istiqamətdə olan məsələləri əhatə edir. Onların birgə müəllifliyi ilə nəşr olunan Psixologiya dərsliyində həm xalq yaradıcılığı nümunələri, həm də ayrı-ayrı mütəfəkkirlərin fikirləri etnopsixoloji aspektdə təhlil olunur. Ə.S.Bayramov “Azərbaycanın böyük şairi İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığında psixoloji konsepsiyalar”ı, “Kitabi-Dədə Qorqud ”dastanında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası”nı

öyrənməklə yanaşı, elmi psixologiya sahəsində böyük nailiyyət hesab olunan “Etnik psixologiya məsələləri”ni yazmışdır.

Ə.Ə.Əlizadə yaradıcılığında da etnopsixoloji məsələlər geniş yer tutur. Onun A.N.Abbasovla birlikdə yazdığı “Ailə” dərsliyi, Z.Şirinova ilə birlikdə yazdığı “Nizami Gəncəvinin psixoloji görüşmləri”, “Xəmsə”də yaş və psixologiya məsələləri”, “Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş” və s. əsərləri göstərmək olar.

Ə.S.Bayramov etnopsixologiya ilə bağlı fikirlərində göstərir ki, etnik xüsusiyyətlərin öyrənilməsi xalqımızın özünü düzgün dərk etməsinə, yeni müsbət etnik xüsusiyyətlərimizlə yanaşı, nöqsan və çatışmazlıqlarımıza da yaxşı bələd olmaq, başqa sözlə, etnik qüsurlardan xilas olmağa kömək edir”(1, s.6).

Son illər milli psixologiyanın öyrənilməsinə diqqət daha da artmışdır. Bu da təbiidir. Bir tərəfdən müstəqillik qazanmış respublikamızda demokratianın, milli inkişafın, dövlət quruculuğunun düzgün aparılması üçün vacibdir, digər tərəfdən dünyanın bir sıra xalqları və dövlətləri ilə artan əlaqələr zamanı həm onları, həm də özümüzü tanımaq üçün vacibdir. Halbuki sovetlər dövründə milli xüsusiyyətlərin öyrənilməsi az qala qadağan olunmuş sahə

hesab edilirdi. Ə.S.Bayramov yazır: “Etnik psixologiya üzrə tədqiqat aparmaq, onun nəticələrini obyektiv surətdə ümumiləşdirmək, öz etnosuna xas olan müsbət cəhətlərdən söz açmaq, demək olar ki, mümkün olmamışdır. Hətta xalqın öz yaxın keçmişinə ədəbi-bədii ırsinə başqa istiqamətdə yanaşmaq olmazdı” (1,s.5).

Ə.S.Bayramov xalqın gələcək inkişafi və tərəqqisi üçün, eyni zamanda çatışmazlıqların, nöqsanların, naqışlıklıların aradan qaldırılmasında etnopsixologiyanın oynaya biləcəyi mühüm rolü qeyd edir.

Etnopsixologiya məsələlərinin, milli xüsusiyyətlərin öyrənilməsi bir neçə baxımdan əhəmiyyətlidir. Əvvəla, bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar xalqın özünü düzgün dərk etməsinə, müsbət və mənfi cəhətlərini görməsinə xidmət edir. İkincisi? başqa xalqları, xüsusən yaxın qonşuları dərk etməyə yardım edir. Üçüncüüsü, xalq öz tarixi keçmişini daha düzgün öyrənməklə gələcək istiqamətini da-ha aydın müəyyənləşdirə bilir.

Azərbaycan psixoloqları etnopsixologiya məsələlərindən bəhs edərkən daha çox sosial mühit və tərbiyə məsələlərinə diqqət yetirirlər. Professor Ə.Ə.Əlizadə ictimai mühit və ailə tərbiyəsi arasında birbaşa asılılığın olduğunu göstərir. Onun fikrincə uşaqların intellektual inkişafı həm də ailənin maddi vəziyyəti ilə bağlıdır.

Azərbaycanlıların milli xüsusiyyətlərindən bəhs edən Ə.Ə.Əlizadə ilk növbədə valideynlərin ailəyə bağlılığını övladları üçün mümkün olan hər şeyi etməyə hazır olduğunu göstərir: "Azərbaycan ailəsinin bənzərsiz dəyərlərində uşaqların tutumlu yeri var. Evin bərəkəti ağsaqqalında, nuru körpəsindədir – deyib ata-babalarımız. Ailənin affektiv mərkəzi uşaqlarla bağlıdır. Ana da onlar üçün yaşayır, ata da." (2, s.194)

Ə.Ə.Əlizadə göstərir ki, Azərbaycan ailəsində diqqət yetirilən cəhətlərdən biri də uşaqların tərbiyəsində əqli inkişafə üstünlük verilməsidir: "ağıllı oğlan, ağıllı qız – nağıllarımızda, dastanlarımızda ağız dolusu vəsf olunub" (2, s. 194)

Yuxarıda deyildiyi kimi Ə.Ə.Əlizadə yaradıcılığında etnopsixoloji məsələlər başlıca olaraq iki istiqamətdə aparılmışdır. Bir istiqamət ümumən Ə.Ə.Əlizadə yaradıcılığında müxtəlif aspektlərdə milli xüsusiyyətlər, adət-ənənə milli xarakter və s. ilə bağlıdır. Digəri isə sərf etnopsixoloji məsələləri əhatə edir. Ə.T.Baxşəliyev milli xüsusiyyətlərin, tarixi keçmişin, soy-kökün öyrənilməsinin çox mühüm bir məsələ olduğunu ayrıca vurğulayır və bu sahədə Ə.Ə.Əlizadənin daha geniş tədqiqatlar apardığını qeyd edir: "Unutmamalıyıq ki, özünün milli adət-ənənəsini qoruyub saxlamayan, onların təşəkkül edib

formalaşmasına qayğısız yanaşan bir xalq nəinki vahid bir millət kimi formalaşa, hətta öz mövcudluğunu belə ifadə edib saxlaya bilməz... bütün bunları nəzərə alaraq psixoloqlarımız 1988-ci ildən başlayaraq etnopsixologiyaya aid problemlərin öyrənilməsinə daha ciddi yanaşmışlar" (3, s. 104).

Ə.T.Baxşəliyev göstərir ki, Ə.Ə.Əlizadənin "Yoldaşlıq və dostluq tərbiyəsi", "Ailədə uşaqların cinsi tərbiyəsi", "Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi" adlı əsərlərində cinsi tərbiyə, ümumən tərbiyə məsələləri etnik xüsusiyyətlər, milli tərbiyə kontekstində öyrənilmişdir. Biz də Ə.T.Baxşəliyevin bu mövqeyi ilə tamamilə razılışırıq. Təbii ki, bu əsərlərin yazıldığı vaxtlarda – ötən əsrin 60-80-ci illərində milli xüsusiyyətlərin psixologyasını ayrıraqda öyrənmək qeyriməmkün idi. Bununla belə Ə.T.Baxşəliyev haqlı olaraq yazır: "Ə.Ə.Əlizadə şəxsiyyətlərarası münasibətlərə aid fikir və mülahizələrini, bu sahədə apardığı təcrübənin nəticələrini ümumiləşdirərək, 1975-ci ildə müdafiə etdiyi "Cinsi dimorfizm və şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin formalaşmasının psixoloji problemləri" adlı doktorluq dissertasiyasında vermişdir. Müxtəlif yaş dövrlərində cinsi yetişkənliyin psixofizioloji, sosial-ictimai tərəflərini açmaqla yanaşı, onun etnik mahiyyətini də şərh etmişdir" (3, s. 118-119)

E.S.Kuzmin və B.E.Semyonovun redaktorluğu ilə nəşr olunmuş “Sosial psixologiya” (1979) əsərində milli xüsusiyyətlərin öyrənilməsində aşağıdakı prinsipin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi göstərilir.

“Xalqın psixi mənzərəsinin müəyyənləşdirilməsində onun keçdiyi ictimai-tarixi şərait, həyat tərzi mühüm rol oynayır. Xalqın kimliyini yalnız tarixi yanaşma yolu ilə müəyyən etmək olar” (4, s. 220)

Müəlliflər bununla yanaşı göstərirlər ki, milli xarakterin hər hansı bir əlaməti yalnız o xalq üçün xarakterik ola bilməz. Bu əlamətlərin yalnız strukturu fərqli ola bilər. Ona görə də mili xarakteri öyrənərkən ümumi-xüsusi-tək modelinə, onun dinamikasına diqqət yetirilməlidir.

“Bu və ya digər xalqa məxsus olan psixi və əxlaqi keyfiyyətləri yalnız ümumi dəyərlər sisteminin, həyat tərzinin vəhdətində və daxilində öyrənmək mümkündür” (4, s.221).

Ə.Ə.Əlizadə yaradıcılığında etnopsixoloji məsələlərə diqqət yetirdikdə onun bir sistem, bir tam halında öyrənildiyi məlum olur.. Bu, ilk baxışda bəlkə də belə görünməsin, amma əslində belədir. Yəni Ə.Ə.Əlizadə yaradıcılığında milli xüsusiyyətlər, ailə tərbiyəsi ailə mühiti daxilində, cinsi tərbiyə və cinsi fərqlərin psixologiyası kontekstində öyrənilir. Eyni zamanda ictimai münasi-

bətlər, sosial mühit, onun təsiri milli xüsusiyyətləri formalasdır. Yəni makro və mikro mühit birlikdə, kompleks şəkildə araşdırılır və şəxsiyyətə təsiri müəyyənləşdirilir. Bu isə etnopsixologiya məsələlərinin şərhində mühüm istiqamətlərdəndir. Ə.Ə.Əlizadəni də etnopsixologiyanın bu mövqedə dayanan tədqiqatçılardan hesab etmək olar.

Etnopsixoloji tədqiqatlar baxımdan Ə.Ə.Əlizadənin “Xəmsə”də yaş və pedoqoji psixologiya məsələləri” (Bakı, 2002) adlı əsəri bir neçə aspektdən diqqəti cəlb edir. Bu əsər ilk növbədə təbii ki, Nizami Gəncəvi yaradıcılığının psixoloji təhlili kimi qəbul olunmalıdır. Digər bir cəhət Nizami dövrünün dərk olunması ilə bağlıdır.

Ə.Ə.Əlizadə bununla bağlı yazır: ”XII əsr Azərbaycan renessansı dövrüdür və bu dövrün böyük uğurları böyük Nizami Gəncəvinin adı ilə bağlıdır. “Xəmsə” dünya ədəbiyyatı və mədəniyyətinin əzəmətli abidəsidir” (5 s. 4).

Ə.Ə.Əlizadə bu əsərdə maraqlı müqayisələr aparır, müasir dövrdə psixoloqların bəzi nəzəri ideyalarının hələ vaxtilə Nizaminin əsərlərində nəzmə çəkildiyini qeyd edir. Nümunə kimi Ə.Ə.Əlizadə Yunq-Helmolsun “Üç əsas rəng nəzəriyyəsin”i, M.Luşerin “rəng testləri”ni göstərir.

“Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl”in rəng duyumunu təkcə şəxsiyyət psixologiyası baxımından bütün incəliyi ilə təhlil etməmiş, həm də bir hekayənin süjetini və kompozisiyasını rənglərin psixosemantik ölçüləri ilə açıqlamışdır.

Rənglərin psixomatik ölçülərlə təhlili obrazlı təfəkkür üçün özünəməxsus təsvir vasitəsidir. Dünya ədəbiyyatında bunun klassik örnəkləri var. “Xəmsə”də rəng çalarları təsvir vasitələri ilə zəngindir”(5, s.6)

Ə.Ə.Əlizadə göstərir ki, Nizami Gəncəvi orta əsr adamının həyat şəraitini nəzərə almış, psixologiya tərixçilərinin sözləri ilə desək, yeni dövr adamından fərqli olaraq onun şəxsiyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini açıqlamışdır.

Azərbaycanlıların xarakterik xüsusiyyətlərindən sayılan “böyüyə hörmət” Nizami yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Ə.Ə.Əlizadə Nizami yaradıcılığını yaşı psixologiyası baxımından təhlil edərək maraqlı psixoloji nəticələr alır. Daha doğrusu, bu təhlildə etnopsixoloji təhlillə yaş psixologiyasının təhlili vəhdətdə götürülür. Ə.Ə.Əlizadə göstərir ki, Nizami Gəncəvi qocalıq dövründə psixi inkişafın meyllərini dəqiq açıqlayır: Qocalıqda diqqət zəifləyir, fikir dağınıq olur. Hisslər aləmində əmələ gələn dəyişikliklər ağrıla da öz təsirini göstərir. Lakin bununla belə

təfəkkür əslində öz hikmətini qoruyub saxlayır. Nizaminin fikrincə, insan qocalanda gecədən “təfəkkür gündüzünə” yol gedir. Qocalıq dövründə insan müdrikləşir, gənclik səadətini dərk edir, həyatın mənasını əməkdə axtarır.

Məlumdur ki, minilliklər boyu filosoflar, şairlər, siyasi xadimlər və s. qocalıqla bağlı münasibət bildirmiş, bir çox hallarda bir-birilə ziddiyət təşkil edən mövqelərdə dayanmışlar.

Qocaların tərəfində olan, onların ən fəal müdafiəçisi kimi çıxış edən Romalı siyasi xadim və filosof Mark Siseron olmuşdur. Siseron qocaları cəmiyyətin və insanlığın ən vacibi, dəyəri saymışdır. Qocalığa qarşı çıxanlar isə dörd mühüm faktı əsaslanırlar: 1) qocalar cəmiyyət həyatında fəal iştirak etmirlər; 2) qocalar müxtəlif xəstəliklərin daşıyıcısı və yayıcılarıdır; 3) onlar seksual həzzdən məhrumdurlar; 4) onlar ölüm qorxusunun daşıyıcısıdır.

Siseron isə əsaslandırırdı ki, qocalıq müdrikliyin zirvəsidir, onların beynində dumanslı, dolaşıq fikirlər yoxdur. Bundan başqa, qocaların həyat təcrübəsi var.

Ə.Ə.Əlizadə Nizami Gəncəvinin hər iki yanaşmadan fərqli mövqedə olduğunu, psixoloji baxımdan daha əsaslı şərh verdiyini göstərir. Çünkü Nizami qocalığı əmək fəaliyyəti fənnunda təqdim edir. Bununla bərabər

kərpikəsən qoca öz sənət amalı və eşqi ilə gözəl gəncin dünyaya münasibətini dəyişir.

“Nizaminin bənzərsiz poemalarında qocaların tipoloji təsviri diqqəti xüsusilə cəlb edir. Müdrik şair yazır: “Eşitdim, qocalarkən dönüb mərcan olur daş”. Şair oxucunu düşünməyə çağırır və qətiyyətlə bildirir:

*Hər daşdan mərcan yaranmur,
qardaş!
Xəbislər qocaldıqca bir az da
quduzlaşır;
Ləçər arvadlar kimi qeyzi
başından aşar;
Qönçədən çıxmış gülün ətri zərif,
incidir;
Fəqət köhnə tikanın yarası bərk
incidir.
Xəbislər qocaldıqca...*

Azərbaycan psixoloji fikrində tipoloji təsvirin önemli nümunələrində biri belədir” (5, s.35)

Etnopsixoloji baxımdan Ə.Ə.Əlizadə yaradıcılığında ata-oğul, qız-anə münasibətlərinin təhlili maraq doğurur. Biz, cinsi tərbiyə, ailə tərbiyəsi və s. barədə Ə.Ə.Əlizadə yaradıcılığında əvvəlki yarımfəsillərdə bəhs etdiyimizdən, burada yalnız etnopsixoloji yanaşmalar üzərində dayanırıq. Ə.Ə.Əlizadə Nizami yaradıcılığına müraciət etməklə əslində öz fikirlərini şərh edir.

Ə.Ə.Əlizadə göstərir ki, övlad tərbiyəsində yalnız quru nəsihətçilik fayda verməz. Nizamiyə istinad edən Ə.Ə.Əlizadə fikrini belə əsaslandırır: “Nizami quru, hisslərə arxalanmayan “nəsihət qanununun səsini” sözün əsl mənasında - psixoloji mənasında “pis səs” adlandırırırdı”

Ə.Ə.Əlizadənin qadın psixologiyasına dair fikirləri də maraqlıdır. O, göstərir ki, qadın psixologiyası üçün səciyyəvi olan bütün məziyyətlərin ana xəttini əxlaqi şüurun qeyri-adi effektləri tutur. “Mənlik şüuru və əxlaqi şuur şəxsiyyətin strukturunda müəyyənedici əhəmiyyətə malikdir. Onlar bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir. Lakin qadın psixologiyasında əxlaqlı şuur nəinki önəmli rol oynayır, həm də mənlik çüüruna min bir görünməz tellərlə nüfuz edir, qadının başqalarına və özünə münasibətini dəyişir” (5, s.84).

Milli xüsusiyyətlərimizdən bəhs edərkən Ə.Ə.Əlizadə göstərir ki, adət-ənənələrimizin minilliklərlə ölçülən tarixi vardır. Bu, özünü daha çox ailə münasibətlərində əks etdirir. “Hər bir ailənin bənzərsiz həyatında xalqın ruhu, mənəviyyatı yaşayır, elin-obanın adət-ənənələri ilə nəsil-dən nəslə verilir. Oğlan tərbiyəsi kimi qız tərbiyəsinin də önəmli qayda-qanunları olub”(5,s. 92).

Azərbaycanlıların adət-ənənəsindən bəhs edərkən Ə.Ə.Əlizadə gös-

tərir ki, azərbaycanlılar tarixən qız-gəlin köçəndə onun başına dolanır, nəyə gücləri çatırsa ona cehiz verirdilər – heç nəyi əsirgəmirdilər. Təki onun ürəyincə olsun, ata evindən razı getsin. Öyüd-nəsihət verirdilər: ər evi – gor evi – bu öyüd-nəsihətin böyük mənası belə idi. Bu sözlər elin-obanın ünsiyyət təcrübəsində bərqərar olmuş tam bir “ailə məcələsini” eks etdirirdi.

“Bənzətməyə fikir verin: gor evi. İnsanın qara rənglərlə nəqşlənmiş son mənzili. Bənzətmə, təşbeh, mü-qayısə nə qədər sərt səslənsə də, bir ülvi məqama – xoşbəxtlik meyarına söykənirdi. Ulu babalarımız insan xoşbəxtliyinin kökünü məhz ailə ocağının hərarətində, ər qeyrətində, arvad sədaqətində görürdülər”(5, s. 93).

Ə.Ə.Əlizadə Azərbaycan ailəsinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən göstərir ki, Azərbaycan ailə psixologiyasının və pedoqogikasının önemli istiqamətlərindən biri də uşaqların evdarlıq tərbiyəsi ilə bağlıdır. Qız uşaqlarına kiçik yaşlarından öz körpə bacı-qardaşlarına baxmağı, qulluq etməyi öyrədir, on-lara təkcə layla calmağı, çağanı bələ-məyi, yedirib-yatırmağı deyil, həm də, analıq hikmətinin sırlarını öyrədir, uşaqla ünsiyyət vərdişləri aşılıyırlar.

“Qızları ailə həyatına psixoloji cəhətdən hazırlayarkən onlara kiçik yaşlarından öz ataları və qardaşları

timsalında kişiyə hörmət etməyi öyrədirilər”(5, s. 93).

Bunlarla yanaşı Ə.Ə.Əlizadə göstərir ki, Azərbaycan ailəsində qız tərbiyəsində həm də sərt, ciddi qaydalar olub. Qızın mənəvi davranışları həm də ailənin, nəslin namusu sayılır. “Qız tərbiyəsinin neçə-neçə nəslin təcrübəsində sinanmış “kanonları” da, ilk növbədə əxlaqi imperativlərə əsaslanıb”(5, s. 104).

Azərbaycanlıların etnopsixoloji xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən Ə.Ə.Əlizadə burada öyüd-nəsihətin başlıca yer tutduğunu göstərir. Öyüd-nəsihətləri psixoloji baxımdan təhlil edərək belə qənaətə gəlir ki, onlar sadəcə olaraq quru sözlər deyil, burada intellektual ölçülərə əsaslanılır.

Ə.Ə.Əlizadə hesab edir ki, öyüd-nəsihət həm də təxəyyülü gücləndirir. Təxəyyülün aktivləşdirilməsi yeni davranış motivlərinin əmələ gəlməsinə, təxəyyül məkanında hər hansı bir hərəkətin nəticəsini görməyə və bu yolla da təkcə valideynlərin deyil, ilk növbədə, el-obanın rəğbətləndirmədiyi hərəkətləri ləngitməyə imkan verir.

Öyüd-nəsihətlərdə rüsvayçılıq effektlərinin xatırlanması sosial normalara, adət-ənənələrə əməl olunmasının vacibliyinə çağırış kimi səslənir.

Ə.Ə.Əlizadəyə görə Azərbaycan xalq psixologiyası Azərbaycan mədəniyyəti ölçüləri ilə ulu əcdadları-

mızın güzəran təcrübəsində qaynaqlanıb öz həyatiliyini sübut etmiş, güzəran səviyyəsində özünəməxsus psixoloji biliklər sistemi kimi bərqərar olmuş, əsrlər, qərinələr boyu elimizi-obamızı dolaşmış, şirin dili-miz, bənzərsiz xalq yaradıcılığı abidələrimiz və incəsənət əsərlərimiz vasitəsilə nəsildən -nəslə verilmiş və yaşamışdır. “Bu psixoloji biliklərin həmişəyaşarlılığının önəmlı kökləri var. Onlar mürəkkəb və çoxşaxəli psixi hadisələr barəsində xalqın bənzərsiz psixoloji görüşlərini, deyilənlərini və duyumlarını əks etdirir.” (6, s.4).

Ə.Ə.Əlizadə belə bir fikri əsaslaşdırır ki, istənilən bir xalqın, xüsusilə qonşu xalqların etnopsixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bir tərəfdən qarşılıqlı münasibətlərin qurulması, digər tərəfdən ünsiyyət qurulması baxımından vacibdir. Ə.Ə.Əlizadənin etnopsixologiya sahəsində yaradıcılığında “Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş” (Bakı, 2003) adlı əsəri xüsusi yer tutur. Dörd hissə, səkkiz fəsildən ibarət olan bu əsərdə Azərbaycan xalqı ilə bağlı olan arxetiplər və neotiplərdən, güzəran psixologiyasından, insanın psixi həyatı haqqında təsəvvürlərdən, yuxugörmədən, mifik təfəkkürün etnopsixoloji paradokslarından, Azərbaycan ailəsinin etnopsixoloji xüsusiyyətlərindən, Azərbaycan ailə-

sində övlad tərbiyəsindən və s. bəhs olunur. Bu əsərdə ta qədim dövrdən başlayaraq, xalq yaradıcılığı nümunələrindən istifadə edərək, müasir dövrümüzədək olan azərbaycanlıların etnopsixoloji xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır.

Ə.Ə.Əlizadə bununla yanaşı yeri gəldikcə məşhur psixoloqların etnopsixoloji nəzəriyyələrinə, fikirlərinə müraciət edir, öz mövqeyini bildirir. Azərbaycanlıların təfəkkür xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən Ə.Ə.Əlizadə göstərir ki, “...xalq obrazlarla fikirləşir. Lakin bu obrazlar sadəcə olaraq təkcə qavrayışa deyil, həm də təfəkkürə söykənir”(6, s. 74).

Ə.Ə.Əlizadəyə görə Azərbaycan xalqının təfəkkürü iki önəmlı fenomeni – konkretliklə mücərrədliyin kökündə qaynaqlanır. Digər bir cəhət isə insani münasibətlərə bağlıdır. Münasibətlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən Ə.Ə.Əlizadə bunu atalar sözlərində axtarır. Göstərir ki, atalar sözleri etnopsixoloji fikrin ənənəvi formasıdır. Atalar sözleri xalqın dünya duyumu ehtiva edir, dönyanın etnopsixoloji mənzərəsi kimi güzəran təcrübəsində, bir tərəfdən soydaşların, həmkəndli kişi və qadınların, oğlan və qızların qavranılması və qiymətləndirilməsində, digər tərəfdən elin, obanın mənəvi dünyasının əks olunmasında özünü göstərir.

Göründüyü kimi Ə.Ə.Əlizadə yaradıcılığı bir tərəfdən Azərbaycanda elmi psixologiyanın inkişafında, inkişaf etmiş ölkələrin psixoloqlarının ideyalarının Azərbaycan psi-

xologiya elminə gətirilməsində, eləcə də Azərbaycan psixologiya elminin xarici ölkələrdə təmsil olunmasında, təbliğində müstəsna rolü olmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı: Elm və həyat, 1996, 205 s
2. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 364 s
3. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycanda psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafi və müasir vəziyyəti. Bakı: Nurlan, 2007, 528 s
4. Seidov S.I. Fenomenologiya tворчества Bakı: Чашыоглы, 2009, 304 c.
5. Əlizadə Ə.Ə. "Xəmsə" də yaş və pedaqoji psixologiya məsələləri. Bakı: Renessans, 2002, 141 s.
6. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan etnopsiyologiyasına giriş. Bakı: Renessans, 2003, 258 s.

ЗАДАЧИ ЭТНИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ В ТВОРЧЕСТВЕ А.А.АЛИЗАДЕ

АБСТРАКТ

В статье рассматривается история изучения психологических особенностей народов и связанные с этим, различные мысли и теории. Показывается, что еще до нашей эры в работах таких мыслителей как Геродот, Гиппократ, Платон встречаются первые этнопсихологические идеи. В последующие времена французские просветители, немецкие мыслители, русские ученые излагали связанные с этой проблемой этнопсихологические задачи с различных точек зрения. Естественно, что и азербайджанскими психологами проведены исследования и написаны статьи об изучении национальной психологии. Творчество А.А.Ализаде в этой области заслуживает особого внимания.

В статье показывается, что в творчестве А.А.Ализаде этнопсихологические проблемы рассматриваются в двух направлениях. Одно из направлений — это общий подход к проблеме, а другое — чисто этно-

психологический подход. Этнопсихологические проблемы А.А.Ализаде рассматриваются как в контексте национальных особенностей, обычаяв, как например, в творчестве одного из классических поэтов Н.Гянджеви, так и на основе особенностей современной эпохи.

В статье нашли отражение как воспитание в семье, отношения между родителями и детьми, так и связь между этническими особенностями и культурой.

Показывается, что произведения А.А.Ализаде об этнопсихологии с одной стороны обогащают психологическую науку в Азербайджане, с другой стороны имеют огромное значение в деле узнавания и пропаганды азербайджанского народа.

PROBLEMS OF ETHNOLOGICAL PSYCHOLOGY IN THE CREATIVE ACTIVITY OF A.A.ALIZADE

ABSTRACT

In the article is examined the history of learning psychological peculiarities of people and connected with this different ideas and theories.

It is shown that still our era in the works of such kind thinkers as Heredot, Hippograt, Platon are met the first ethnopsychological ideas.

In the following times the french enlight – ments, german thinkers, russian scientists gave an account of connected with this problem ethnopsychological tasks from different point of view.

It is naturally that by Azerbaijan psychologists had been carried out researches and written articles about learning national psychology. Creative activity of A.A.Alizade in this sphere deserves special attention.

In the article is shown that in the creative activity of A.A.Alizade ethnopsychological problems are examined in two directions. One of the direction is general approach to the problem, but another one purely ethnopsychological approach.

Ethnological problems A.A.Alizade are examine in the context national peculiarities, traditions, for example, in the creative activity one of the classical poets N.Yanjavi, as on the base of peculiarities of modern epos.

In the article was founded reflexion as education in the family, relation between parents and children, as well as relation between ethnic peculiarities and culture.

It is shown that works of A.A.Alizade about ethnopsychology from one point of view enriches psychological science in Azerbaijan, from another point of view they play great role in the works to know and propagandize Azerbaijan people.

Məqalə ADPU-nun pedaqogika və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 10)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 14 yanvar 20123-ci ildə daxil olmuşdur

R E D A K S İ Y A H E Y Ə T İ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavini:

Bayramov Ə.S. (psixol. üzrə e. d., əməkdar elm xadimi, prof),
Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə Ə.Ə. (psixol. üzrə e.d., prof.), Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.),
Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.), Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.), Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Xudyakov A.İ. (psixol.e.d., prof., Rusiya), Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisenziya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi
web sayt: www.psixologiya.net

Çapa verilmişdir: 05.04.2013.

Fiziki çap vərəqi: 10,25. Tiraj: 300. Sifariş 10.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2013